

Микола Барварцев

Джузетте

Мадзіні

мадзінізм і Україна

Per il bicentenario   До двохсотріччя
della nascita di   від дня народження
Giuseppe Mazzini   **Джузеппе Мадзіні**
(1805–1872)

L'edizione è curata dall'Istituto Italiano di Cultura in Ucraina, in collaborazione con l'Accademia Nazionale delle Scienze d'Ucraina, con il patrocinio del Comitato Nazionale per le celebrazioni del bicentenario della nascita di Giuseppe Mazzini.

Видання підготовлено Італійським інститутом культури в Україні у співробітництві з Національною академією наук України під патронатом Національного комітету Італії з відзначення двохсотріччя від дня народження Джузеппе Мадзіні.

**Джузеппе Мадзіні в Лондоні,
1860–1865 рр.
(Фотографія, BSMC).**

L'uomo che dà nel mondo una nuova
idea, merita il nome di genio.

Giuseppe MAZZINI

Людина, яка дає світові нову ідею,
заслуговує на ймення генія.

Джузеппе МАДЗІНІ

Istituto Italiano di Cultura in Ucraina
Accademia Nazionale delle Scienze d'Ucraina
Istituto di Storia d'Ucraina

Mikola Varvartsev

Giuseppe

Mazzini

il mazzinianesimo e l'Ucraina

Kyiv
Casa editrice universitaria
PULSARY
2005

Італійський інститут культури в Україні
Національна академія наук України
Інститут історії України

Микола Варварцев

Джузеппе

Мадзіні

мадзінізм і Україна

Київ
Університетське видавництво
ПУЛЬСАРИ
2005

ББК 63.3(4ІТА)-8
В18

Монографія присвячена Джузеппе Мадзіні (1805–1872) — людині, яка стала провісником і творцем нової історії Італії і цілої Європи. Вперше в українській історіографії докладно висвітлюється його життєвий шлях, його політичні плани й боротьба за визволення народів, побудову національних держав. Особливу увагу приділено розробленим Мадзіні принципам демократії і союзу націй, поглядам на роль слов'янства. Книга відтворює також широку панораму зв'язків і впливу його ідей на формування українського національного руху ХІХ — початку ХХ ст. У “Додатках” представлено політичні твори Мадзіні — “Роздуми про демократію в Європі” та “Слов'янські листи”.

В основу дослідження покладено документи зарубіжних та вітчизняних архівів і бібліотек, листування й праці італійського мислителя-демократа. Книга ілюстрована кольоровими та чорно-білими історичними фотографіями і малюнками.

La monografia è dedicata a Giuseppe Mazzini (1805-1872), precursore e creatore della storia moderna d'Italia e dell'Europa intera. È per la prima volta che nella storiografia ucraina si fa luce sulla sua vita, sui suoi progetti politici, sulla sua lotta per la libertà dei popoli e per la costruzione di Stati indipendenti. Un'attenzione particolare è rivolta ai principi di democrazia e di unione delle nazioni da lui elaborati e al suo pensiero sul ruolo del mondo slavo. Il libro presenta un ampio affresco dei legami e delle influenze delle idee mazziniane sulla formazione del movimento nazionale ucraino tra il XIX secolo e l'inizio del XX. L'Appendice contiene gli scritti politici di Mazzini *Pensieri sulla democrazia in Europa e Lettere slave* per la prima volta tradotti e pubblicati in Ucraina.

Alla base della ricerca vi sono documenti di archivi e biblioteche stranieri e ucraini, l'epistolario e le opere del pensatore democratico italiano. Il libro riporta fotografie e incisioni dell'epoca.

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України
Національної академії наук України
(протокол № 6 від 21 червня 2005 р.)*

Відповідальний редактор
академік НАН України В. А. СМОЛІЙ

Рецензенти
доктор історичних наук В. О. ГОРБИК,
доктор історичних наук В. М. ДАНИЛЕНКО

- © Варварцев М. М., монографія; переклад з англійської та італійської, 2005
- © Художнє оформлення та макет В. Кушніренка, Н. Михайличенко, 2005
- © Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2005

INDICE

Presentazione (in italiano)	9
Presentazione	10
Ringraziamenti	11
Introduzione	13
CAPITOLO I. Lavorando per la patria lavorava per l'umanità	21
CAPITOLO II. Il precursore dell'Europa unita	97
CAPITOLO III. Sotto la bandiera della democrazia contro l'utopia comunista	121
CAPITOLO IV. Mazzini e l'Ucraina: rapporti, influenze, ricezione delle sue idee	141
Conclusioni	221
Conclusioni (in italiano)	225
APPENDICE	
PARTE 1. Mazzini ed il mazzinianesimo nello specchio dell'opinione pubblica dell'Ucraina (documenti e materiali)	231
PARTE 2. Dall'eredità politica di Giuseppe Mazzini	271
Pensieri sulla democrazia in Europa (1846-1847).	271
Lettere slave (1857)	286
Indice dei nomi	294
Abbreviazioni	303

ЗМІСТ

Presentazione	9
Презентація	10
Подяки	11
Вступ	13
РОЗДІЛ I. Працюючи для батьківщини, працював для людства	21
РОЗДІЛ II. Провісник об'єднаної Європи	97
РОЗДІЛ III. Під прапором демократії проти комуністичної утопії	121
РОЗДІЛ IV. Мадзіні та Україна: зв'язки, впливи, реценсії ..	141
Висновки	221
Conclusioni	225
ДОДАТКИ	
ЧАСТИНА 1. Мадзіні й мадзінізм у дзеркалі суспільної думки України (документи і матеріали)	231
ЧАСТИНА 2. З політичної спадщини Джузеппе Мадзіні	271
Роздуми про демократію в Європі (1846–1847 рр.)	271
Слов'янські листи (1857 р.)	286
Іменний покажчик	294
Список скорочень	303

Presentazione

Davanti ai tuoi occhi, caro lettore, si trova un'opera su Giuseppe Mazzini, l'uomo che lottò con abnegazione per un'Italia unita e democratica. Quest'anno ricorre il bicentenario della sua nascita, una data che la comunità internazionale ha ampiamente celebrato non solo con manifestazioni solenni, ma anche con il tentativo di comprendere sempre più pienamente l'eredità di questo appassionato propugnatore della libertà. La presente edizione appartiene al novero di quelle che, senza esagerazione, possono essere considerate un apporto rilevante alla spiegazione del fenomeno Mazzini.

Il libro testimonia, in modo convincente, quanto sia riduttivo dire che il pensiero e la lotta di Mazzini hanno occupato un posto importante negli annali storici dell'Italia. Essi risuonano ancora oggi nel variegato mondo contemporaneo e ancora oggi continuano ad appassionare e a far riflettere le menti. La rinascita nazionale e il progresso sociale, la costruzione della democrazia e la creazione di libere unioni di liberi popoli: ecco alcuni dei temi "eterni" che il pensatore italiano prese a cuore e che ha lasciato in eredità alle generazioni successive.

I sodali di Mazzini lo chiamavano profeta. Ma quello che egli proclamava scaturiva non da una qualche intuizione irrazionale, ma in primo luogo dalle acquisizioni del retaggio intellettuale e culturale dell'umanità. Il tempo ha confermato che l'esperienza da lui accumulata in questo modo ha acquistato la forza incrollabile di una legge, la cui azione ha conosciuto e sperimentato anche l'Ucraina.

Per la prima volta negli studi mazziniani a livello mondiale un libro dimostra, attraverso l'evidenza dei documenti storici, i forti legami dei patrioti ucraini con gli ideali e con l'eroico operato del precursore dell'Europa unita.

Il progetto scientifico Giuseppe Mazzini, il mazzinianesimo e l'Ucraina è stato curato dall'Istituto Italiano di Cultura in Ucraina con la collaborazione dell'Istituto di Storia d'Ucraina dell'Accademia Nazionale delle Scienze, sotto l'egida del Comitato Nazionale per le celebrazioni del bicentenario della nascita di Giuseppe Mazzini. L'autore dell'opera, prof. Mykola Varvartsev, famoso per le sue fondamentali ricerche sulla storia dei nostri due Paesi, ha raccolto e studiato numerosi materiali, dai quali emerge l'immagine di un «apostolo della giustizia e della scienza» che il grande Taras Ševčenko agognava in terra ucraina.

*Prof. Nicola Franco BALLONI,
Direttore dell'Istituto Italiano
di Cultura in Ucraina*

Презентація

Перед Вами, шановний читачу, праця, присвячена Джузеппе Мадзіні — самовідданому борцеві за єдину демократичну Італію. Виповнилося 200 років від дня його народження. Цю дату широко відзначала міжнародна громадськість, і не тільки урочистостями, а й спробами якнайкраще вивчити спадщину пристрасного пропагатора свободи. Презентоване видання належить до тих, які без перебільшення можна вважати вагомим внеском у справу з'ясування феномена Мадзіні.

Книга переконує: замало сказати, що думки і боротьба Мадзіні посіли поважне місце в історичних анналах Італії. Вони співзвучні з тим, чим живе розмаїтий сучасний світ, вони й нині хвилюють і наводять на роздуми. Національне відродження і соціальний поступ, побудова демократії і творення вільних союзів вільних народів — ось лише деякі “вічні” теми, якими переймався італійський мислитель і які перейшли у спадок наступним поколінням.

Соратники називали Мадзіні пророком. Але те, що він проголошував, з'являлося не за якоюсь непізнаваною інтуїцією, а передусім завдяки оволодінню інтелектуальними і культурними надбаннями людства. Час підтвердив, що напрацьоване ним у такий спосіб набуло непохитної сили закону, дію якого відчула й Україна.

Вперше у світовій мадзініані мовою історичних документів автор стверджує наявність міцних зв'язків українських патріотів з ідеалами і подвижницькою працею провісника об'єднаної Європи.

Науковий проект “Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна”, здійснений під егідою Національного комітету Італії з відзначення 200-річчя від дня народження Джузеппе Мадзіні, — результат співдружності Італійського інституту культури в Україні та Інституту історії України Національної академії наук України. Автор праці проф. Микола Варварцев, відомий своїми фундаментальними розвідками з історії наших країн, зібрав і дослідив численні матеріали, з яких постає образ “апостола правди і науки”, якого так палко жадав і кликав на українську землю великий Тарас Шевченко.

*Проф. Нікола Франко БАЛЛОНИ,
директор Італійського інституту
культури в Україні*

Подяки

Пропонована праця, безперечно, не була б такою, якою її має перед собою читач, ні за змістом, ні за документальними ілюстраціями, якби не сприяння моїх добровільних консультантів і помічників — колег і друзів. Тож маю у зв'язку з цим з глибокою вдячністю згадати зарубіжних науковців, допомога яких була чи не вирішальною у появі в Україні дослідження про Джузеппе Мадзіні, — адже основні джерела такої студії зберігаються далеко за межами нашої країни. Співвітчизники Мадзіні чуйно відгукувалися на кожний запит, надсилаючи у Київ новітню літературу, копії історичних документів та книг, що стали бібліографічною рідкістю. Їхні турботи уможливили також мої пошуки й збирання необхідних матеріалів безпосередньо в архівних і бібліотечних сховищах Рима, Генуї, Пізи, Флоренції та інших міст, участь у роботах міжнародних мадзінієзнавчих форумів, ініційованих пізанським Інститутом “Дім Мадзіні”, римським Інститутом історії італійського Рісорджименто, генуезьким Інститутом мадзінізму, спілкування і користування порадами провідних знавців спадщини великого сина італійського народу. Нічим не замінимим для підготовки цієї праці стала унікальна пам'ятка першої половини ХХ ст. — 106-томне Національне видання творів Джузеппе Мадзіні, ця невичерпна скарбниця ідей, які й у наші дні не можна сприймати без хвилювання й усвідомлення їхнього значення для історичного поступу.

Сповнений щирих подяк, з великою приємністю називаю імена тих, хто сприяв цій праці:

*президент Національного комітету
з відзначення 200-річчя від дня народження Джузеппе Мадзіні
проф. ФРАНКО ДЕЛЛА ПЕРУТА
(Della Peruta);*

*член Національного комітету
проф. ДЖУЛЬЯНА ЛІМІТІ (Limiti);*

*член Національного комітету,
президент Інституту історії італійського Рісорджименто
проф. ДЖУЗЕППЕ ТАЛАМО (Talamo);*

член Національного комітету, проф. політичних наук
САЛЬВО МАСТЕЛЛОНЕ (Mastellone), Флоренція;

член Національного комітету, директор Інституту мадзінізму
докт. *ЛЕО МОРАБІТО (Morabito), Генуя;*

директор Інституту нової історії Генуезького університету
проф. *РОБЕРТО СІНІГАЛЬЯ (Sinigaglia);*

директор Італійського інституту культури в Україні
проф. *НІКОЛА ФРАНКО БАЛЛОНІ (Balloni);*

директор департаменту соціальних студій
Флорентійського університету
проф. *ВІТТОРІО КОНТІ (Conti);*

проф. історії Флорентійського університету
РЕНАТО РІЗАЛІТІ (Risaliti);

відповідальний редактор журналу “Religioni e società”
проф. *АРНАЛЬДО НЕСТІ (Nesti);*

проф. *П'ЄРО КАЦЦОЛА (Cazzola), Турін;*

проф. політичних наук університету “Рим-Три”
ФРАНЧЕСКО ГУЇДА (Guida);

директор бібліотеки нової і сучасної історії в Римі
докт. *РОЗА КАФФО (Caffo);*

проф. *МАРІАНО БРІНЬЙОЛІ (Brignoli), Мілан;*

проф. *АДРІАНО ВІАРЕНГО (Viarengo), Турін;*

письменник і публіцист *ВЛАДІМІРО БЕРТАЦЦОНІ
(Bertazzoni), Мантуя.*

Висловлюю щирю вдячність за допомогу у моїх дослідницьких пошуках зав. відділу рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України канд. філол. наук ЛАРИСІ МІРОШНИЧЕНКО, зав. сектору Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України канд. істор. наук РАЇСІ КИРИЧЕНКО, співробітникам Італійського інституту культури в Україні СЕМЕНУ КУМУРЖІ, співробітникам Центрального державного історичного архіву України в Києві, Державного архіву Київської області, Державного архіву Флоренції, музею Рісорджименто у Мілані, Центральних національних бібліотек у Римі та Флоренції, державної публічної бібліотеки Генуезького університету, муніципальної бібліотеки Аркіджіназіа у Болоньї, муніципальної бібліотеки Мантуї, а також колегам з Інституту історії України НАН України, у творчому спілкуванні з якими народжувалися задум і сама праця.

Вступ

Створюючи 1835 р. свою фундаментальну працю “Філософія музики”, Джузеппе Мадзіні подав до неї епіграф — “незаному Божеству”, сповнений бажання нагадати: те, що ми любимо, обожнюємо і, здається, добре знаємо, таїть у собі не розкриті досі важливі істини. Заклик до пошуку невідомого виявився символічним для долі самого автора, навколо якого не вшухали суперечки й дискусії ще за його життя, переходячи, наче естафета, до прийдешніх поколінь, бо й сьогодні запитання “ким був Мадзіні?” не менш актуальне, ніж будь-коли.

У відповідь можна перелічувати його іпостасі: революціонер, політик, державний діяч, публіцист, історик, літературний критик, мистецтвознавець, педагог... Він був в епіцентрі епохальних подій Рісорджименто, поставивши за мету об'єднати Італію у незалежну, демократичну і процвітаючу державу, згуртувати націю. Та де той ключ, що допоміг би розкрити панораму діянь цієї історичної особистості, в якій тісно переплелися риси республіканця-демократа й симпатика конституційної монархії британського зразка, непримиренного ворога тиранічних режимів і не менш рішучого критика комуністичних планів “ощасливлення” людства, організатора масового робітничого руху і противника боротьби “клас проти класу”, пропагатора особливої місії Італії в Європі й прихильника братерства народів?

Цілком очевидно, що продуктивний пошук відповідей має пролягати через оточення, в якому працював Мадзіні й формувалися провідні орієнтири і напрями суспільного розвитку Європи. До впливів і взаємовпливів, схвалень і незгод з ним були причетні сотні й сотні діячів. Серед них економісти Жан Сісмонді, Джон Мілль, Карл Маркс, історики Йоахім Лелевель, Томас Карлейль, філософи Фелісіте Ламенне, Вінченцо Джоберті, ідеологи і провідники визвольних змагань Джузеппе Гарібальді, Лайош Кошут, Луї Блан, Огюст Ледрю-Роллен, Олександр Герцен, Вільям Лінтон, Станіслав Ворцель, письменники Жорж Санд, Адам Міцкевич, Чарлз Діккенс, композитор Джузеппе Верді,

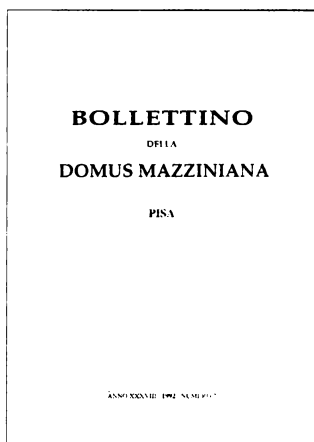
реформатор італійського драматичного театру Густаво Модена та багато інших, включаючи членів парламентів, міністрів, дипломатів, генералів.

Отже, перед тими, хто прагне досліджувати феномен Мадзіні, неодмінно постає різноликий світ інтелектуалів і політиків тогочасної Європи. Вивчати діяльність Мадзіні почали відтоді, коли він, молодий адвокат із Генуї, обрав шлях політичної боротьби. До перших “літописців” та інтерпретаторів його поглядів і дій належали таємні служби різних держав. Їхня монополія, однак, тривала недовго. Вже 1843 р. видана у Парижі “Історія десяти років, 1830–1840” Луї Блана аналізувала умови організації, перші успіхи і перші невдачі створеної Мадзіні революційної мережі під назвою “Молода Італія” [1]. В Англії у 1844 та 1845 роках до постаті борця за республіканську Італію двічі звертався лондонський журнал “Вестмінстерський огляд” у статтях “Мадзіні та етика політиків” та “Хто є Джузеппе Мадзіні?” [2] Згодом до характеристики його громадсько-політичної і літературної діяльності вдаються відомі в Європі багатотомні енциклопедії, серед них французький “Словник бесіди і читання”, який подав 1857 р. велику біографічну статтю “Мадзіні” [3].

Те, на що здобулася від самих витоків мадзініана, за італійськими оцінками, вражає своєю гіпертрофованою бібліографією, яка сягає десятків тисяч назв і є викликом для кожного, хто наважується поринути у вивчення діяльності Мадзіні [4]. Аналіз бібліографічних списків, відкриває й несподіванку: за наявності океану праць зі спеціальних питань вкрай бідним виглядає набуток біографічних студій.

Стосовно географії досліджень, то переважна більшість їх “прописана” у західноєвропейській, передусім італійській, історіографії, на базі якої існують спеціалізовані центри (Інститут “Дім Мадзіні” у Пізі, Інститут мадзінізму в Генуї, товариство Мадзіні тощо), а також велика низка музеїв, асоціацій та інших інституцій з історії Рісорджименто, де дослідницькі програми з мадзінізму посідають чільне місце. Аналогічні осередки виникли після Другої світової війни у Франції, Швейцарії, Бельгії, Іспанії, Греції, Аргентині та ін. Останнім часом зацікавлення у розробленні мадзініани виявляють історики Японії, Індії, країн Східної Європи — Польщі, Угорщини, Румунії, Сербії, Болгарії тощо. Характерним результатом розширення досліджень на ґрунті міжнародного співробітництва стала видана у Пізі в 1995–1996 роках двотомна колективна монографія “Мадзінізм у світі” [5], де представлена й студія з України.

Для української історичної думки пізанська публікація є, власне, першою спеціальною працею після довгих десятиліть перебування осторонь мадзіністської проблематики, що було зумовлено чинником

Журнал Інституту "Дім Мадзіні", Піза
(Обкладинка).

Медаль на відзнаку 1-го міжнародного семінару
"Мадзінізм у світі", Піза, 1996 р.

позанаукового характеру — політико-ідеологічним протистоянням між Сходом і Заходом, посиленим від 1946 р. глобальною стратегією "холодної війни". У цей період історіографія в Україні не йшла далі скалькованих зі всесоюзних радянських публікацій, обмежуючись стандартними згадками про Мадзіні-революціонера* у навчальних курсах всесвітньої історії та лапідарних довідках Української радянської енциклопедії. Цілковитим мовчанням обминули постать італійського діяча універсальні історичні видання, які виходили по обидва боки "залізної завіси",— чотиритомна Радянська енциклопедія історії України та діаспорний десятитомник Енциклопедії українознавства. До шасливого винятку маємо віднести надруковану 1965 р. в Чикаго статтю Є. Онацького "Джузеппе Мацціні — апостол свободи пригнічених націй" [6], яка, проте, залишалася недоступною не тільки для читацького загалу, а й для самих дослідників в Україні (її текст подано у додатках пропонованої монографії).

Фактично першим кроком української історіографії в освоєнні мадзіністської тематики стала видана 1986 р. монографія про італійські громадсько-політичні й культурні зв'язки України першої половини XIX ст., де спеціальний параграф відведено розгляду солідарності очолюваних Мадзіні республіканських товариств "Молода Італія" і "Молода Європа" [7]. У 1990-х роках у рамках міжнародної програми "Дому Мадзіні" з'явилася згадана вище розвідка про поширення мадзініст-

---

* У написанні його прізвища інколи вживають іншу форму — Мацціні.

ських ідей в Україні. На початку XXI ст. набрав розвою напрям, присвячений студіям теоретичної спадщини Мадзіні: 2003 і 2004 рр. опубліковано статті, де розглянуто окремі аспекти концепції демократії та становлення слов'язнознавчих поглядів італійського лідера [8].

Говорячи про українську історіографію радянського періоду, слід зазначити, що вона виступала переважно у ролі “споживача” продукції всесоюзних інституцій, де дослідження мадзініани припадають на період 50-х—80-х років минулого століття. За цей час ними було введено в обіг значний масив інформативного і концептуального матеріалу, розпорошеного в окремих статтях, а також у розділах деяких монографій, присвячених супутнім темам.

Серед цього калейдоскопу розрізаних публікацій першою і єдиною спеціальною монографією є біографічна праця К. Е. Кірової “Життя Джузеппе Мадзіні” [9], до якої почасти включено матеріали попередніх розвідок авторки, опублікованих у статтях про концепцію італійської революції, утопічний соціалізм тощо [10].

Низка статей належить перу відомого історика-італіяніста В. Ю. Невлера (Віліна), в яких розгляд діяльності Мадзіні підпорядковано питанням історії товариства “Молодої Європи”, повстання братів Бандієра, перших організацій італійських робітників, а також просвітницьких ідей Л. Толстого [11] та ін. Значна частина джерел і оцінок цих розробок використана в його монографії “Демократичні сили у боротьбі за об'єднання Італії, 1831—1860” [12].

Фрагментарністю позначено висвітлення такої масштабної проблеми, як політичні й ідейні зв'язки Мадзіні. Вона представлена статтями, присвяченими контактам з російським імператором під час Кримської війни [13], взаєминам з О. Герценом [14], виступам засновників марксизму про Мадзіні [15]. Діяльність останнього фігурує також в окремих сюжетах монографії І. В. Григор'євої про робітничий і соціалістичний рух в Італії за доби I Інтернаціоналу [16].

Нарешті, слід спинитися на питаннях публікації спадщини Мадзіні за радянських часів. У них виразно відбилася тенденція обминати його головні політичні твори, що, власне, засвідчила поява в 1976 р. збірника вибраних статей раннього періоду, присвячених мистецтву,— “Естетика і критика” (уклав В. В. Бібіхін, він же перекладач) [17], де введено в обіг повністю та у фрагментах ряд статей Мадзіні про літературу, музику, театр. Ознайомленню з джерелами мадзініани сприяло подання в окремих виданнях деяких невідомих листів, виявлених в архівах [18].

Визначальна риса радянської історіографії — її спільні стереотипи, побудовані на ситуативних оцінках Маркса і Енгельса у полеміці з Мадзіні. Це насамперед незмінні звинувачення на його адресу в нехтуванні

соціальними питаннями. Такими ж загальними штампами стали твердження про “обмеженість” світогляду Мадзіні, “відірваність від народних мас”, прагнення зобразити його “змовником і сектантом” [19].

Характерно, що і відзначення історичних заслуг Мадзіні ґрунтувалося на канонізованих заявах його марксистських опонентів. Дороговказом служило висловлювання Маркса, опубліковане 1859 р. у газеті “Нью-йоркська щоденна трибуна”: “Хоч як би відрізнялися думки людей про особу римського триумвіра, ніхто не буде заперечувати, що на протязі майже тридцятирічного періоду італійська революція зв’язана з його іменем і що на протязі того ж проміжку часу Європа визнає його найкращим виразником національних сподівань своїх співвітчизників” [20].

Намагання радянської історіографії вкласти багатогранну діяльність Мадзіні в суто італійські рамки було кроком назад порівняно з висновками її російських попередників-італьяністів. Так, В. Водовозов виокремлював роль Мадзіні у розробленні планів “федеративних зв’язків між народами Європи” [21]. Інший дослідник спадщини італійського демократа Г. Шрейдер наголошував, що діяльність Мадзіні виходить за національні рамки [22].

Враховуючи стан проблеми, автор прагнув заповнити деякі лакуни вітчизняної історіографії, а саме — подати розгорнуту історико-біографічну характеристику Мадзіні у зв’язку з перебігом подій в Італії та Європі в цілому; розглянути його найважливіші концепції суспільного розвитку, зокрема погляди на демократію, створення альянсу вільних народів; нарешті, простежити у контексті періоду ХІХ — початку ХХ ст. ідейні та політичні зв’язки і рецепції Мадзіні й мадзінізму в Україні.

Для підготовки монографії було залучено різні зарубіжні й вітчизняні джерела. Передусім треба вказати на неоціненне для висвітлення обраної теми багатюще на фактичний матеріал монументальне Національне видання творів Мадзіні, здійснене протягом 1906–1943 років у 106 томах [23], та доповнюючу його Нову серію (11 тт., 1965–1998 рр.) [24]. Враховувалися й найновіші знахідки, зокрема розшукане у Ватиканському секретному архіві листування Мадзіні 1835 р. [25]

Значну частину джерельної бази становлять виявлені й опрацьовані автором архівні документи, що зберігаються в музеї-бібліотеці Рісорджименто у Мілані, державному архіві Туріна, Центральному державному історичному архіві України в Києві, архіві відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та ін.

Серед використаних джерел — збірники документів, у тому числі багатотомне видання протоколів та актів Асамблей Рісорджименто

[26]. Автор звертався також до мемуарів, щоденників та звітів сучасників Мадзіні. Цінні матеріали, зокрема, зосереджено у книзі спогадів А. Саффі, одного з найближчих соратників лідера італійської революції [27]. Велику кількість відомостей, що проливають світло на різні аспекти проблеми, вилучено з тогочасної періодичної преси Італії, Франції, Англії, Швейцарії, Росії, України. Доповнюють текст історичні ілюстрації доби Рісорджименто.

Загальнометодичне значення для цієї студії мали праці відомих фахівців з європейської історії. Одним із перших до висновку про винятково важливий вклад італійського лідера у розвиток світової суспільної думки дійшов провідний представник соціально-етичної школи політекономії А. Тойнбі. У “Лекціях про індустріальну революцію”, виданих 1884 р., він називав Мадзіні “справжнім учителем нашої епохи” і вважав його твір “Обов’язки людини” глибшим за праці класиків економічної думки й історичної науки А. Сміта та Т. Карлейля [28]. Автор монографії прагнув також спиратися на визнані італійською історіографією оцінки таких знавців доби Рісорджименто, як Е. Мореллі [29], Дж. Берті [30], Дж. Канделоро [31], С. Мастеллоне [32], Ф. Делла Перута [33].

Монографія супроводжується додатками, розміщеними у двох частинах. У першій представлено розшукані нами в архівних і бібліотечних сховищах матеріали на тему “Мадзіні й мадзінізм у дзеркалі суспільної думки України”. Серед них треба відзначити одну з перших розвідок української мадзініани — неопубліковану статтю письменниці Надії Кибальчич, написану до 35-річчя від дня кончини Мадзіні на основі виданого в Італії його листування у справах “Молодої Італії”. Принагідно зазначимо, що документи і матеріали подано тут мовою оригіналів за сучасною орфографією і пунктуацією зі збереженням мовних та стилістичних особливостей текстів, а граматичні й наявні фактичні помилки у них виправлено без застережень, інші неточності пояснюють-ся у примітках.

До другої частини додатків включено зроблені нами переклади творів Мадзіні. Вперше за таку роботу в Україні узявся публіцист і письменник Петро Карманський, який опублікував 1907 р. у Львові окремою брошурою політичне есе “Деякі перепони революцій в Італії” [34]. На жаль, його ініціатива залишалася поодиноким спробою до наших днів.

Відновлюючи її нині, вміщуємо у додатках окремі твори, які, на наш погляд, дають певне уявлення про талант Мадзіні — політика і мислителя. Подальшим кроком мала б стати підготовка його “Вибраних творів” як джерельної бази для вивчення італійської і європейської історії, до якої постійно звертався сам Мадзіні, керуючись принципом: “Студія історії — красива пустка, коли вона не окреслює досвід чи то особи, чи то народів, інакше кажучи, якщо вона не з’ясовує урок, пра-

вило для майбутнього. Без цього вона є лише непотрібним вантажем формальних знань, переліком, хронологією для тренування пам'яті й нічим більше" [35].

Крізь призму цих засадничих думок має, очевидно, розглядатися й сама діяльність Джузеппе Мадзіні, 200-річчя від дня народження якого відзначають цього року в країнах світу.

Примітки

- 1 *Blanc L.* Histoire de dix ans, 1830–1840.— Paris, 1843, t. IV.
- 2 *Mazzini and the ethics of politicians // The Westminster Review*, 1844, September; *Who is Joseph Mazzini? / Ibid.*, 1845, September.
- 3 *Dictionnaire de la conversation et de la lecture.*— Paris, 1857, t. 13.
- 4 *Finelli M.* Il monumento di carte. L'edizione nazionale degli scritti di Giuseppe Mazzini.— Villa Verucchio, 2004, p. 14.
- 5 *Il mazziniano nel mondo.* A cura di G. Limiti.— Pisa, 1995–1996, voll. I–II.
- 6 *Онацький Є.* Портрети в профіль.— Чикаго, 1965.
- 7 *Варварцев Н. Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях. (Первая половина XIX в.).— К., 1986.
- 8 *Варварцев М.* Мадзіні і Маркс: демократія чи комунізм? // Вісник НАН України, 2003, № 11; *Його ж.* Захід та слов'янство у політичній спадщині Джузеппе Мадзіні // Український історичний журнал, 2004, № 6.
- 9 *Кирова К. Э.* Жизнь Джузеппе Мадзини (1805–1872).— М., 1981.
- 10 *Кирова К. Э.* Концепция итальянской революции в ранних работах Мадзини (1831–1833 гг. Первый период “Молодой Италии”) // Из истории социально-политических идей.— М., 1955.
- 11 *Невлер В. Е.* Мадзини и “Молодая Европа” // Вопросы истории, 1972, № 4; *Його ж.* Восстание братьев Бандьера и Мадзини // Новая и новейшая история, 1972, № 3; *Його ж.* Джузеппе Мадзини и создание первых организаций итальянских рабочих // Новая и новейшая история, 1980, № 6; *Його ж.* Лев Толстой и Джузеппе Мадзини // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1972, вып. 4.
- 12 *Невлер (Вилин) В. Е.* Демократические силы в борьбе за объединение Италии, 1831–1860.— М., 1982.
- 13 *Козьмин Б. П.* Николай I и Мадзини в 1854 г. // Из истории общественных движений и международных отношений.— М., 1957.
- 14 Дж. Мадзини — Герцену. Публикация М. И. Ковальской // Литературное наследство, т. 96 (Герцен и Запад).— М., 1985.
- 15 *Колтинский Н. Ю.* Маркс и Энгельс о Мадзини // История социалистических учений.— М., 1976.
- 16 *Григорьева И. В.* Рабочее и социалистическое движение в Италии в эпоху I Интернационала.— М., 1966.
- 17 *Маццини Дж.* Эстетика и критика. Избранные статьи.— М., 1976.

- 18 *Невлер В. Е.* Находки документов о Гарибальди и Мадзини // Новая и новейшая история, 1977, № 3; Дж. Мадзини — Гершену. Публикация М. И. Ковальской // Литературное наследство, т. 96.— М., 1985.
- 19 *Кирова К. Э.* Жизнь Джузеппе Мадзини, с. 177.
- 20 *Маркс К. и Энгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 354.
- 21 *Водовозов В.* Мадзини // Новый энциклопедический словарь.— СПб., 1915, т. 25, с. 341.
- 22 *Шрейдер Г.* Мащини // Энциклопедический словарь Гранат.— М., (б. р.), т. 28, с. 354.
- 23 *Mazzini G.* Scritti editi ed inediti. Edizione nazionale (далі — SEI).— Imola, 1906–1943, voll. I–CVI.
- 24 *Mazzini G.* Scritti editi ed inediti. Nuova serie.— Imola, 1965–1998, voll. I–XI.
- 25 *Pásztor L.* Nuove lettere di Giuseppe Mazzini e di Giuditta Sidoli // Rassegna storica del Risorgimento, 1995, fasc. III.
- 26 *Le Assemblée del Risorgimento.*— Roma, 1911, voll. I–XV.
- 27 *Saffi A.* Giuseppe Mazzini (compendio biografico).— Pisa, 1972.
- 28 *Kadish A.* Apostl Arnold, the life and death of Arnold Toynbee.— Duke University Press, 1986, p. 2, 109.
- 29 *Morelli E.* Mazzini in Inghilterra.— Firenze, 1938; L’Inghilterra di Mazzini.— Roma, 1965.
- 30 *Berti G.* Russia e Stati italiani nel Risorgimento.— Torino, 1957.
- 31 *Candeloro G.* Storia dell’Italia moderna.— Milano. 1956–1978, voll. I–VIII; Рос. пер.: *Канделоро Дж.* История современной Италии.— М., 1961–1975, т. 1–6.
- 32 *Mastellone S.* Mazzini e la “Giovine Italia” (1831–1834).— Pisa, 1960, voll. I–II; Il progetto politico di Mazzini (Italia–Europa).— Firenze, 1994; La democrazia etica di Mazzini (1837–1847).— Roma, 2000; Mazzini e Marx. Thoughts upon Democracy in Europe.— Westport–London, 2003; Mazzini scrittore politico inglese. Democracy in Europe (1840–1855).— Firenze, 2004.
- 33 *Della Peruta F.* Mazzini e i rivoluzionari italiani. Il “partito d’azione”, 1830–1845.— Milano, 1974.
- 34 *Мацціні Й.* Деякі перепони революцій в Італії.— Львів, 1907.
- 35 *Rassegna storica del Risorgimento.*— 1995, fasc. III, p. 341.

Працюючи для батьківщини, працював для людства

ев'ятнадцяте століття, пролог якого сповістили гучні фанфари і барабанний грім кроків наполеонівської армії, було насичене доленосними подіями. Європу потрясали не тільки походи завойовників, а й виступи тих, хто протистояв їм, піднімаючи народи до боротьби за свою свободу і поступ. Серед них — Джузеппе Мадзіні, ім'я якого воскрешають і достеменні факти історії, і легенди з детективним забарвленням, суперечливі оцінки, а часом і загадки. Соратники і послідовники називали його “пророком” італійської єдності та незалежності, “батьком” нації. Але в самій Італії у різні часи про нього писали по-різному під тиском пануючих режимів: для затятих монархістів він — “підступний змовник”, для чорносорочечників Муссоліні — предтеча їхнього фашизму. Навіть відомий дослідник італійської культури, філософ, учасник Рісорджименто Франческо Де Санктіс, підкреслюючи авангардну роль Мадзіні, вбачав у його висловах і формулюваннях “відтінок містицизму і туманного ідеалізму” [1]. Точку зору течії, з якою чимало полемізував Мадзіні, репрезентував у своїх “тюремних зошитах” засновник і теоретик італійської комуністичної партії Антоніо Грамші, який хоча й визнавав його велич в історичній перспективі, але вважав, що він не був реальним політиком, а лише “апостолом-просвітителем” [2].

Перелік подібних висловлювань можна продовжити, сперечатися з одними, погоджуватися з іншими. Та незаперечним є те, що Дж. Мадзіні був і залишається невіддільним від італійської історії в її зоряний час, коли свого апогею сягнула боротьба за національне відродження країни. А відтак саме історія його життя стала “дискутантом”, відбиваючи різні погляди на Мадзіні та мадзінізм.

Джузеппе Мадзіні народився 22 червня 1805 р. у Генуї, стародавньому місті сміливих мореплавців і дослідників далеких країв, на батьківщині першовідкривача Нового Світу Христофора Колумба. Хоча Джузеппе не судилося опанувати традиційну для генуезців морську

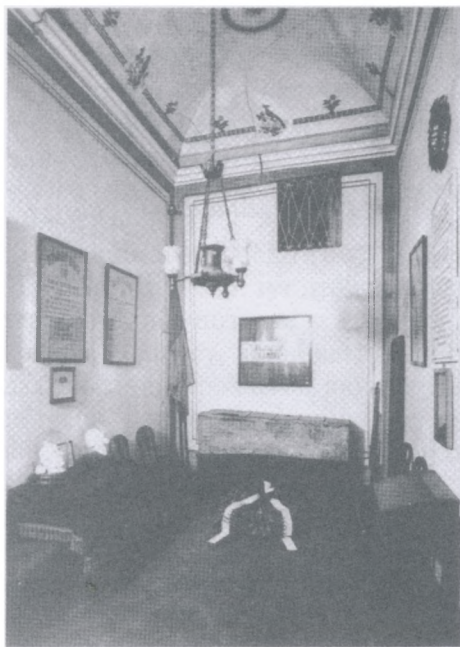

Генуя. Будинок, де минули перші роки життя
Джузеппе Мадзіні. (Малюнок П'єро Чіроні, 1852 р., BSMC).

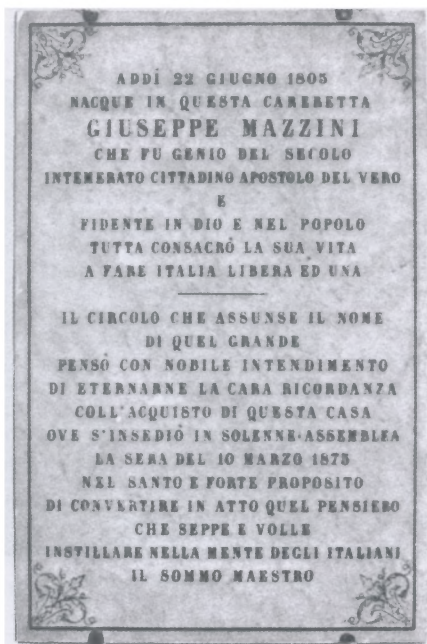
професію, він зміг перейнятися їхньою допитливою і цілеспрямованою вдачею, здійснюючи інші мандри — у пошуках інтелектуальних і моральних скарбів людства. (Див. кольор. вклейку, стор. I).

Його батько — Джакомо Мадзіні, професор анатомії Генуезького університету та відомий у місті лікар — був поміркованим лібералом і антиклерикалом. Таке поєднання для епохи наполеонівських війн і для П'ємонт, територіально і культурно близького до Франції, було звичним явищем. Мати — Марія Драго — відзначалася палкою релігійністю. Вона рано повірила у високе покликання сина і до кінця своїх днів надавала йому самовіддану моральну і матеріальну підтримку. Від батьків Мадзіні сприйняв культ духовної свободи, переконання у рівності всіх без винятку людей, ідею служіння суспільству і, головне, віру в ідеал. (Див. кольор. вклейку, стор. II).

Його дитинство припало на час, коли в Італії, як і майже повсюдно в Європі, панувала монархічна реакція. Але не пішло ще з життя покоління, яке брало участь у революційних подіях 1790-х років. До нього належав Джакомо Мадзіні, який згодом відійшов від визвольного руху. Та це не заважало у 1815–1817 роках збиратися в оселі професора давнім друзям, які згадували епізоди боротьби, побивалися за долю своєї батьківщини.

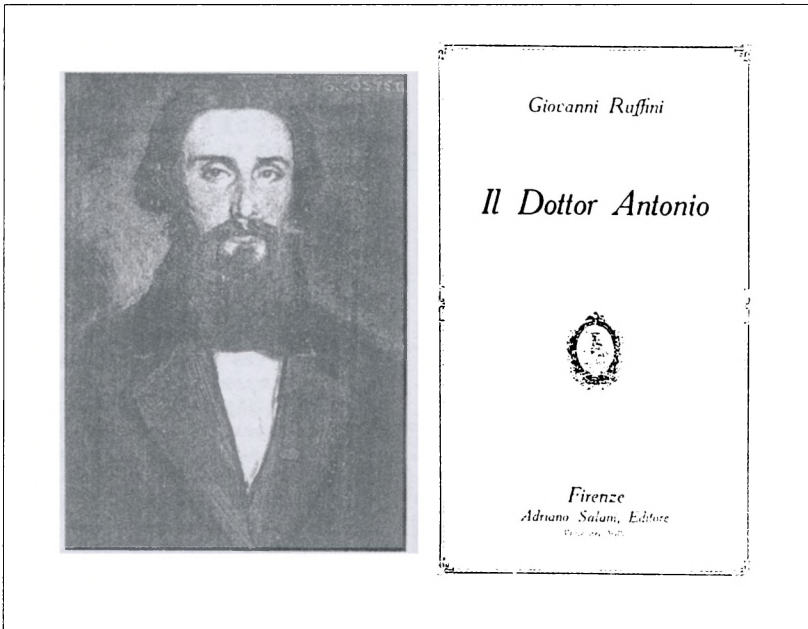
Кімната, де народився Мадзіні. (Фотографія).

Меморіальна дошка.

Враження від цих розмов назавжди запали в душу схильного до екзальтації хлопчика. На все життя йому запам'яталися зустрічі з учасниками п'ємонтської революції 1821 р., жорстоко придушеної Австрією. У пошуках порятунку вони збиралися в Генуї, благаючи про допомогу, щоб виїхати до Іспанії, де тоді ще торжествувала революція. Як згодом згадував Мадзіні, він "пізнавав їх за рисами лица, за кроєм одягу, за обрисом вояків і, якнайбільше, за стражданням, мовчазним, глибоким, написаним на обличчях". Один із них "наблизився до нас, тримаючи у руках білу хустину. "Для вигнанців Італії",— мовив він. Моя мати і наш друг поклали у хустину кілька монет [...]. Тоді вперше думка, що можна і треба боротися за свободу батьківщини, невиразно з'явилася в моїй свідомості, щоб назавжди бути зі мною. Образ цих вигнанців переслідував мене, де б я не був, ввижався мені уві сні. Не знаю, що я віддав би за те, аби йти слідом за ними".[3] Та все це було попереду.

Прагнучи набути юридичної освіти, Мадзіні вступає до Генуезького університету, де захоплюється творами Руссо, Дідро, Вольтера та ін. Навколо нього утворюється гурток здібних і діяльних юнаків: Якопо Руффіні, "перший і найкращий", який потім мученицьки загинув у 1833 р., його брат Джованні Руффіні, згодом письменник, Дж. Е. Бенца, майбутній журналіст і політик, та інші. Атмосфера високої громадян-

Джованні Руффіні.

(Портрет роботи Дж. Кйостена до роману Дж. Руффіні "Доктор Антоніо", Флоренція, 1920 р.).

ськості, що панувала серед молодих ентузіастів, назавжди визначила літературний і життєвий стиль Мадзіні. Він у всьому виходив з визнання чистої, непохитної віри у торжество добра, вважаючи, що така віра або здатність до неї притаманна всім.

У романі "Лоренцо Беноні" Дж. Руффіні під ім'ям Фантазіо так охарактеризував молодого Мадзіні: "Він чудово знався в історії та літературі не тільки Італії, а й інших країн. Шекспір, Байрон, Гете, Шіллер були йому такі ж близькі, як Данте і Альфієрі. Слабкий тілом, він відзначався невтомно діяльним духом, писав багато й чудово як віршами, так і прозою, і не було жодного літературного жанру, в якому не випробував свої сили: історичні нариси, літературна критика, трагедія тощо. Він був закоханий у всяку форму свободи, і його горда натура дихала неприборканим бунтівним духом спротиву тиранії та гнобленню" [4].

У травні 1828 р. гурток Мадзіні отримав можливість виступати у комерційному тижневику "Indicatore genovese" ("Генуезький покажчик"). Розпочинали з новин книжкової торгівлі, а невдовзі літературний відділ став головним у газеті, на сторінках якої посіли місце теми про соціальний прогрес, моральне вдосконалення людини, свободу літератури та мистецтва від класичних канонів. Мадзіні став палким прихильником романтизму. Однак уже тоді не вбачав у романтичній розкутості

самоціль, а лише початок оновлення світу, розуміючи місію передових умів у пробудженні народу до нового життя, а літератури — у служінні національному і культурному відродженню. Про напрям його думок засвідчила невдовзі доля “Покажчика”, який влада закрила за “розбіжність з поглядами уряду”.

Позбавлений трибуни в рідному місті, він звертається до шомісячника “Antologia” (“Антологія”), який видавався у Флоренції під редакцією відомого просвітителя В’есе. (Див. кольор. вклейку, стор. III). Наприкінці 1829 р. тут публікується праця Мадзіні “Про європейську літературу”, яка позначила поворотну віху в розвитку італійського літературного процесу, викликавши широкий відгомін в інтелектуальних колах. Головна проблема, яку порушував Мадзіні, стосувалася нагальної потреби щодо збагачення національних культур. “Народ,— твердив він,— історія якого здійснюється окремо від долі інших народів і культура якого замикається всередині власних меж, не може існувати вічно”. Автор закликав “вивчати всі інші літератури, але не для того, щоб копіювати їх, а щоб з усіма ними зрівнятися”. “Вивчайте ж творіння всіх націй; хто знайомий тільки з однією літературою, той прочитав лише одну сторінку книги, що ховає таїну генія” [5].

Духом новаторства у суспільній думці було просякнuto його есе “Про історичну драму”, яке також з’явилося у флорентійській “Антології”. У ньому наголошувалося на необхідності подолати вузькість і обмеженість у розгляді історичних явищ, уникати відтворення лише голої історичної реальності. “Досі ми блукали, як антикварії, серед руїн минулих століть у пошуку рідкісного каміння і розрізнених пам’яток. Тепер знахідок і відкриттів накопичилося достатньо, щоб серед них запалити світильник філософії” і тим самим з’ясувати історичні факти “як вияв єдиних законів”, пам’ятаючи, що “за кожною подією криється ідея” [6].

З березня 1827 р. Мадзіні працював у безплатній адвокатурі для бідних. Приблизно у цей же час він вступає в таємне товариство карбонаріїв. За умов монархічного свавілля карбонаризм здавався знаменом усього передового. Однак уже під час посвяти у члени цього руху Мадзіні вразило те, що текст клятви не містив жодного слова про цілі організації, а був лише формулою беззаперечної покорі. Згодом він навіть отримав право на посвяту нових членів, а 1829 р. організував громаду карбонаріїв у Ліворно. Проте великий магістр Раймондо Дорія, керівник генуезьких карбонаріїв, виявився авантюристом і шпигуном. У листопаді 1830 р. Мадзіні заарештували, а після двох місяців ув’язнення у фортеці Савони поставили перед дилемою: поселитися в глушині під нагляд поліції або залишити терени Сардинського королівства.

Він обрав останнє. Важким було прощання з батьківщиною. Коли карета серед альпійських скель доїхала до швейцарського кордону,

Жан Сісмонді.

Савона.

(Фото Альфреда Ноака, бл. 1880 р.).

вигнанець вийшов з неї, щоб кинути сповнений жаги і смутку погляд на рідний край, в ім'я свободи якого відправлявся на чужину. Тоді він не міг знати, що це вигнання триватиме довгих сімнадцять років і буде не останнім в його житті. (Див. кольор. вклейку, стор. III).

Перша зустріч у зарубіжжі була з європейською знаменитістю, економістом та істориком, дослідником італійської республіканської традиції де Сісмонді, до якого він з'явився з рекомендаційним листом. Це сталося в Женеві, де мешкав учений. Простий і ширий у манерах, "італієць душею,— згадував Мадзіні,— він схвильовано розпитував мене про наші справи" [7]. Розмова була моральною підтримкою для молодого емігранта в його планах і діях поза вітчизною.

Після відвідання Ліона Мадзіні у лютому 1831 р. прибув до Марселя, де зібралися такі ж самі, як і він, жертви італійських тиранічних режимів. За відомостями австрійського консула, у місто тільки протягом квітня—травня прибуло 257 осіб, противників монархічного деспотизму: з Романьї, П'ємонту, Модени, Парми. Головним місцем, де вони сходилися, було "Кафе американців" [8]. Створений ними осередок під назвою "Італійський клуб" невдовзі проводив свої збори в будинку лікаря Піронді. Проте різні політичні орієнтації його учасників не сприяли зміцненню цього об'єднання. Навпаки, дедалі більше їх розділяли ідейні суперечності. Клуб поступово втрачав роль об'єднуючого центру, проте зростав інтерес емігрантів до енергійного адвоката на ім'я Джузеппе.

Разом із тим він уже потрапив у поле зору таємних агентів урядів, занепокоєних діяльністю марсельської еміграції. У травні 1831 р. один із цих наглядців у своєму донесенні так характеризував Мадзіні: "Цей молодий ентузіаст є одним із найнебезпечніших [...]. Він переймається

Джузеппе Мадзіні. (Літографія, бл. 1830 р., BSMC).

лише відродженням Італії, готовий заради досягнення цієї мети піти назустріч будь-якій небезпеці, пожертвувати всім, навіть життям” [9].

У липні Мадзіні створює у Марселі організацію під назвою “Федерація Молодої Італії”, якій судилося стати головним рушієм італійського визвольного руху впродовж багатьох наступних років і водночас об’єктом міжнародних заходів, спрямованих проти неї з боку королів та імператорів і їхніх міністерських кабінетів. Своїм завданням вона ставила досягнення національного об’єднання Італії, проголошення республіки, відродження країни на засадах духовного братерства. У листі в липні 1831 р. до свого соратника Джузеппе Джільйолі Мадзіні у такий спосіб окреслював асоціацію: “Вона — не товариство, як інші; у ній немає ні таємничості, ні ієрархії ступенів, ні умовних знаків; це братерство молодих, які об’єднуються для спільної праці сміливо, широко, сповнені вірою” [10]. Щоб здобути широку духовну підтримку на батьківщині, Мадзіні організовує додаткову структуру до

Марсель.

(Гравюра, журн. "Magasin pittoresque", Париж, 1834 р.).

“Молодої Італії” — “Товариство просвітницької пропаганди в Італії”. (Див. кольор. вклейку, стор. IV).

У “Загальній інструкції для поєднаних у братство “Молодої Італії” він визначав мету нової асоціації: “перетворення Італії у велику і рівноправну націю — єдину, незалежну, суверенну” [11].

Особливий наголос Мадзіні робив на просвітницько-виховній функції “Молодої Італії”. У складеному ним у грудні 1831 р. “Циркулярі федерації “Молодої Італії” містився заклик до створення єдиної нації: “Будьте ні тосканцями, ні п’ємонтцями, ні романьйонцями; будьте італійцями! Нації не відроджуються матеріально без морального відродження. Сприяйте поширенню просвіти писаннями, прикладом, словом. Революції здійснюються для народу і з народом” [12].

У руслі цієї програми Мадзіні започатковує друкований орган “Молодої Італії” під такою ж назвою. У виданому з цього приводу “Маніфесті” він знову нагадував про ідеологічні та моральні імперативи “молодих італійців”: “Великі революції здійснюються передусім завдяки принципам, а не багнетам” [13]. Публікації цього часопису, головним автором яких був сам Мадзіні, становили вихідний матеріал для популяризації визвольних ідей на Апеннінському півострові. Користуючись ним, члени “Молодої Італії” писали діалоги і катехізиси, поширюючи їх серед населення. Найважливішу і найнебезпечнішу роботу в цьому виконували

ли моряки торговельного флоту, які добровільно, незважаючи на суворі покарання, транспортували видання з Марселя в порти Італії [14].

“Молода Італія” поклала на себе надзвичайну місію — таємну і публічну, повстанську і просвітницьку. Під керівництвом Мадзіні вона перетворилася з суто емігрантського угруповання на загальнонаціональну організацію, що мала свої осередки як на Апеннінському півострові, так і в інших країнах. Впродовж 1831–1833 років її чисельність сягнула 60 тис. осіб. У лавах “Молодої Італії” були представники різних верств населення і різних професій: ремісники, діячі культури, військові, портові вантажники, матроси та ін. Серед тих, кого захопили ідеї Мадзіні, був і матрос торговельного флоту Джузеппе Гарібальді, який у 1832 р. вступив до “Молодої Італії”, відвідуючи Одесу та інші порти Чорного й Азовського морів. Це сталося у Таганрозі, де він дав клятву присвятити себе справі визволення вітчизни. Мадзіні та Гарібальді зустрілися згодом у Марселі. На пропозицію керівника “Молодої Італії” Гарібальді перейшов на службу у військово-морський флот Сардинії, щоб залучити матросів до повстання в П’ємонті.

Як і слід було сподіватися, французька влада не мала бажання зберігати толерантність до емігранта, діяльність якого поширювалася також і на сусідні країни, завдаючи особливого клопоту сардинському трону. Вже у серпні 1832 р. за наполяганням П’ємонту було видано декрет, яким Мадзіні заборонялося перебувати у Франції, і він змушений був переховуватись. Притулком вигнання стала оселя його друга, французького республіканця Демосфена Олів’є. Того року революціонер міг лише двічі залишити свою схованку — одного разу, переодягнувшись у жіночу сукню, другого — в уніформу національного гвардійця.

До розшуків засновника “Молодої Італії” невдовзі прилучилась австрійська поліція. 23 травня 1833 р. вона видала циркуляр щодо затримання “генуезького адвоката Мадзіні”. З цією метою було поширено прикмети невловимого конспіратора. Ось складений нею словесний портрет молодого людини, яка наганяла жах на самодержців та їхніх міністрів: “Зросту середнього. Комплекція худорлява. Колір обличчя оливковий. Обличчя досить довгасте. Волосся дуже чорне. Очі чорні, з блиском. Чоло дуже красиве. Маленькі чорні вуса. Голос красивий і дзвінкий. Швидка мова. Постава шляхетна й енергійна в усіх рухах” [15].

З кожним місяцем нелегальне життя ставало дедалі небезпечнішим. Зрештою, марсельська поліція дізналася про місце перебування розшукуваного, і він був змушений покинути Францію й переїхати до Женеви з паспортом на чуже ім’я. Це сталося наприкінці червня — початку липня 1833 р.

Мадзіні поселився в готелі “Навігація”, куди прибули і найближчі його соратники. На той час готель перетворився на головну штаб-

Оголошення сардинської влади від 26 жовтня 1833 р. про смертний вирок Мадзіні.

Джудітта Сідолі.

квартиру “Молодої Італії”. Тут Мадзіні працює вдень і вночі для посилення руху спротиву в Італії. Він підтримує постійні зв’язки з П’ємонтом, де “молодим італійцям” вдалося таємно залучити на свій бік військовиків у гарнізонах Туріна, Alessandria, Genova, Chambery.

Але повстанський задум було зірвано. Королівська поліція натрапила на слід таємної організації. Розпочалася жорстока розправа з тими, хто готував повстання і був підозрюваний у “антидержавних” діях. Їх катували, заковували у кайдани, морили голодом. Наприкінці 1833 р. було ухвалено і негайно виконано перші смертні вироки. Тоді ж понад 200 особам вдалося втекти з П’ємонту. Переслідування перекинулося в Папську область, Тоскану, Ломбардію. Це була чи не найтрагічніша сторінка в житті Мадзіні, якого влада також засудила на смерть (заочно). Його серце краями думки про загиблих патріотів.

У ті дні поряд з ним була Джудітта Сідолі — вдова італійського політичного емігранта, жінка незвичайної долі, яка перебувала з осені 1832 р. у Марселі, де приєдналася до “Молодої Італії” і виконувала найскладніші доручення її керівника. У період, сповнений тривоги і небезпек, народилося їхнє кохання. Це було кохання революціонерів, змушених зустрічатися таємно і зрідка, уривками на конспіративних квартирах. У 1833 р. їм випало лише кілька днів, коли Джузеппе перестав сам писати листи і відповідати на листи інших. Ці дні він провів з Джудіттою в маленькому містечку Монпельє і згадував про них як найщасливіші у своєму житті. То було дуже недовге щастя. Джудітту

мучила туга за дітьми, яких вона залишила в Італії. Коли переслідуваний французькою поліцією Мадзіні змушений був переїхати до Женеви, вона рушила за ним, щоб допомогти коханій людині видужати від стресу, завданого невдачею повстання. Лише після цього Джудітта залишила Швейцарію і 1833 р. повернулася до Італії. “У такі тяжкі хвилини, як розлучення з Піппо,— писала вона матері Мадзіні,— у мене виникає потреба нагадати Вам про себе. Він мене кохає і пам’ятатиме, і я кохаю його й ніколи не забуду” [16].

В Італії Сідолі одразу потрапила під нагляд поліції. Після численних пригод вона, нарешті, дісталася до Рима, щоб з допомогою церковної влади виклопотати дозвіл на переїзд у Моденське герцогство до своїх дітей. У “вічному місті” навесні 1835 р. почалося її листування з Мадзіні, який фігурував на адресі під вигаданим ім’ям Давида Хемерлінга з Берна. Чиновники Папської держави тим часом таємно переглядали пошту Джудітти, про що вона і Мадзіні здогадувалися. Тому обмінювалися думками лише про те, що не являло таємниць їхньої революційної справи.

Відшукані кілька років тому в Секретному архіві Ватикану матеріали перлюстрації та копії листів Мадзіні й Сідолі засвідчують, що жодні відстані і перипетії буття не здатні були розірвати те велике непоборне почуття двох закоханих сердець, які так само гаряче любили свою батьківщину і готові були пожертвувати власним життям задля її свободи. Крізь сум і відчай у рядках листів пробивалися слова Мадзіні до Сідолі: “Кохаю тебе, кохаю тебе, кохаю тебе, кохай мене, я благаю твоєї любові, щоб жити”. І з далекого Рима лунала відповідь: “Обіймаю тебе, але мені хочеться плакати” [17].

І все ж Джудітта змушена була припинити листування. Таку ціну заплатила вона за право приїхати до своїх дітей у Реджо. Папський державний секретар кардинал Тіберіо Бернетті, рекомендуючи прийняти Сідолі на проживання в Моденське герцогство, 17 жовтня 1836 р. писав кардиналу Луїджі Ламбускіні: “Вона була пристрасною подругою Мадзіні, а він її справжнім гріхом [...]. Стосунки з Мадзіні фактично перервані, інших її небезпечних зв’язків не виявлено”. [18]

Мадзіні знав фатальну причину мовчання Джудітти, але ніколи не відмовлявся від своїх почуттів до людини, з якою спільно пройшов важкий, проте щасливий шлях в ім’я рідної Італії. Друзям він відверто зізнався: “Як і раніше, я кохаю Сідолі [...]. Я завжди належатиму їй”.

Історія цього кохання зворушує безмежною ширістю і красою, які надавали Мадзіні сили жити і працювати у найскладніші для нього часи. В особі Сідолі він знайшов яскраве віддзеркалення ідеалу жінки. Пізніше у своїй праці “Обов’язки людини”, осмислюючи, певно, і власний душевний досвід молодості, Джузеппе писав: “Кохайте і по-

важайте жінку. Шукайте в ній не тільки втіху, а й силу, натхнення, подвоєння ваших інтелектуальних здібностей” [19]. Вірний цьому заповітові, вже на схилі літ, змучений долею вигнанця і обтяжений хворобами, він надіслав Джудітті листа, сповненого незгасним полум'ям глибоких почуттів: “Знайте це: я ніколи не перестаю думати про вас, поважати вас і любити вас як одну з найкращих душ, які зустрічав у своєму житті” [20]. Після 1833 р. йому пошастило лише двічі бачити Джудітту — 1849 р. у збуреній революцією Флоренції і 1856 р. — у Туріні, де вона остаточно поселилася, залишившись вірною ідеалам “Молодої Італії”, і померла за рік до смерті самого Мадзіні [21].

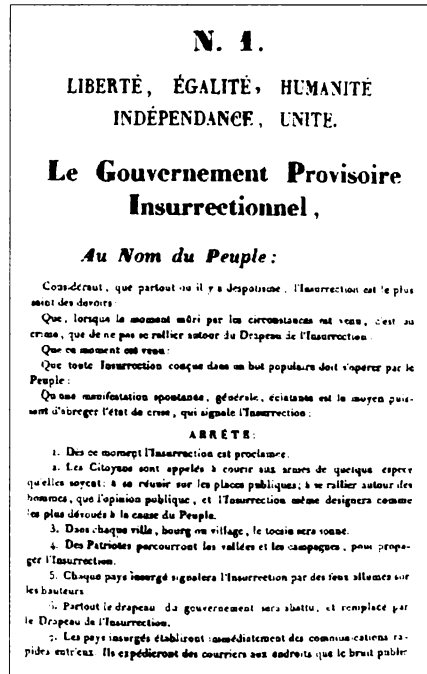
І все ж за будь-яких життєвих колізій Мадзіні працював для свободи вітчизни. Восени 1833 р. було вирішено направити у Сардинське королівство експедицію, щоб повалити тамтешній деспотичний режим і викликати повстання в інших кінцях Апеннінського півострова й усієї Європи. Так, за задумом Мадзіні, мала б розпочатися ліквідація віденської системи 1815 р., яка утвердила необмежену владу монархічних династій над народами і країнами.

У вересні 1833 р. з членів “Молодої Італії” було сформовано Тимчасовий революційний уряд Савойї на чолі з Мадзіні, складено ним тексти перших декретів і звернень до населення, призначено командувача експедицією генерала Раморіно, учасника революції 1821 р. у П'ємонті й польського повстання 1830 р.

Вторгнення в Савойю, яке передбачалося розпочати з території Швейцарії, призначалося на 12 листопада 1833 р. Але Раморіно діяв надто повільно й нерішуче, незважаючи на наполягання Мадзіні якнайшвидше виконати взяті зобов'язання. Зрештою, виступ було перенесено на лютий 1834 р. Тим часом інформація про готування “Молодої Італії” просочилася до урядів Швейцарії та П'ємонту, які вжили запобіжних заходів, і експедиція зазнала поразки.

Цей факт став своєрідним козирем політичних опонентів Мадзіні у боротьбі з ним. Навіть багато років потому — в 1852 р. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, готуючи свій памфлет “Великі мужі еміграції”, не втрималися від того, щоб зайвий раз не підлити чорної фарби до характеристики італійського лідера та інших учасників савойського походу, назвавши їх “бандою польських, французьких, німецьких, італійських і швейцарських авантюристів” [22].

Що стосується історіографії, то і в ній не бракувало негативних висновків про головного організатора савойської імпрези. Крізь призму її невдалого фіналу дав оцінку Мадзіні французький історик Е. Сорен у своїй “Історії Італії”: “Неспроможність його як людини дії чітко виявилась у повстанні, що сталось у Савойї в 1834 р.” [23]. Пізніше подібні стереотипи перекочували у радянську історіографію.

**Відозва Тимчасового
повстанського уряду,
оприлюднена
1 лютого 1834 р.
під час Савойської
експедиції.**

Тим часом самою підготовкою савойського проекту Мадзіні продемонстрував мистецтво далекоглядного політика. План збройної операції він розробляв на підставі ретельного аналізу міждержавних відносин у Європі, передусім з огляду на стосунки між Францією і “Священним союзом”, верховоди якого звинувачували її у небажанні покласти край діяльності “революційних змовників”. Австрійська імперія, щоб забезпечити своє панування на італійських теренах, добиалася права на інтервенцію проти країн, де збиралися політичні емігранти з Італії. У відповідь на ці домагання Париж дав знати, що не потерпить такого роду втручання. Отже, здійсненням революційної акції проти Сардинського королівства Мадзіні сподівався на загострення австрійсько-французьких відносин, що полегшило б реалізацію повстанського плану [24].

Така політика керівника “Молодої Італії” відбилася на формуванні самого складу підрозділів експедиції, залученні до них демократів різних країн. Мадзіні налагодив зв'язки з італійським патріотом, учасником польського повстання 1830 р. Джакомо Антоніні, посередництвом якого допомогло повернути на бік “Молодої Італії” численну польську еміграцію. На деякий час Мадзіні залишив Женеву, де містився штаб підготовки походу, і нелегально прибув у Марсель, де домовився

про скоординовані дії з французькими республіканцями. Запропонував він і співробітництво німецьким демократам під егідою європейської федерації молоді [25].

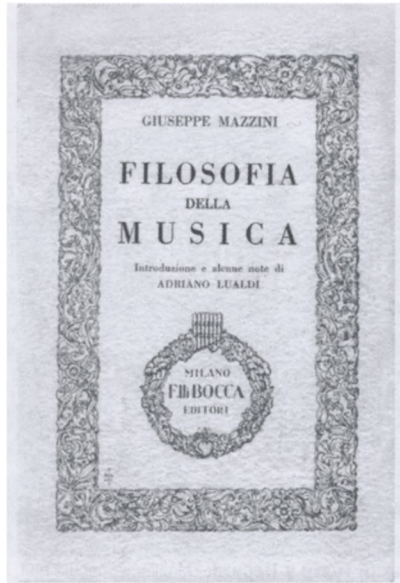
Мадзіні також вважав важливим схилити на бік італійської визвольної справи міжнародну громадську думку. Надійною опорою для цього стала французька республіканська преса. У Швейцарії він домігся заснування спеціальної газети “L’Europe Centrale” (“Центральна Європа”, перший номер вийшов 17 грудня 1833 р.), яка поширювала ідею визволення Савойї [26].

Савойська імпреза допомогла надати італійській визвольній справі міжнародного резонансу, викликати рух солідарності з нею, і в цьому була заслуга фундатора і керівника “Молодої Італії”.

Ті ж, хто бачив лише негативний бік таких акцій, як савойська, часом забували, яка потужна сила у вигляді “Священного союзу” монархій з їхнім величезним адміністративним апаратом та військом протистояла організації Мадзіні. У такому двобої її поразки були неминучими. Але кожна спроба йти на штурм бастионів державного деспотизму, безперечно, розхитувала підвалини його системи, що у подальші роки уможливило успіхи борців за свободу народів.

Неважко було передбачити, що всі причетні до експедиції, на вимогу австрійської влади, підлягали вигнанню з Швейцарії. Мадзіні, як і багатьом його товаришам, знову довелося переховуватись і працювати у підпіллі, де він обмірковує план, за яким можна було б, об’єднати єдиною метою всю еміграційну спільноту. Так, у квітні 1834 р. у Берні народжується міжнародна організація демократів “Молода Європа”, очолювана Мадзіні, який складає її основоположні документи; їхнє спрямування відбиває девіз — “альянс народів” (на противагу альянсу королів та імператорів). На плечі Мадзіні лягає велика організаційна робота, пов’язана з утворенням мережі кореспондентів і прихильників “Молодої Європи” у різних країнах — від Піренеїв до берегів Дніпра. У своїх статтях він пристрасно пропагує ідеї нової організації. (Див. кольор. вклейку, стор. IV).

Перебуваючи неподалік від Берна в умовах суворої конспірації, під пресом постійної матеріальної скрути, він не впадає у розпач. Єдине, чого йому хотілося б, — це духовного спілкування. Він не міг уявити свого існування без інтересів до історії, філософії, літератури, мистецтва, звідки черпав ідеї для своєї політичної діяльності. Але ж як задовольнити їх у глухому містечку та ще й на становищі фактичного затворника? У листі від 5 жовтня 1835 р. до Джудітті Сідолі Мадзіні так описував своє побутування: “Я думаю писати одну історію, одну велику працю, дуже важливу і дуже важку, яка потребує великої ерудиції. І це — не враховуючи матеріальних перепон, за цілковитої відсутнос-

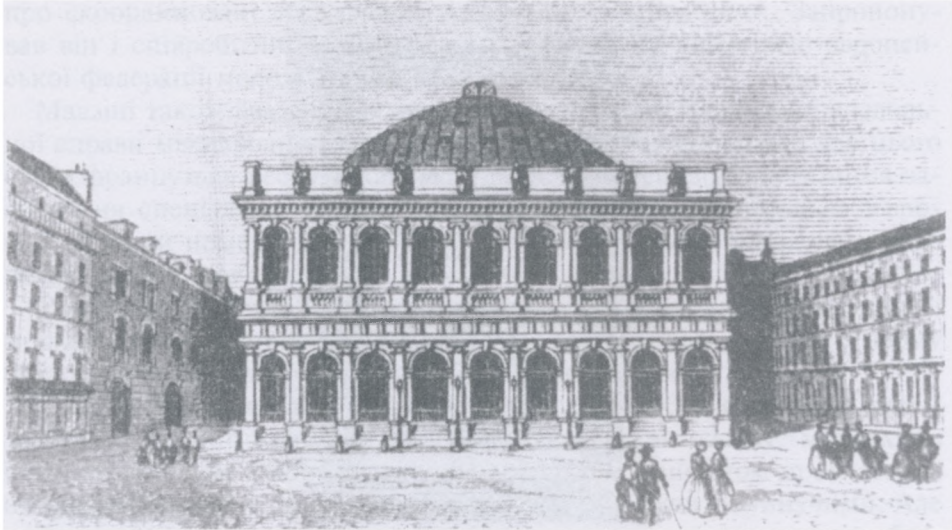

Джузеппе Мадзіні.
Філософія музики.
(Мілан, обкладинка).

ті книжок, неможливості їх дістати і моє контрабандне перебування, внаслідок якого немає змоги переглядати книжки у своє задоволення в бібліотеках” [27].

Мадзіні не уточнював тему або назву свого “великого твору”. Але обмін думками з Сідолі, жінкою, наділеною розмаїтими талантами, яку навіть державні посадовці визнавали за “одну з найбільш незвичайних і помітних наслідків філософського виховання наших часів” (лист неаполітанського посла в Римі до папського державного секретаря від 23 жовтня 1834 р.), став стимулом до написання програмної праці — “Філософії музики”. Це, власне, засвідчив лист Мадзіні, направлений Джудітті 12 листопада 1835 р., за кілька місяців до публікації твору: “Я дуже схвально сприймаю твою думку щодо музики та її сучасного стану, вона справедлива. Зрештою, італійська музика, на мій погляд, має йти, куди йде усе інше” [28].

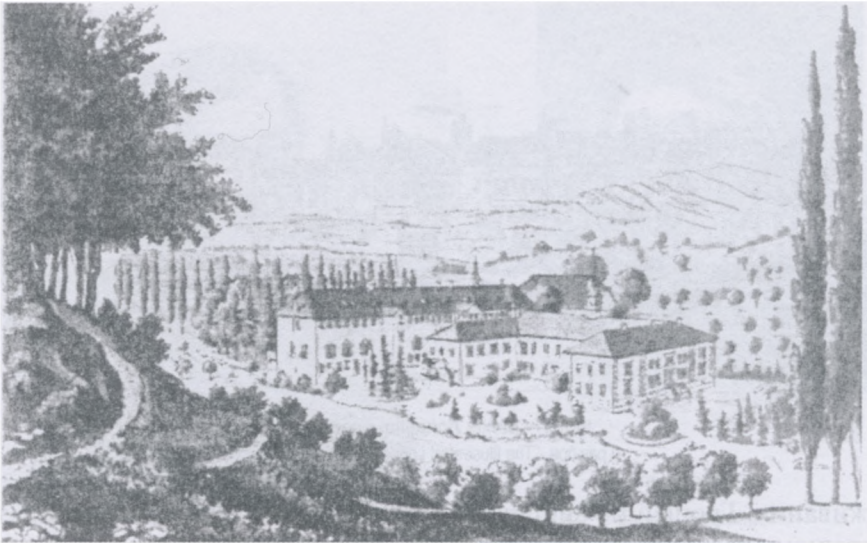
“Філософія музики”, переживши свій час, увійшла до класики мистецтвознавства. У ній італійський мислитель по-новаторському окреслив особливу місію музики і всього мистецтва як рушіїв соціальної думки і виховання народних мас у традиціях боротьби за свободу й любові до вітчизни. “Нехай наставники і гендлярі,— зазначав він,— утримаються від читання цих сторінок. Вони не для них. Вони для небагатьох, хто вбачає у мистецтві служіння і усвідомлює величезний вплив, яке воно справляло б на суспільство, якби педантизм і запродаństwo не зробили з нього слухняне знаряддя, забаву ледащих багатіїв” [29].

Італійський театр у Парижі. (Малюнок, перша пол. XIX ст.).

Як зразок високого призначення мистецтва він навів оперу Гаetano Доницетті “Маріно Фальєро”, прем’єра якої відбулась у березні 1835 р. у паризькому Італійському театрі. За оцінкою Мадзіні, цей твір, написаний на сюжет з венеціанської історії, оспівує мужність борців і є викликом тиранії. Першим серед блискучих виконавців вистави він вказав на 23-річного українця з Полтави Миколу Іванова, доля якого закинула на Захід і відкрила шлях до вершин європейської слави. (Див. кольор. вклейку, стор. V). Ось як описує Мадзіні у своєму шедеврї участь молодого співака: “Примара старої Венеції (принаймні наскільки це дозволяло лібретто) таємничо й велично простягається над усією драмою. Романс гондольєра, позначений в увертюрі і з надзвичайною ніжністю виконаний Івановим, — справжній бал тих часів у фіналі першого акту” [30].

Народжена в умовах революційного підпілля “Філософія музики” засвідчила широкий діапазон інтелектуальних інтересів італійського політика і мислителя. Проте і республіканська Швейцарія, яка зазнавала постійного тиску з боку монархічних держав у питанні про емігрантів, не могла стати гарантом різнобічної діяльності Мадзіні. У цьому він ще раз переконався, коли у травні 1836 р. курортне містечко Гренхен, де він мешкав, оточили підрозділи поліції і військовики з метою захопити “змовників”. Усіх іноземців було заарештовано і з ними Мадзіні. Але оскільки жодних компрометуючих матеріалів не було знайдено, його звільнили з в’язниці.

Гренхен, Швейцарія. (Малюнок, XIX ст.).

Щоб попередити подібні неприємності, доктор Жіра, чиїм житлом користувався керівник “Молодої Італії”, запропонував муніципальній раді Гренхена надати Мадзіні швейцарське громадянство. Голосування на її засіданні було на користь італійського вигнанця: 122 — за, 22 — проти. Але Велика рада Швейцарії все ж не наважилася ратифікувати таке рішення і анулювала його [31].

Через певний час особою “небезпечного конспіратора” (слова австрійського канцлера Меттерніха) активно зацікавилася французька влада, відрядивши до Швейцарії агента, щоб з’ясувати місце його перебування. Позбавлені права проживання у Швейцарії Мадзіні та його найближчі друзі — брати Руффіні — змушені були змінювати одну адресу на іншу. Відтепер керівник “Молодої Європи” не мав ані часу для організації її роботи, ані коштів на її утримання. І він приймає рішення виїхати до Англії.

Розлучення зі Швейцарією, однак, було напрочуд теплим, навіть зворушливим. Дався взнаки високий авторитет Мадзіні, здобутий серед швейцарців працею на захист республіканських ідеалів і свободи народів. Від’їзд Мадзіні було призначено на 2 січня 1837 р. з Гренхена. За рішенням муніципальної ради цього міста мер та ряд її членів урочисто з прапором супроводжували Мадзіні та його друзів аж до самого кордону кантону [32].

Від перших же днів перебування на Британських островах Мадзіні та його друзі — брати Руффіні — зіткнулися з проблемою елементарного

Челсі – район Лондона, набережна.
(Гравюра, "The Illustrated London News", 1872 р.).

виживання. Грошей не вистачало на все і передусім на харчування, яке в кращому разі складалося з картоплі і рису. До того ж Мадзіні незмінно ділився тим, що роздобував на прожиток, зі своїми друзями-емігрантами, які зазнавали ще більших бідувань. Раз у раз доводилося звертатись до контор лихварів, де вимагали неймовірно високі проценти за позички. У пошуках підробітку Мадзіні взявся за журналістську працю. На запрошення Ламенне він працює кореспондентом паризької опозиційної газети "Le Monde" ("Світ"), де виступали знані політичні діячі й письменники, як Мішле, Леру, Міцкевич, Ламартін, Жорж Санд та ін. Впродовж березня—червня тут побачили світ 15 його статей, підписаних "J" — першою літерою французького ім'я Жозеф. В них Мадзіні знайомив французьких читачів з політичним життям Англії, зокрема з діяльністю радикалів. У зв'язку з виходом Ламенне з керівної ради газети Мадзіні припинив співпрацю з цим виданням. Нову, але також короткочасну роботу він знайшов у швейцарській газеті "L'Helvétie" ("Гельвеція"), куди у вересні—грудні 1837 р. надіслав три статті.

Спроби ж пробитися на шпальти періодичної преси Англії наштовхувались передусім на мовний бар'єр. Оскільки Мадзіні писав французькою, то англломовні видання мали клопіт з перекладом його статей і неохоче брали їх до друку, а самі редактори не вважали пропоновані ним італійські теми актуальними для своїх читачів. Ці перепони не зупинили Мадзіні, який за два роки настільки опанував англійську, що почав писати нею статті з найскладніших політико-філософських та літературних питань, вести полеміку. Це допомогло досягти найголовнішого — зацікавити англійську громадськість "італійською справою".

Серед лондонських інтелектуалів велику роль у підтримці Мадзіні відіграв історик і публіцист Томас Карлейль, автор "Історії Французь-

Томас Карлейль.

< Фелісіте Ламенне.

кої революції”, яка й понині є настільною книгою про цю подію, що вирішальним чином змінила хід європейської та світової історії. Його дім на Рейн Роу в районі Челсі був завжди відкритий для того, кого вважали “небезпечною” особою. Всупереч цим заявам Карлейль та його дружина Джейн пройнялися ширими почуттями до легендарного вигнанця. Джейн допомогла йому знайти більш затишну квартиру поблизу їхньої оселі. Раз на тиждень Мадзіні приходив у дім Карлейлів, де за обіднім столом вів з господарями гострі дискусії з політичних та історичних питань. Англійський історик не в усьому погоджувався з повстанськими планами італійця. Ідейні розбіжності, проте, не заважали Карлейлю прилюдно захищати Мадзіні. 1844 р., коли англійський уряд вдався до таємної перлюстрації пошти Мадзіні-“змовника”, він виступив з листом у газеті “Times” зі спростуванням брудних наклепів. “Протягом кількох років,— писав Карлейль,— я мав честь знати п. Мадзіні і які б не були мої погляди на його розуміння і навичку в практичних справах, можу засвідчити перед усіма, що він — людина мужності і генія, непохитної відданості, гуманності й шляхетності ума, мені ніколи не доводилося бачити такої людини. Він один із тих рідкісних людей, яких, на жаль, у світі лише одиниці і які гідні того, щоб їх називати мучениками віри, котрі мовчазно, свято, кожної хвилини пам’ятають і перетворюють у життя те, що стоїть за цим словом”. Розголосу набула в ті роки й поведінка Карлейла, коли сардинський посол в Англії зневажливо висловився про Мадзіні. Історик гнівно спинив його: “Сер, ви нічого не знаєте про Мадзіні, абсолютно нічого!” — І демонстративно пішов геть [33].

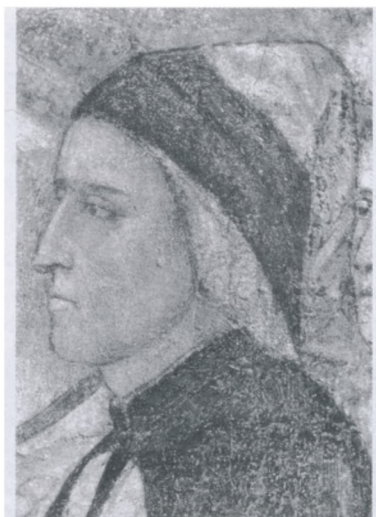
**Лондон,
будинок Карлейлів
у Челсі.**

(Малюнок XIX ст.)

У Лондоні до кола знайомих і друзів Мадзіні приєднуються інші політики, письменники, науковці. Не всі вони поділяли концепцію політичної боротьби італійського лідера, але всіх їх притягувало до нього і викликало повагу його жагуче прагнення здобути свободу для рідної країни та інших пригноблених народів. Першими в оточенні італійського патріота з'являються міс Хейс — перекладачка творів Жорж Санд, письменниця Дафф Гордон, поет Томас Кемпбелл, художник Вільям Лінтон, відомий економіст, редактор журналу “The Westminster Review” (“Вестмінстерський огляд”) Джон Мілль [34]. Зв'язки Мадзіні сягають і представників політичної еліти, й державного управління, таких, як віце-президент міністерства торгівлі Томас Мілнер Гібсон, член парламенту Джемс Станфілд [35].

Тісною багаторічною дружбою Мадзіні був пов'язаний з родиною юриста Вільяма Ашерста та його трьома дочками, які стали палкими пропагандистами італійської визвольної справи. Їхні взаємини охоплювали і політику, і світ мистецтва. У листі від 23 січня 1847 р. до матері Мадзіні так характеризував Ашерстів: “Родина незвичайна, про яку я вам говорив. Її чоловіки і жінки — диваки, як на мене, оточують мене широю ласкою, ніби я святий” [36]. У їхньому домі панував дух мистецтва. Жінки грали на гітарі, разом з ними на цьому ж інструменті Мадзіні виконував капріччо. Одна із сестер — Емілія захоплювалась живописом і 1847 р. написала портрет італійського мислителя. (Див. кольор. вклейку, стор. VI).

Неоднозначним було ставлення до Мадзіні у середовищі його співвітчизників, що прибули в Англію на заробітки. Ті, хто зміг непогано

Данте Аліґ'єрі.
(Фреска Джотто, кінець XIII –
поч. XIV ст., палаццо
Барджелло, Флоренція).

влаштуватися, часом цуралися Мадзіні, щоб не заплямувати своєї репутації зв'язками з особою республіканських поглядів перед правителями на Апеннінах. Та рідну націю тут представляли здебільшого робітники майстерень та фабрик, серед яких, повідомляв Мадзіні, він знайшов людей з “доброю й непохитною волею”. “Кількох слів було досить, щоб викликати у них те почуття, котре, на жаль, і нині ще спить у нашому народі тільки тому, що ми не мали достатньої віри у можливість розбудити його” [37].

Згуртувати таких людей навколо ідей національно-визвольного руху — завдання, за вирішення якого береться Мадзіні з притаманною йому енергією. Але серед його найперших планів — відбудова всієї системи “Молодої Італії”. 24 березня 1839 р. він пише своєму соратнику Луїджі Амедео Мелегарі: “Я вважаю, що ми повинні спробувати поновити роботу для “Молодої Італії”, саме для неї”. Початком такої роботи стали “деякі поправки” до статуту “Молодої Італії”, які надіслав йому Мадзіні [38].

У лютому 1840 р. в Лондоні він створює робітничу секцію “Молодої Італії”, яка згодом дістає назву “Спілка італійських робітників”. Невдовзі такі секції з'являються в італійських емігрантських осередках Франції, Бельгії, Швейцарії. 10 листопада під редакцією Мадзіні виходить перший номер газети лондонської робітничої секції “Apostolato popolare” (“Народна проповідь”). Її читачами були не тільки емігранти, а й робітники у самій Італії. Мадзіні знайомив читачів з надбаннями культури та історією батьківщини, роз'яснював пекучі політичні питання, важливість національної єдності для повалення деспотичних

Лондон, англійський парламент.
(Гравюра XIX ст.).

режимів і встановлення народовладдя. Щоб революція перемогла, зазначав він, буржуазія має підтримати вимоги народних мас і погодитись об'єднатися з ними. Інакше революція перетвориться на громадянську війну, що призведе, незалежно від перемоги тієї чи тієї сторони, лише до заміни однієї тиранії на іншу [39].

Для лондонських італійців Мадзіні заснував у серпні 1841 р. першу в еміграції школу, залучивши на її утримання кошти англійських філантропів, у тому числі подружжя Карлейлів. У ній не тільки навчали читати і писати. Це була водночас школа виховання італійської національної самосвідомості під час уроків історії, літератури, географії, які вів особисто Мадзіні [40]. Про його хист педагога, вміння поєднувати факти далекої минувшини із сьогоденням свідчить прочитана ним у школі в 1841 р. лекція про Данте Аліг'єрі. Звертаючись до слухачів, він говорив: “Дехто чув, що він (Данте.— М. В.) був великий поет, але не знає, чому саме великий, які ідеї його надихали, яка віра керувала ним в його праці. Мало хто знає, що він тому був найвеличніший серед інших великих італійців, бо більше за все любив батьківщину і пишався її покликанням [...]. І навряд чи комусь із вас відомо, що нещасливий, гнаний по світові, нужденний Данте до свого останнього дня свято плекав мрію про батьківщину, мрію всього його життя, і помер п'ять

століть тому з твердою вірою, що одного дня Італія стане єдиною нацією...” [41]

Заняття в школі, яку відвідували діти та дорослі, відбувалися щонеділі й користувалися великою популярністю. Кількість учнів сягала 200 осіб. Школа проіснувала сім років, доки революційні події 1848 р. не покликали Мадзіні до Італії. Що ж стосується справи організації італійського робітництва, то Мадзіні багато в чому орієнтувався на чартистський рух, який того часу продемонстрував силу “численного, але бідного класу”. Саме з праць чартистів він запозичує для своїх студій термін “робітничий клас”, підтримує вимоги англійських робітників, спрямовані на забезпечення в суспільстві “еволюції мирного прогресу”.

Важким випробуванням для Мадзіні став 1844 р. Навесні італійські офіційні газети поширили звістку, що Австрію було поінформовано британським урядом щодо революційних планів, розроблених Мадзіні у Лондоні. Це повідомлення буквально приголомшило керівника “Молодої Італії”; він зрозумів, що його пошту таємно переглядають. Подана ним інтерпеляція викликала вибух обурення в Англії. Скандал обговорювався обома палатами парламенту. Міністра внутрішніх справ, причетного до перлюстрації, було затавровано. Честь і репутація Мадзіні як людини, що виборює гуманну мету — захист пригнобленого народу, були відновлені. Але хто міг повернути життя італійським патріотам, розстріляним за наказом неаполітанського бурбонського уряду? Серед загиблих були керівники повстанського загону — морські офіцери, брати Аттіліо й Еміліо Бандієра. (Див. кольор. вклейку, стор. VI). Саме перехоплені англійськими чиновниками відомості про них з листування Мадзіні потрапили до Відня, а звіди — до Королівства обох Сицилій. Трагедія сталася в той час, коли Мадзіні, якого уряди продовжували зображувати кровожерним змовником, висловив своє заперечення братам Бандієра щодо доцільності будь-що кинутись у бій, вважаючи ситуацію для цього вкрай несприятливою [42].

Історія з перлюстрацією та її жорстокими наслідками вразила не тільки емігрантів, а й англійців, яким за Італією мальовничих краєвидів відкривалася інша Італія — країна героїчних подвигів і жертв. Пробуджений з допомогою Мадзіні інтерес британців до італійської визвольної справи набуває у подальшому виразних рис громадського руху на її підтримку. Голос Мадзіні лунає на зборах різних товариств і організацій, які вважають за честь запросити його до себе. Він встановлює контакти з керівниками впливової чартистської партії. Зрештою, перед ним відкриваються двері редакцій престижних періодичних видань.

1845 р. з ініціативи редактора чартистської газети “The Northern Star” (“Північна зірка”) Дж. Гарні в ній було передруковано великі фрагменти з брошури Мадзіні “Італія, Австрія і Папа”. У примітці до

зключної публікації з цієї праці він рекомендував автора як “одного з головних представників демократичного принципу” [43] і, приєднуючись до поданої у брошурі негативної оцінки наслідків теократичного правління на Апеннінському півострові, зазначив: “Містер Мадзіні говорить про інтелектуальний рівень папських підданих. Він запитує англійських мандрівників, чи багато вони зустрічали селян у Папській державі, які могли б читати і писати? На наукових конгресах, які збираються в останні роки у різних частинах Європи, не було жодного професора з Папської держави. Ця держава тримається на швейцарських і австрійських багнетях” [44].

13 червня 1846 р. Мадзіні писав матері: “Громадська думка Англії докорінно змінила своє ставлення до Італії: три–чотири роки тому тут твердили, що всі заворушення і повстання в Італії — справа наших рук, невеликої купки бунтівників і т. ін.; нині вже всі вважають, що повстання в Італії неминуче. Чотири дні тому газета “The Times” писала, що в недалекому майбутньому, значно швидше, ніж багато хто вважає, увесь півострів буде охоплений полум’ям; це ж саме твердить інша газета — “The Morning Chronicle” [45].

У січні 1846 р. в Англії за пропозицією Мадзіні постає Товариство друзів Італії, а наступного року — Інтернаціональна ліга народів. Для багатонаціональної еміграції і англійців Мадзіні — одна з найбільш авторитетних постатей, до думки якої уважно прислуховуються і прихильники, й опоненти італійського лідера.

Для самого Мадзіні британське середовище — його державні й громадські установи, праці вчених і політичних мислителів, велетенський промисловий потенціал з мільйонами знедолених трудівників — джерело невтомних роздумів про шляхи людства в майбутнє. Студії Англії дали змогу мислителю збагатити власну політичну доктрину. Прийдешнє суспільство він бачить “заснованим на праці”, на принципах справедливості, демократії, звільненої від ореолу якобінського терору. У 1846–1847 роках Мадзіні пише і публікує в лондонському “People’s Journal” (“Народний часопис”) серію статей під назвою “Роздуми про демократію в Європі”, де вступає у дискусію з соціальними реформаторами — прихильниками Фур’є, Сен-Симона, Кабе, комунізму, показує неспроможність їхніх утопічних теорій і проектів. Він далекий від того, щоб, наслідуючи традицію цих утопістів, малювати картину майбутньої будівлі людства. Для Мадзіні найважливіше пізнати реальну сучасність, віднайти у ній заховані за безліччю фактів і явищ тенденції, які визначають ходу історії. Саме тому у своїх англійських працях він запрошував усіх, хто сповідує демократичні принципи, до спільного пошуку шляху в оновлену Європу, яка, на його переконання, стояла напередодні революції.

Вінченцо Джоберті.

(Гравюра, "Illustrirte Zeitung", Лейпциг, 1848 р.).

Папа Пій ІХ.

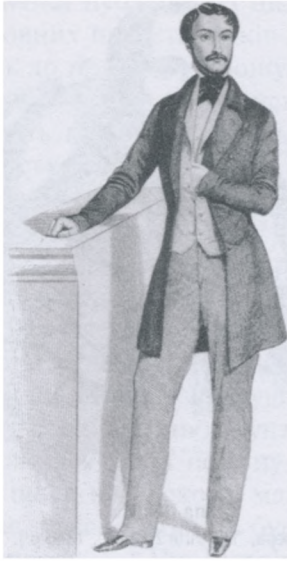
(Гравюра, "Illustrirte Zeitung", 1846 р.).

Перші симптоми майбутнього революційного вибуху на Апеннінському півострові Мадзіні побачив у подіях, які розгорнулися з середини 1846 р. у Папській державі після обрання нового понтифіка Пія ІХ. Амністія політичним в'язням, послаблення цензури та інші заходи викликали багатотисячні маніфестації та урочисті процесії під гаслом "Хай живе Пій ІХ!" Але керівник "Молодої Італії" був одним з тих, хто зберігав тверезий погляд на сутність масових вихвалень на адресу глави теократичної влади. "Італійці збожеволіли", — з прикрістю писав він у листах до близьких.

Схильний повірити, як і народні натовпи, у добрі наміри Папи щодо поліпшення економічного становища і керування державою, Мадзіні водночас вважав їх оманливими. Адже в них не було й натяку на об'єднавчу ідею — найважливішу для долі тих же радіючих учасників римських походів та Італії загалом.

На сакраментальне для кожного політика запитання "що робити?" була тільки одна відповідь: "діяти!" Зі свого лондонського центру Мадзіні надсилає директиви до уповноважених в Італії: "Надати демонстраціям, організованим на підтримку Пія ІХ, національного характеру" [46]. Упродовж 1846–1847 років мадзіністам вдалося істотно вплинути на розвиток народного руху в Римі, надаючи йому антиавстрійського спрямування. Так само діяли послідовники Мадзіні в Генуї, на Сицилії та в інших регіонах Італії.

Нагальні завдання організації визвольної боротьби у вируючій народними протестами і заворушеннями Італії приводять Мадзіні у жовтні

Джузеппе Мадзіні.
(Літографія, Париж, 1846 р.).

Альфонс Ламартін.
(Гравюра за малюнком А. Лакоші).

1847 р. до Парижа, де відбуваються його зустрічі й консультації з представниками тамтешньої еміграції. Переконаний республіканець, він, проте, не заплющував очі на те, що політичних змін вимагають не тільки його однодумці, а й інші суспільні рухи й угруповання, серед яких велике місце посідали помірковані. Отже, Мадзіні усвідомлює: компроміс в ім'я об'єднання Італії — об'єктивна необхідність.

Додаткові аргументи на користь цієї лінії поведінки дає йому розмова з відомим католицьким філософом абатом Вінченцо Джоберті, автором знаменитої книги “Про моральну і громадянську першість італійців” (1843 р.), яка апелювала до національних почуттів та ідеї союзу італійських государів під егідою папства. Тоді ж у листопаді 1847 р. в листі з Парижа у Лозанну до редактора демократичного журналу “*Così la penso*” (“Так я про це думаю”) Філіппо Де Боні Мадзіні зазначав: “Зараз проблема республіки не відіграє великої ролі; дуже важлива, мабуть, найважливіша за все,— проблема об'єднання” [47].

У Парижі в листопаді того ж року Мадзіні надрукував свого листа до Папи, розповсюдженого раніше у рукописних списках. У ньому керівник “Молодої Італії” прагнув переконати первосвященника прийняти ідею єдиної та самостійної Італії і своїм авторитетом благословити учасників цього руху до дії. “Я,— заявив він,— не знищувач, не кому-

ніст, не людина, яка жадає крові, не людиноненависник. Не страждаю нетерпимістю, не прихильник тільки однієї системи або порядку, породженого фантазією мого розуму. Я вірю в Бога і в ідею, послану, на мою думку, мені Богом: ідею єдиної Італії — ангела духовного єднання і прогресу цивілізації європейських націй [...]. Вивчаючи великі традиції людства, я пізнав італійську традицію [...]; я знайшов, що кожен вибух життєвих сил Італії спричинявся до пробудження всієї Європи, тимчасом як із занепадом Італії починався розклад духовної єдності Європи, виникали сумніви і анархія. Я вірую в іще один прояв італійської ідеї, вірую в те, що “вічне місто”, яке мало колись Капітолій і має нині Ватикан, започаткує новий розвиток європейського світу” [48].

Керуючись цією програмою, Мадзіні був готовий підтримати також сардинського короля Карла Альберта. 3 січня 1848 р. він писав згаданому Де Боні: “Незважаючи на всю мою огиду до Карла Альберта, ката моїх краших друзів, незважаючи на те, що я з презирством ставлюсь до його боягузливого легкодухого характеру, я все ж почав би поважати Карла Альберта, якби він виявив честолюбство і взявся за об’єднання Італії” [49].

У грудні 1847 р. Мадзіні повернувся до Лондона, але цього разу не надовго. Те, що він передбачав і наближував своєю невгамовною роботою, сталося: на початку 1848 р. Італія вирувала народними виступами, які охопили усі регіони країни. Під тиском мас італійські монархи змушені були один за одним іти на поступки: вводити конституції, формувати ліберальні кабінети. Нового імпульсу боротьбі в Італії та усій Європі надало паризьке повстання, внаслідок якого 25 лютого 1848 р. у Франції було проголошено республіку, а до її уряду увійшли знайомі Мадзіні демократи — Ламартін, Ледрю-Роллен та ін.

Невдовзі перші потужні удари австрійським окупантам завдали патріоти Північної Італії. Центром боротьби став Мілан, де населення вийшло на барикади і протягом героїчних п’яти днів 18–22 березня 1848 р. очистило місто від багатотисячної австрійської армії. (Див. кольор. вклейку стор. VII). Бойові дії швидко перекинулися на інші терени Ломбардії та Венето. На допомогу повстанцям з усіх кінців півострова рушили загони добровольців. Уряди італійських держав, у тому числі Сардинії, оголосили війну Австрійській імперії — головному ворогові італійської єдності. Пліч-о-пліч з патріотами бачив себе і Мадзіні, який поспішив перетнути Ла-Манш і 2 березня прибув до Парижа, тепер уже столиці республіки, яка обіцяла простягнути руку допомоги пригнобленим народам. У “Маніфесті до Європи”, оприлюдненому 5 березня головою уряду Ламартіном, лунали ідеї, які стільки років плекав і пропагував Мадзіні. Французька республіка визнавала нечинною запроваджену монархами систему “Священного союзу”: “Трактати 1815 р.

не існують більше в очах французької республіки як право” [50]. Окремим рядком у “Маніфесті” французький уряд виділив право італійців на державну самостійність і обіцяв у разі збройної інтервенції з будь-якого боку виступити на їхньому боці. У душі мадзіністських планів зі шпальт преси лунали заклики до визволення і незалежності всіх націй, братерства народів. 28 березня урядова газета “Moniteur” (“Порадник”) передрікала створення “Священного союзу народів” і проголошення “Сполучених штатів Європи” [51].

Того ж дня, коли французький уряд заявив про підтримку італійського національного руху, Мадзіні створює в Парижі Італійську національну асоціацію, щоб згуртувати усіх емігрантів на основі єдиної платформи боротьби. У маніфесті, написаному ним, підкреслювалось: “Асоціація не є тосканською, п’ємонтською або неаполітанською; вона — італійська; вона не прагне обговорювати питання місцевих інтересів; вона прагне гармонізувати їх у великій національній концепції” [52].

До Мілана, де зосереджувалося в цей час керівництво боротьбою за визволення Ломбардо-Венеції, Дж. Мадзіні дістався 8 квітня 1848 р. і був зустрінутий як визначний провідник національного руху країни. Демонстрація, влаштована республіканцями, вітала його вигуками: “Хай живе Мадзіні!” Вперше йому випало виступати перед величезною масою народу, сповненого революційного ентузіазму. Схвильовано спостерігав він з вікна готелю, де оселився, двотисячну колону ломбардських юнаків, колишніх солдатів австрійської армії, які перейшли на бік повсталого народу. Під час маршу вони співали національний гімн, що надихав на подвиги патріотів у всіх кінцях Апеннінського півострова.

Автором віршованого тексту, який починався словами “Брати італійці” і нині є національним гімном Італійської Республіки, був молодий поет, палкий прихильник і пропагатор ідей Мадзіні, Гофредо Мамелі. Тоді він, як і володар його думок, перебував у Мілані, куди прийшов з Генуї ще у березні 1848 р. на чолі загону з 300 волонтерів. Захоплений творчістю поета, Мадзіні попросив його написати також військовий гімн для тих, хто відправлявся на війну проти австрійських окупантів.

Одержаний від Мамелі текст Мадзіні передав іншому молодому митцеві, який у цей час опинився у Мілані,— Джузеппе Верді з проханням покласти його на музику. Це замовлення композитор виконував у Парижі, звідки в жовтні 1848 р. надіслав ноти. У супровідному листі Верді писав: “Дорогий синьйор Мадзіні! Надсилаю вам гімн і, хоча я дещо спізнився, сподіваюсь, що він все ж надійде вчасно. Я намагався писати настільки доступно і легко, наскільки це для мене можливо [...]. Нехай цей гімн залунає під музику гармат якнайшвидше у лом-

**Командир легіону волонтерів
Джакомо Медічі.**

< **Король Сардинії Карл Альберт.**
("Illustrirte Zeitung", 1847 p.).

бардських долинах" [53]. Так завдяки ініціативі Мадзіні народилася пісня "До зброї, до зброї!", яка надихала італійських патріотів у битвах за свободу і єдність батьківщини. (Див. кольор. вклейку стор. VIII).

У той час, коли загони революційного війська вели бої з австрійськими окупантами, самі керівники боротьби не могли дійти згоди щодо майбутнього статусу і форми правління Ломбардії. Мадзіні доводилося докладати чимало зусиль, щоб розв'язувати спірні питання, які виникали серед демократів. За умов, які склалися, єдино правильний вихід із такої ситуації він бачив у зосередженні боротьби за незалежність і єдність Італії, що мала бути передумовою подальшого поступу країни на шляху до республіки та демократії. Головною трибуною цих поглядів стала заснована Мадзіні там же у Мілані газета "Italia del Popolo" ("Народна Італія"), перший номер якої вийшов 20 травня.

На її сторінках Мадзіні висунув гасло створення загальноіталійських Установчих зборів. Обрані шляхом всенародного голосування, вони повинні були підготувати об'єднання Італії. Вже на початку серпня в Римі постав комітет, який мав займатися процедурою скликання цих зборів.

Спираючись на членів Італійської національної асоціації, Мадзіні розгорнув енергійну діяльність. У ці дні він відмовився від переговорів з королем Карлом Альбертом, оскільки той запропонував їх вести за умови прийняття монархічної програми. У разі згоди Мадзіні обіцяли місце депутата в туринському парламенті. "Я відчуваю потребу бути не-

залежним,— коментував Мадзіні королівську пропозицію у листі до матері.— Мої ідеї — це ідеї майбутнього, і я хочу зберегти себе для нього” [54].

Тим часом у війні проти Австрії і сардинський король, і тимчасовий уряд Ломбардії діяли повільно і неузгоджено. Внаслідок цього було упущено вирішальний момент для розгрому австрійської армії. У боях біля Кустоци 22–27 липня п'ємонтське королівське військо зазнало нищівної поразки.

Гірку звістку про здачу Мілана австрійцям Мадзіні одержав, перебуваючи поза містом. Він вступає рядовим у легіон під командуванням Медічі, бере участь у сутичках з австрійцями у районі Бергамо та Комо і звідти з 10-тисячним загоном відступає у Швейцарію. Там Мадзіні збирає добровольців та зброю і відправляє їх на допомогу частинам Габібальді та Медічі, які відчайдушно чинили опір австрійському наступу.

Плануючи відновити збройну боротьбу на Півночі Італії, Мадзіні створює у Лугано керівне ядро — Національну повстанську джунту (комісію), розробляє план воєнних дій, за яким підрозділи патріотів продовжували б війну біля швейцарських кордонів. Однак сили були надто нерівними.

Наприкінці грудня Мадзіні відправляється в Італію через Женеву і Францію. Зупинившись у Марселі, він намагається оцінити нову ситуацію на півострові та робить висновок, що роль об'єднаного центру відтепер належатиме Риму, де після втечі Папи фактично утворилась республіка. “Національний виступ,— твердив він,— який зазнав поразки на півночі, може відродитися у центрі. З Рима має пролунати закличне слово” [55]. Сповнений такими надіями, зійшов він з пароплава на берег Ліворно 8 лютого 1849 р., де дізнався про останні новини зі столиці Великого герцогства Тосканського: його правитель Леопольд II таємно втік, а збуджені цією подією депутати тосканського парламенту обрали тимчасовий уряд, до якого заочно включили й Мадзіні.

Довідавшись про приїзд Мадзіні, жителі Ліворно влаштували на його честь демонстрацію. Однак його менш за все цікавила слава, якої заслужив у співвітчизників. Він думав про інше — щоб переможне піднесення людей не спровокувало хаосу і беззаконня, які часто супроводжують революційну зміну влади. Слово Мадзіні, звернуте до городян, яких вже дехто закликав до вчинення розправ над прибічниками збіглого герцога, до повалення його статуї в місті та інших акцій помсти, спинило такий перебіг подій. Адже мета революцій, пояснював він, полягає у тому, щоб спрямовувати енергію людей на досягнення злагоди і приязні в суспільстві, а не на трощення символів поваленого режиму, для яких, щоб не дратувати масу, досить звичайнісінького покривала [56].

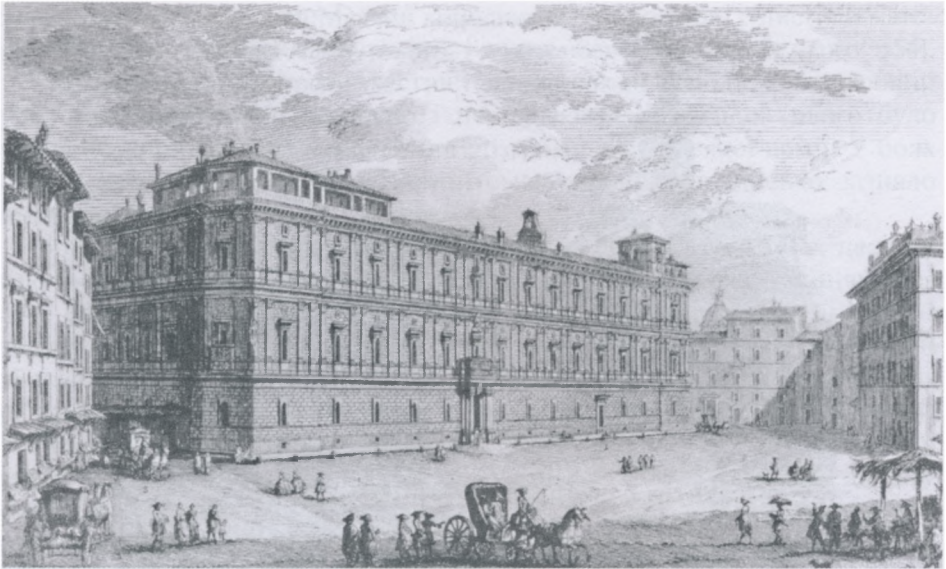
Постійно пам'ятаючи про велику мету революції — згуртувати Італію в єдину націю, Мадзіні й після прибуття 14 лютого до столиці Тоскани —

Флоренція. Народна маніфестація на підтримку уряду Гуерацці – Монтанеллі, листопад 1848 р. ("Illustrirte Zeitung", 1848 р.).

Повстання в Римі. Штурм папського палацу 16 листопада 1848 р.
(Гравюра, "Illustrirte Zeitung", 1848 р.).

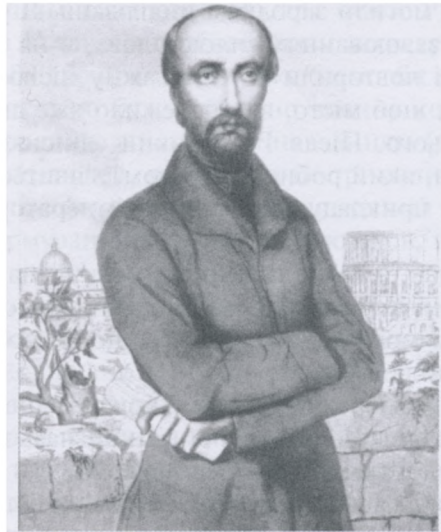
Рим, палаццо делла Канцеллерія.
(Гравюра Дж. Вазі).

Флоренції разом з місцевими демократами виступає за якнайшвидше проголошення Тосканської республіки та об'єднання її з Римською державою.

Тепер для італійських патріотів головна дорога їхнього життя пролягала до Рима. Вони їхали сюди, щоб стати під прапори проголошеної там 9 лютого 1849 р. республіки й виборювати справу об'єднання всієї Італії. Іншого шляху для себе не уявляв і Мадзіні.

Увечері 5 березня після триденної (з однією лише зупинкою) подорожі він в'їхав через браму "Дель Пополо" до Рима, прямуючи до вулиці ді П'єтра, де стояв невеликий готель "Чезарі" — чергова оселя революціонера-мандрівника. (Див. кольор. вклейку стор. IX). Чутка про його приїзд швидко облетіла місто, і в другій половині наступного дня перед будинком готелю зібралися римляни, щоб привітати свого апостола революції. Змушений вийти на балкон, він виголосив промову. Вибачившись перед тими, хто хотів його почути, Мадзіні сказав, що не вважає себе оратором, але знайшов ширі слова, щоб "переконати своїх братів у вірності Богові, батьківщині, розуму, правді, релігії" [57]. Звідси він вирушив до старовинного палацу делла Канцеллерія, місця засідань Установчих зборів, до яких був обраний жителями Феррари і Рима.

Про перший день Мадзіні-парламентарія дізнаємося з офіційного протоколу засідання Асамблеї від 6 березня, запису справді красномовного завдяки зафіксованим у ньому фактам. Мадзіні увійшов до залу в той

Джузеппе Мадзіні на фоні "вічного міста".

(Худ. Луїджі Каламатта, 1848 р.).

момент, коли депутат Агостіні виголошував промову. Побачивши керівника "Молодої Італії", промовець від несподіванки замовк, тієї ж миті пролунав чийсь вигук: "Хай живе Мадзіні!" і парламент вибухнув овацією. Головуючий зборів, посилаючись на шойно виявлене парламентом почуття поваги, запросив нового депутата зайняти почесне місце у президії. І знову вибух оплесків, після чого слово взяв схвилюваний Мадзіні. Завдяки протоколу засідання ми маємо можливість точно відтворити думки Мадзіні про Римську республіку та її місію стосовно долі всієї Італії. Це була промова-сповідь і водночас промова-програма дій для італійців. Ось її повний запис:

"Якщо прибулим випадає нагода постати тут, то знаки схвалення і прихильності, які ви, колеги, адресуєте мені, мусили б іти від мене до вас, а не навпаки — від вас до мене, бо вся маленька втіха, якої я здобувся, це приїзд до Рима. Рим завжди чимось нагадував мені талісман; у юності я вивчав історію Італії і там знайшов: якщо інші народи з'являлися, піднімалися і виконували свою місію у світі, а потім занепадали, втрачаючи свою колишню потугу, то тут — єдине місце, яке Бог наділив привілеєм, здатністю після згасання відроджуватися ще величнішим порівняно з минулим для здійснення своєї місії у світі. Я уявляв піднесення першого Рима імператорів з його підпорядкуванням теренів від кордонів Африки до кордонів Азії. Я уявляв також загибель Рима, пошматованого варварами, тими, яких і понині світ називає

варварами. Я уявляв його відродження після вигнання тих самих варварів воскреслим з могили зародком цивілізації. Я уявляв його найвище відродження у завоюваннях силою слова, а не зброї, відродження завдяки Папам, які повторили його поважну місію. Я говорив своєму сердцю: неможливо, щоб місто, яке пережило вже два великі життя, не могло б мати третього. Після Рима, який здійснював завойовування зброєю, після Рима, який робив це словом, з'явиться, казав собі, Рим, що діятиме силою прикладу; після Рима імператорів, Риму Пап з'явиться Рим народу.

Рим народу постає: я кажу вам про римський народ. Ви вітаєте оплесками не мене; ми вітаємо тут разом один одного. Я не можу обіцяти вам нічого, крім моєї участі в усьому, що ви робите для блага Італії, Рима, для блага людства.

Ми, мабуть, маємо пережити велику кризу; напевно, нам доведеться вести священну битву проти ворога, який нам загрожує,— Австрії. Ми боротимемося проти неї і ми переможемо.

Я сподіваюсь, покладаючись на Бога: чужинці більше не зможуть говорити те, що сьогодні твердить чимало з них: нібито наша справа, започаткована у Римі, є хитким вогником, що блукає по цвинтарях. Людство побачить, що це світло вічної, незвичайної, чистої зірки, схожої на ті, які сяють на нашому небі” [58].

Останні слова його промови: “більше не перериватиму роботи Асамблеї” потонули у бурхливих оплесках.

Від перших днів перебування на римській землі Мадзіні поринув у копітку шоденну роботу республіканської влади. Його цілеспрямованість, енергія і працездатність цілком були підпорядковані перетворенню Рима на центр всієї Італії. Ауреліо Саффі, який познайомився з Мадзіні у Римі й потім усе життя був його прихильником і найближчим другом, згадував: “Коли я вперше зустрівся з ним, тривоги моєї душі одразу поступилися місцем палкому почуттю поваги і симпатії до цієї людини. У відвертому і привітному погляді, у широкому і ясному чолі, у широму потиску руки, у щедро люб'язних словах, неодмінно звернутих до справи країни, я відчував себе наче у товаристві давно знайомого друга і вчителя [...]. Мадзіні володів — і в цьому був великим — розумінням історичного зв'язку, який з'єднував Італію з Римом, як її центром; він твердо вірив, що назрів час для відродження цього зв'язку” [59].

Підтвердженням цього була його наполегливість об'єднати з Римом визволені революцією терени Тоскани, Венеції, Сицилії і тим покласти початок практичному творенню єдиної італійської нації. Разом з тим він рішуче виступав проти планів федерації держав на Апеннінському півострові, що унеможливило б побудову єдиної незалежної Італії.

Але поряд із цією полемікою Мадзіні розв'язував пекучі проблеми, пов'язані із зовнішньою небезпекою для самої Римської республіки. Пропонуючи увазі Установчих зборів план захисту республіки, він наголошував, що необхідно працювати так, “немовби ворог уже біля воріт” [60]. За його ініціативою було створено воєнну комісію, яка займалася питаннями озброєння, військовим навчанням (у республіканському війську було чимало людей, які ніколи не тримали в руках зброї). Завдяки вжитим заходам майже вдвічі зріс кількісний склад армії, вдосконалено процес формування загонів добровольців, яких привів до Рима Гарібальді, тощо.

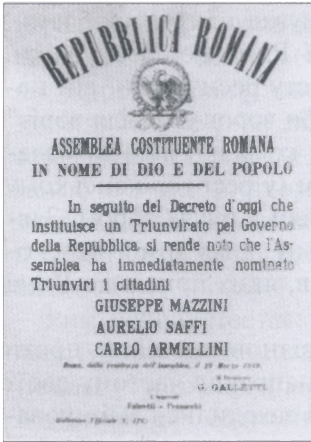
Дізнавшись про рішення короля Сардинії відновити війну проти Австрії, Мадзіні склав програму, за якою уряд направив частину своїх військ у район бойових дій, а у самій республіці заходилися зміцнювати виконавчу владу. “Зараз,— заявив він, виступаючи в Асамблеї,— потрібна єдина влада, енергійна і рішуча, як того вимагають нові обставини” [61]. Для того, щоб уряд не перетворив надані йому додаткові повноваження на диктаторські, за ним, згідно з пропозицією Мадзіні, було встановлено контроль з боку парламенту; органом такого контролю стала спеціальна комісія. Все це, за суворого дотримання принципів демократії, мало сприяти об'єднанню воєнних зусиль Римської республіки з П'ємонтом і, отже, розгортанню боротьби за незалежність усієї Італії.

Але 29 березня прийшла звістка про розгром австрійцями сардинської армії під Наварою і перемир'я між ними. Це був сигнал тривоги для Римської республіки. Того ж дня Установчі збори ухвалили рішення утворити для порятунку республіки тріумвірат з необмеженими повноваженнями у складі Мадзіні, Армелліні і Саффі. У цей кризовий час для керівництва державою потрібна була людина з великим політичним досвідом, могутньої думки і рішучої волі, здатна спрямувати енергію мас до єдиної мети. Такою людиною для Рима став Мадзіні, якому серед тріумвірів припала головна роль в організації життя та здійсненні політики республіки.

В уряді він безпосередньо займався питаннями зовнішньої політики і обороноздатності країни. Разом з начальником штабу армії Пізакане опрацьовував варіанти оборони і наступу, виробництва в місті боєприпасів, придбання і створення запасів продовольства. У листах до своїх прихильників на півострові та поза його межами тріумвір закликав їх та їхніх друзів поспішити на допомогу республіці. Зазначимо, що серед добровольців, які прибули до Рима, було 1800 підданих інших італійських держав, 350 іноземців [62].

Водночас уряд Мадзіні розв'язував проблеми економічної та соціальної сфери. Чималою мірою цьому сприяв програмний документ —

Маніфест Римських установчих зборів від 29 березня 1849 р. про призначення тріумвірату на чолі з Мадзіні.

Тріумвіри Римської республіки К. Армелліні, Дж. Мадзіні, А. Саффі. (Гравюра XIX ст.).

маніфест, написаний Мадзіні від імені уряду. У ньому визначалися принципи і завдання внутрішньої політики та формування державного апарату. “Ми,— зазначалося в маніфесті,— не є урядом однієї партії, ми — уряд всієї нації [...]. Нація перемогла. Її уряд має виявляти великодушність і спокій і не повинен зловживати перемогою. Неухильний у дотриманні принципів, терпимий і справедливий до особистості, без негідників і провокаторів — таким має бути уряд, гідний республіканської інституції” [63].

Мадзіні вимагав, щоб державний апарат не був марнотратним у роботі, а добір службовців здійснювався за принципом моральності, керівників адміністративних установ призначали на конкурсній основі. Завдання уряду — забезпечити єдність суспільства: “Ні війна класів, ні ненависть до набутого багатства, ні раптове і несправедливе насильство проти власності, а неухильне прагнення до поліпшення матеріального становища тих, до кого доля менш прихильна; прагнення відновити довір’я до держави; покласти край будь-якому егоїзму, що спричиняє монополію, ошуканство і пасивний спротив” [64].

Перебуваючи на посаді тріумвіра, Мадзіні особисто склав низку декретів, які республіка почала втілювати у життя. Вони стосувалися виділення придатного житла за незначну ціну сім’ям робітників, заборону відкupu на сіль, зниження податку на ваги та ін. Заходи республіки передбачали також націоналізацію церковних земель, які ділили на окремі невеликі ділянки і передавали бідним сім’ям в оренду. Було запроваджено прогресивний податок на продавців і промисловців, ска-

Головний штаб гарібальдійців у Римі.
(Гравюра, "The Illustrated London News", 1849 р.).

совано тютюнову монополію. Церковні суди замінили цивільними, школу відокремили від церкви. Щоб скоротити безробіття, уряд Мадзіні організував громадські роботи. Окремим законом заборонялося працівникам апарату державного управління обіймати кілька посад.

У республіці підтримувався громадський порядок, хоча папські агенти, спекулянти намагалися його порушувати. Мадзіні категорично відмовився від організації політичних процесів, застосування революційного терору, заборони опозиційної преси, її утисків. Своєю діяльністю на чолі Римської республіки він показав, що революція захищає права всіх громадян і не припускається будь-якого свавілля. Здійснена під його керівництвом політика забезпечила громадський спокій, у республіці не було ні контрреволюційних заколотів, ні антиурядових заворушень.

Свою згуртованість республіканське суспільство продемонструвало, коли 24 квітня в порту Чівітавеккіа висадився французький експедиційний корпус під командуванням генерала Удіно і сунув на Рим: Франція, на підтримку якої досі орієнтувались у своїй боротьбі Мадзіні та інші республіканці, постала перед Римською республікою ще одним її противником. Така метаморфоза у зовнішньополітичному курсі Франції була зумовлена її внутрішнім становищем, яке склалося після поразки червневого повстання 1848 р. і обрання президентом Луї Наполеона, котрий вбачав опору своєї влади у французьких-католиках, а отже, вважав своїм союзником папу Пія IX і доби-

вався відновлення його світської влади у Римі. Проте воєнну акцію Луї Наполеон та його прихильники обґрунтовували заявами про “захист” Римської держави від зазіхань австрійської та неаполітанської окупацій.

Звістка про інтервентів сколихнула римлян, які кинулися до зброї. Але рішення про те, зустрічати французів як ворогів чи друзів, мусила прийняти Асамблея, перед якою 26 квітня з доповіддю виступив Мадзіні. Думка депутатів була одностайною: “На силу відповісти силою”. За розпорядженням першого тріумвіра негайно розпочали споруджувати барикади, готувати до бою артилерію. Мадзіні викликав до Рима Гарібальді й доручив йому організувати захист позицій вздовж мурів, які оперізували місто. (Див. кольор. вклейку, стор. XI).

Серед римлян панував величезний ентузіазм. Як доповідав своєму урядові дипломатичний представник Сполучених Штатів Америки у Римі Кесс, “тисячі людей, які досі байдуже ставилися до республіки, перетворилися на її палких і вірних захисників, національна гордість змусила їх стати на захист уряду, для повалення якого вдерся на терени їхньої вітчизни недруг. З кожним днем їхній ентузіазм зростає, і вони мають намір битися до останньої краплини крові” [65].

30 квітня на підступах до Рима розпочалася битва, яка завершилась перемогою римлян. Наступного дня генерал Удіно запропонував перемир'я. А 15 травня у Рим з дипломатичною місією прибув представник Франції Фердінанд Лессепс, майбутній будівник Суецького каналу. Мадзіні особисто взявся вести переговори, продемонструвавши на них блискучі здібності дипломата. Він усвідомлював, що єдина надія вижити Римській республіці — це домовленість із республікою-“сестрою” Францією. Відкидаючи будь-які ілюзії щодо одержання воєнного успіху над корпусом Удіно, він запропонував почесний компроміс, який було офіційно скріплено угодою. Відкритістю своєї поведінки, гідністю і переконливістю аргументів тріумвір зміг розвіяти упередженість Лессепса щодо республіканського уряду і особисто Мадзіні. Укладена в Римі угода була політичним успіхом Мадзіні, який змусив французький уряд де-факто визнати Римську республіку та її уряд і відмовитися від окупації Рима, чого добивався спочатку у своїх пропозиціях Лессепс. Отже, Мадзіні вдалося досягти максимум того, чого могла здобути за тодішніх умов республіка, оточена з усіх боків ворожими державами. У своїй книзі “Місія в Римі”, виданій невдовзі після повалення Римської республіки, Лессепс із великою повагою відгукувався про Мадзіні як її керівника. “Сьогодні,— писав французький дипломат,— коли він не при владі і, безперечно, шукає пристановища за кордоном, я мушу віддати належне шляхетності його прагнень, його вірності принципам, його високому таланту, чесності й мужності” [66].

**Наслідок жорстоких боїв за Рим — руїни палаццо
Казіно деї Кватро Венті. (Фотографія 1849 р.).**

Проте офіційний Париж не відмовився від свого окупаційного плану. Міністерство закордонних справ Франції скасувало дипломатичну місію Лессепа і відкликало його з Рима. Корпус Удіно отримав нове поповнення і 3 червня на порушення угоди відновив воєнні дії. Цілий місяць римляни героїчно стояли проти сильного ворога. (Див. кольор. вклейку стор. XI). Мадзіні докладав усіх зусиль, щоб забезпечити не тільки оборону, а й зразковий порядок у самому місті. Як голова демократичного уряду він поділяв труднощі та негаразди зі своїм народом. Він показав себе керівником нового типу, який вважав неприйнятними для себе такі риси, як зверхність і неповага до особистості, прагнення до розкошів. Колега Мадзіні Ауреліо Саффі згадував, що тріумвір відмовився мешкати у запропонованих апартаментах розкішного палацу, де засідали Установчі збори, а оселився у звичайнісінькому будинку, ходив обідати до сусідньої тратторії, а ті невеликі запаси харчів, що виділялися йому щомісяця як голові уряду, видавав у край нужденним [67].

Понад усе для Мадзіні були справи республіки, заради якої він працював зранку до пізнього вечора, а часто і до наступного ранку. Ритм життя керівника республіки став ще напруженіший, коли підрозділи генерала Удіно безпосередньо розпочали штурм міста. Битва за Рим тривала до кінця місяця. За планом, розробленим Мадзіні, захисники міста виходили вночі у розташування французького війська, завдаючи йому несподіваних ударів. Офіцери і солдати, артилеристи, волонтери, звичайні городяни — жінки і діти виявляли справжні чудеса героїзму.

На алтар свободи патріоти поклали сотні життів. Серед них був і автор уславлених гімнів італійської революції друг Мадзіні Гофредо Мамелі.

Наприкінці червня французькій армії, яка за своєю кількістю і озброєнням набагато переважала сили республіканців, вдалося вдертися на другу лінію оборони міста. Ці останні сторінки Римської республіки відтворив у спогадах сам Мадзіні: “30 червня, коли французи захопили bastiони і узвишся, я зібрав військову раду, всіх командирів частин. Гарібальді повідомив, що не може й на хвилину залишити позиції, і тому всі попрямували до нього. Я заявив, що, оскільки настала остання година Рима і необхідно вирішувати, як діяти далі, уряд, перш ніж звернутися до Установчих зборів, бажає вислухати думку воєначальників. Я вказав, що перед нами три шляхи: або капітулювати, або чинити спротив, поки місто не перетвориться на руїни, або вийти з Рима і продовжувати воєнні дії за його межами. Перший шлях — не гідний республіки, другий — марний, бо поведінка французів свідчить, що вони не підуть на барикадні бої і на сутички з народом, а чекатимуть, продовжуючи бомбардувати нас із захоплених ними висот, поки нас не переможе голод; я особисто закликаю вас стати на третій шлях”. Командири висловлювали різні думки, але “жоден із присутніх — до честі маленької республіканської армії — не поставив своє ім’я на сторінці, озаглавленій “капітуляція”. Я закрити нараду і поспішив до Установчих зборів” [68]. На засіданні депутатів Мадзіні доповів те, що сказав військовикам, а його пропозиція — залишити Рим — була зустрінута гробовою мовчанкою. Вислухавши кількох воєначальників, парламентарі дійшли висновку, що продовження бойових дій буде відчайдушним актом, тому краще припинити їх і чекати на прихід противника. У резолюції, ухваленій зборами, зазначалося: “Римські установчі збори припиняють боротьбу, яка стає тепер неможливою, і залишаються на своєму посту” [69]. Вони доручили Мадзіні передати цю резолюцію генералу Удіно. Але саме такого вчинку тріумвір не міг собі дозволити. У письмовій заяві він проголосив свою відставку, додаючи, що був обраний тріумвіром для захисту, а не для поховання республіки. Так само подали у відставку інші тріумвіри — Армелліні й Саффі [70].

Римська республіканська держава впала. Проте в останніх трагічних нотах її епопеї лунали звуки перемоги — гуманістичної моралі і демократії, уособленням яких республіка стала під проводом Джузеппе Мадзіні. Заповітною естафетою майбутнім поколінням лишилася конституція республіки, розроблена під гарматну кононаду битви й урочисто проголошена у той час, коли французькі окупанти вступали до “вічного міста”. Це була найдемократичніша з усіх тодішніх італійських конституцій. Вона стверджувала принципи народного суверенітету, рівності, свободи і братерства, у соціальній сфері зобов’язувала державу

**Реформатор
італійського
драматичного театру,
провідний діяч
“Молодої Італії”
Густаво Модена.**

“сприяти поліпшенню духовних і матеріальних умов життя всіх громадян”. Створення конституції єдиної Італії стало результатом праці багатьох діячів Римської республіки, у тому числі Джузеппе Мадзіні, який був членом комісії з її розроблення і збагатив цей найважливіший документ своїми ідеями. Один із восьми її “основних принципів” — четвертий — був прийнятий цілком у мадзіністській інтерпретації: “Усі народи — брати; республіка поважатиме усі національності; захищатиме італійську націю” [71].

Мадзіні не одразу покинув Рим і ще тиждень залишався в окупованому місті, блукаючи вечорами його вулицями і провулками разом зі своїми соратниками Шіпйоне Піструччі та Густаво Модена. (Див. кольор. вклейку, стор. IX, X). “У ці дні,— писав згодом колишній тріумвір,— усі сили моєї душі жили однією думкою — про повстання за будь-яких умов проти брутальної сили, яка ім’ям однієї республіки знищувала неспровоковано іншу республіку” [72]. Це був гіркий, але важкий для роздумів урок історії.

Перед тим, як відправитися в еміграцію, Мадзіні попередньо домовляється з підпіллям про організацію осередку Італійської національної асоціації у Чівітавеккіа для сприяння тим, хто таємно прибуватиме сюди на пароплавах, щоб продовжити боротьбу за умов французької окупації. Сам Мадзіні виїхав нелегально на пароплаві “Корр’єре корсо”, який прямував у Марсель. Подальший його шлях пролягав до Швейцарії. У передмісті Женеви він оселився у скромному готелі, що стояв на березі озера.

Тут він написав звинувачувального листа міністрам Франції: “Ви є міністрами Франції, панове, я ж лише емігрант. Ви маєте владу, золо-

то, військо і багато людей, залежних від вашого напівслова. Я не маю втіхи, хіба що в тих небагатьох почуттях і подиху вітру, що мені нагадує про батьківщину за Альпами [...]. Але я не хотів би поміняти свою долю на вашу. Я приніс із собою у вигнання суворий спокій чистої свідомості. Я можу дивитися спокійно в чужі очі без страху зустріти того, хто мені скаже: “Ти свідомо брехав”. І хоч би де був, я борюся і боротимуся без пози і страху з підступними гнобителями моєї батьківщини, з неправдою, яку б подобу вона не приймала, з владою, що, як ваша, прагне захочувати або відтворювати царство привілею з допомогою запродавства, сліпої сили і заперечення поступу народів; але я воюю чесною зброєю: я ніколи не захоплювався брудними наклепами і не зганьблю себе, щоб кинути слово “вбивця” проти того, хто невідомий мені і, можливо, кращий за мене” [73].

У листі Мадзіні захищав гідність борців за свободу, водночас тавруючи зрадливість правителів Франції щодо італійської демократії. І першим кроком, який він вважав чи не найважливішим у продовженні своєї боротьби, стало відновлення видання “Italia del Popolo” (“Народна Італія”). Часопис вийшов у Лозанні й був витриманий у традиціях видання, яке було започатковане Мадзіні в Мілані, а потім продовжене в Римі. На італійських теренах, де запанувала реакція, його розповсюджували нелегально. У своїх публікаціях Мадзіні намагався з’ясувати причини поразки, якої зазнала революція, визначити нові завдання визвольного руху.

Програмного характеру набула його стаття “Священний союз народів”. “З історії народних рухів останніх двох літ,— йшлося у ній,— впливає один факт, що відіграє життєво важливу роль: у всіх відношеннях ми сильніші за гнобителів. В Італії, Німеччині й Угорщині уряди, не подужавши революцію власними силами, вдалися до чужоземної допомоги і перемогли тільки внаслідок інтервенції. З цього факту випливають два висновки: справа наша — це справді справа і голос народу, і якщо ми одночасно повстанемо в усіх пунктах нашої діяльності, ми переможемо. Інтервенція буде неможлива”. Отже, підсумовував колишній тріумвір, “треба протиставити союзу государів Священний союз народів. Треба будувати демократію, збираючи в єдине ціле демократичні товариства і групи” [74].

Незважаючи на те, що Римська республіка зазнала поразки, авторитет Дж. Мадзіні зростав не тільки серед кіл революційної еміграції, а й широкої громадськості Європи. Протягом трьох місяців керівництва республікою він на практиці довів життєздатність і перспективність своїх ідей і планів. Його діяльність на посаді тріумвіра засвідчила, що в особі Мадзіні Італія здобула першокласного державного діяча. То був зовсім не той образ, який малювали його противники,— образ відірваного від реалій агітатора і пропагатора “фантастичних” проєктів. Мад-

зіні зміг, спираючись на однодумців, побудувати державу на засадах демократії і національної солідарності, організувати тривалий опір шаленій навалі інтервентів.

Після Женеви Мадзіні замешкав у невеликому заміському будинку поблизу Лозанни. Разом з ним були Саффі та інші друзі. За спогадами Саффі, тут вони писали статті для “Народної Італії”, вели листування зі своїми послідовниками в Італії й центрах європейської еміграції. Вечірні години минали у дружніх розмовах. Велике задоволення Мадзіні отримував від гри у шахи. Проте тільки той, хто бачив триумвіра зблизька, міг помітити прихований біль його душі, страждання за рідну країну, яка знову опинилась у лабетах монархічних деспотів [75]. Він не припиняв війни з ними, але тепер його головною зброєю була думка, слово, звернене до італійців та інших народів.

Про тодішнє швейцарське побутування Джузеппе Мадзіні ми дізнаємося зі свідчень Олександра Герцена, з яким він познайомився в ці дні. Згадуючи відвідини в його женевській оселі, Герцен зазначав: “Мадзіні піднявся і, дивлячись мені прямо в обличчя своїми проникливими очима, простягнув дружньо обидві руки. У самій Італії рідко коли можна зустріти таку витончену у своїй серйозності, таку строгу античну голову. Хвилинами вираз його обличчя був дуже суворий, але одразу пом’якшувався і яснів. Діяльна, зосереджена думка відбивалася в його сумних очах; у них і у зморшках чола — сила-силенна волі і впертості. В усіх рисах було видно сліди довголітніх турбот, невсипущих ночей, пережитих бур, сильних пристрастей, або краще, однієї сильної пристрасті, та ще щось фанатичне — може, аскетичне.

Мадзіні дуже простий, дуже люб’язний у поведженні, але звичка володарювати видна особливо у суперечці; він ледве може приховати прикристь під час протиріччя, а інколи і не приховує її. Силу свою він знає і відверто нехтує всіма зовнішніми ознаками диктаторіальної обстановки [...]. У своїй маленькій кімнатці, з вічною сигарою у роті, Мадзіні у Женеві, як колись папа в Авіньйоні, зосереджував у своїй руці нитки психічного телеграфу, який здійснював його жваве спілкування з усім півостровом. Він знав кожне биття серця своєї партії, відчував найменше тремтіння, негайно відповідав на кожне і надавав загально-го напряму всьому і всім з разуючою невтомністю” [76].

Герцен дійшов переконання, що Мадзіні й після падіння Римської республіки залишався головною постаттю італійського визвольного руху: “Він покрив Італію мережею таємних товариств, пов’язаних поміж собою, спрямованих на здійснення єдиної мети. Ці товариства розгалужувалися, немов невидимі артерії, дробилися, дрібнішали і зникали в Апеннінах і в Альпах [...]. Такої революційної організації ніколи не було ніде [...]. Люди ці поборюють величчю своєї похмурої поезії, своєї

Огюст Ледрю-Роллен.
Соратник Мадзіні, міністр
республіканського уряду
Франції, 1848 р.

(Гравюра за малюнком
 А. Лакоші).

страшної сили і зупиняють суд і всякий осуд. Я не знаю прикладів більшого героїзму ні у греків, ні у римлян, ні у мучеників християнства і Реформи!" [77].

Розробляючи стратегію нових битв за вільну Європу, Мадзіні прагнув передусім створити політичну коаліцію патріотів на своїй батьківщині. "В Італії,— писав він у "Italia del Popolo" наприкінці 1849 р.,— після вигнання Пія IX, краху Карла Альберта, після слова, проголошеного Римом, немає і не може бути, це слід повторити, іншої партії, крім партії національної". Не обмежуючись розглядом історії недавнього минулого, Мадзіні розробив програму для такого об'єднання. Так з'явилася в 1850 р. "Програма Національної асоціації", де з'ясувалася сутність національної єдності. Така єдність полягає "не у наполеонівському дусі, не у вигляді надмірної адміністративної централізації, що обмежує свободу" на догоду урядові, а повинна об'єднувати на підставі договору, з тим щоб Італія "мала єдину зовнішню політику, єдину армію, єдине законодавство і систему освіти". Програма передбачала врахування інтересів "областей з їхніми характерними місцевими особливостями і традиціями та життям великих і сильних комун" [78].

Щоб розширити базу національного руху і уникнути партійних незгод всередині його, Мадзіні відмовився окреслювати у програмі суспільно-політичний устрій майбутньої єдиної Італії. Але, будучи гнучким політи-

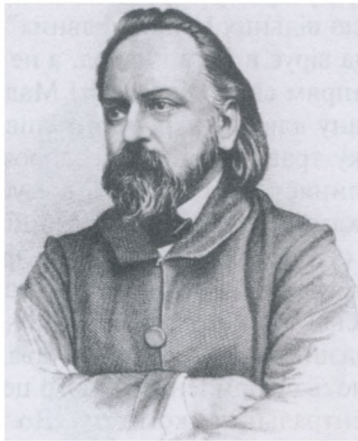

ком, він представив цей устрій у загальних обтічних формулюваннях: “Італія хоче бути нацією вільних і рівноправних”, “вона жадає вихователів, а не панів”, “вона вірує в Бога і народ, а не в Папу і короля” [79].

Другий важливий напрям своєї діяльності Мадзіні вбачав у створенні координуючого органу для міжнародного співробітництва демократичних сил. На початку травня 1850 р. по дорозі з Швейцарії у Лондон він нелегально зупиняється в Парижі, де зустрічається з Ламенне та іншими представниками французької опозиції. У його душі ще жевріла надія на широку співпрацю італійських і французьких республіканців, зокрема у протистоянні намаганням президента Франції привласнити собі диктаторські повноваження.

У Лондоні, куди Мадзіні повернувся після двадцятиденного перебування у Парижі, відбулось оформлення нового центру — Європейського демократичного центрального комітету. До його складу поряд з Мадзіні увійшли Ледрю-Роллен (Франція), Альберт Дараш (Польща), Арнольд Руге (Німеччина). Згодом до нього приєдналися представники Угорщини і Румунії. Герцен, якому Мадзіні доводив потребу працювати в комітеті, відхилив його пропозицію. Російський емігрант по суті обмежився моральною підтримкою італійського діяча, підкреслюючи великі заслуги Мадзіні, здобуті ним, зокрема, на посаді глави уряду Римської республіки. У листі-відповіді від 13 вересня 1850 р. Герцен писав: “Ви чи не один з головних політичних діячів останнього часу, ім’я якого лишилось оточеним співчуттям і повагою. Можна не погоджуватися з вашими думками, зі способом дії, але не поважати вас не можна” [80]. Стосунки між ними й у подальшому лишалися товариськими, сповненими взаємних симпатій. Впродовж 1850—1860-х років Герцен став найголовнішим посередником між італійським лідером і демократами-республіканцями Росії та України. Дім Герцена в Англії був місцем частих зустрічей з Мадзіні.

У спілкуванні з ним російський емігрант міг пересвідчитися, що і лідер, який звичайно мислить масштабами цілої країни і величезних мас народу, в умовах жорстокої боротьби може лишатися чуйним до конкретної людини, відкритися їй своїм чистим серцем. Дізнавшись у травні 1852 р. про трагічну смерть дружини Герцена, Мадзіні надіслав йому листа, характерного для власного душевного стану. “Брате мій,— писав він,— я не збираюсь вас розраджувати; вас можуть розрадити тільки Бог та ваші діти. Я хочу тільки сказати вам, що страждаю за вас і з вами. Я усвідомлюю всі ваші страждання, більше того [...] відчуваю ту чорну тінь, яка лягає на все життя і прирікає на вигнання душу, як цар прирік на вигнання ваше тіло [...]. Мужайтеся, страждайте, але не зневірюйтеся [...]. Мені завжди здавалося, що смерть коханих нами повинна особливо робити нас кращими. Мені здається неможливим, щоб

Олександр Герцен.
(Гравюра Леммеля,
середина 1850-х років).

ми могли впадати у гріх, у відсталість, у себелюбство, коли між нами і майбутнім світом стоїть ангел. Чи живе цей ангел тільки у спогадах, як ви думаєте, або він живе і пильнує більш реально, як вірю я, ваш обов'язок той же: робити все, що могло б викликати усмішку на її обличчі і не робити нічого, що вона за життя засудила б. Ось усе, що я хотів нагадати вам, мій друже, і міцно потиснути вам руку на знак поваги і любові. Це — рукостискання людини, яка добре знає життя та його скорботи, яка жадала прихильностей і завжди бачила їх загибель, яка страждала і відчуває чуже страждання” [81].

У цьому ж листі Мадзіні закликав враженого горем Герцена не їхати в Америку, бо “завдання в тому, щоб створювати свободу там, де її немає. Допомогайте мені у цьому. Вам, як і мені, залишилось одне — культ великої ідеї, культ не умоглядний по-східному, а по-європейському дієвий і непохитний до кінця, до перемоги. Допомогайте мені й приїздіть до мене...” [82].

Зі слів Герцена ми можемо уявити, в яких умовах жив і працював у лондонському вигнанні великий син Італії, якого він вперше побачив у британській столиці 1850 р. в його оселі у невеликому будинку, що стояв в одному з провулків кварталу Челсі. “Я застав його,— згадував Герцен,— у крихітній кімнатці, яка служила йому спальнею і кабінетом: він сидів за столом, заваленим паперами; кілька закінчених листів на невеликих шматках лежали перед ним. Повсюди книги і папери — на підлозі, на комоді, на ліжку: якась бліда рослина — на підвіконні; канарка, що вільно літала, кричала, скільки пташиному горлу було завгодно, а на каміні модель якоїсь гармати — от і все” [83]. Хто б міг подумати, що від цієї скромної лондонської кімнати йшли

потужні імпульси духовного і політичного відродження італійського та інших народів.

Поряд із Європейським демократичним комітетом Мадзіні створює у жовтні 1850 р. Італійський національний комітет як керівний орган Італійської національної асоціації — свого роду уряд в еміграції. У маніфесті, підписаному двома тріумвірами і міністрами колишньої Римської республіки разом з іншими діячами Рісорджименто, проголошувалася спадкоємність влади, яку вони перебирали на себе за кордоном. Підкреслювалася легітимність такого акту, посилаючись на прийняте у липні 1849 р. рішення групою депутатів римських Установчих зборів і підтримане потім іншими членами цього парламенту та багатьма діячами патріотичних організацій. Цим рішенням створювався Національний комітет у складі Мадзіні, Саффі й Монтеккі, яких було наділено правом залучати до його складу інших “італійських громадян”. Комітет був уповноважений вживати політичних і фінансових заходів “для сприяння відновленню в Римі законної народної влади” [84].

Викладені у маніфесті принципи діяльності центрального емігрантського органу передбачали повернення влади народові шляхом повстання, залучення “до співробітництва всіх тих, хто широко любить Вітчизну і готовий довести це ділом” [85].

Водночас Національний комітет видав два циркуляри. Ними сповіщалось про випуск національної позики на 10 млн лір, яку мав погасити майбутній уряд. Комісії у складі трьох італійців і трьох англійців доручалося контролювати хід передплати на позику. До організації цієї справи особисто включився Мадзіні. Облігації позики поширювали місцеві комітети в Італії та центри еміграції. (Див. кольор. вклейку, стор. XII).

Окрім союзників, Мадзіні знайшов чимало опонентів щодо своїх планів і дій — як серед демократів, так і серед поміркованих лібералів. Під впливом полеміки, яка загострилася, від Національної асоціації відійшла частина її членів, зміни сталися і в її керівному органі. Але Мадзіні твердо дотримувався своєї принципової лінії: 30 серпня 1851 р. його найближчі соратники підписали новий маніфест, котрий, як і попередній, стверджував мету боротьби — єдність, широку комунальну автономію Італії. У ньому зазначалося, що революція має не тільки політичні, а й соціальні цілі.

Цим маніфест засвідчував, як і раніше діяльність Римської республіки, безпідставність звинувачень К. Маркса і Ф. Енгельса у нехтуванні Мадзіні соціально-економічними проблемами. Написаний Мадзіні текст маніфесту трактував одне з найважливіших завдань італійської національної революції у таких формулюваннях: “Не може бути спільної Батьківщини, якщо здійснення прав, завойованих зі зброєю в руках, перетворюється, внаслідок надмірної нерівності, на глум над най-

численнішим класом нації; якщо не встановлено справді справедливих взаємин між селянином і земельним власником, між робітником і власником капіталів”. Вільній Італії потрібна єдина податкова система, яка обкладала б доходи, що перевищують життєвий рівень. Саму ж працю слід визнати “законним джерелом власності”. Не може бути єдиної нації, “якщо добровільну асоціацію людей, моральних і здатних до праці, не заохочуватимуть і не авансуватимуть капіталами для встановлення найбільш прямого зв’язку між виробничниками і споживачами; якщо спрощена система правосуддя, заснована на принципі рівності, не замінить лабіринт нескінченних формальностей і крючкотворства, що забезпечують зараз майже завжди перемогу багатія над бідняком; якщо скасування всіх податків на сировину, всіх перешкод для внутрішнього і зовнішнього обігу, всіх монополій на те, що є законним правом кожного, не відкриє широкого ринку для всіх, не створить нових ринків збуту для товарів, не стимулюватиме промислову, сільськогосподарську і торговельну діяльність”. Маніфест вказував на необхідність “широкої програми громадських робіт та будівництва шляхів сполучення”, створення системи початкової освіти, “однакової для всіх”, яка має сприяти зближенню “людей всіх класів” [86].

У самій Італії Національна асоціація спиралася на мережу підпільних груп, кількість яких зростала завдяки активній пропагандистській і організаторській діяльності Мадзіні. Осередки його послідовників діяли на теренах Папської держави, в Ломбардо-Венеціанській області. Зв’язки з організаціями в Італії Мадзіні підтримував головним чином через Геную, де в цей період його прихильники посідали провідне місце серед інших представників національного руху. Такі генуезькі газети, як “Italia Libera” (“Вільна Італія”) та “Italia e Popolo” (“Італія і народ”), фактично перетворилися на рупори ідей Мадзіні. У Генуї мадзіністи розширили свою масову базу, увійшовши у тісні контакти з робітничими товариствами взаємодопомоги. Значним успіхом Мадзіні стало налагодження зв’язків з демократами Сицилії.

У 1852 р. він запропонував план загальноіталійського повстання, за яким першою мала виступити Ломбардія, спрямовуючи удар проти австрійської армії. Проте члени військового комітету в Генуї заперечували проти такої тактики, тоді як ватажки підпілля у Мілані заявили про готовність до повстання. Мадзіні направив до Мілана свого емісара — колишнього офіцера Римської республіки Еудженіо Брідзі для безпосередньої допомоги майбутнім повстанцям. Інший посланець Мадзіні Ауреліо Саффі готував ґрунт для громадської підтримки повстання з боку впливових опозиційних діячів Туріна. І вже у січні 1853 р. сам італійський лідер таємно вирушив з Лондона у Лозанну. Тут і в Локарно він провів наради зі своїми соратниками. Було визна-

чено дату повстання — 6 лютого. Потім надійшли звістки про сутички у Мілані, де кілька сотень робітників і ремісників накинулися з кинджалами на австрійських вояків. З обох сторін були вбиті та поранені. Повстанці не дістали підтримки переляканого населення. Учасники повстанських груп у інших містах не виступили взагалі. Почалися арешти, жорстокі судові вироки.

Мадзіні, який 5 січня перебував поблизу італійського кордону і вже готувався перетнути його, дізнавшись про придушення виступу в Мілані, повернувся до Женеви, де його вже розшукувала поліція. В офіційній пресі європейських країн зчинилася чергова хвиля звинувачень Мадзіні у змовництві. Критичні голоси залунали і з боку частини його прибічників. Додавали жару до вогню виступи Карла Маркса. У своїй кореспонденції від 22 лютого 1853 р. до “New York Daily Tribune” (“Нью-йоркської щоденної трибуни”) він не знайшов нічого кращого, як заявити про “результат вічних змов Мадзіні”, повчально повторювати сентенції, які добре знав і сам проголошував італійський лідер: “революції ніколи не робляться за наказом”, “щоб викликати національну революцію, потрібне щось більше, ніж паперові заклики вождів, які перебувають десь далеко” [87].

Але що насправді ховалося за міланським повстанням і запусненими в обіг слідом за ним розхожими стереотипами про “змовництво”? Мабуть, найпереконливішою відповіддю на це запитання може бути свідчення безпосереднього учасника тодішніх подій Саффі. “Твердили,— писав він,— що повстанців 6 лютого на боротьбу нерозважливо підштовхнув Мадзіні. Це неправда. Мадзіні та його друзі робили все, що було в їхніх силах, аби переконати їх (повстанців) відкласти виступ, зачекати наближення неминучої війни Австрії та, ймовірно, її ізоляції внаслідок небезпек, які їй загрожують звідусіль. Проте, коли рішення міланських робітників стало фактом, Мадзіні та його друзі не заперечували щодо своєї участі у героїчному виступі, погодившись на неї з обов’язку на знак солідарності” [88].

Наслідком міланської невдачі стали незгоди в Італійській національній асоціації на ґрунті критики політики Мадзіні. Втім, він не думав, з огляду на чужі й власні помилки, ставити хрест на справі свого життя. У другій половині лютого Мадзіні повідомив усі осередки Італійської національної асоціації про ліквідацію Національного комітету, щоб оновити організаційні основи визвольного руху. Для з’ясування оцінки поточних подій і майбутньої тактики боротьби він написав брошури “До італійців” і “Партія дії”. У них проголошувалося створення Партії дії, члени якої мають працювати рішуче, енергійно, не припускаючись інертності й вичікувальної позиції, які виявилися під час недавніх подій у Ломбардії.

Зовні лондонські будні Мадзіні нагадували життя інтелектуала-вченого. Проводячи вечірні години у колі друзів і знайомих, він ділився своїми думками про прочитане, обговорював проблеми, що хвилювали суспільство. Його вірний друг Саффі, учасник цих розмов, зазначав, що у них ішлося про становище негрів-рабів у Америці та кріпаків у Європі, національну справу, імперську колоніальну і морську політику Великобританії. Мадзіні висловлювався за розв'язання соціального питання шляхом поширення кооперативного досвіду й участі робітників у отриманні прибутків від виробництва, захищав гідність жінки та її право на моральну й громадську рівність із чоловіками. Його цікавив рух релігійної думки поза рамками церкви. “Ці та інші теми часто були предметом дискусій, в яких розкривався світлий розум і шира відвертість Мадзіні” [89].

Східна (Кримська) війна між західними державами і Росією дала Мадзіні поштовх для розроблення нової стратегії повалення Австрійської імперії, яка все ще утримувала за собою величезну частину Північної Італії. Він прагне залучити до здійснення своїх планів угорських патріотів і у зв'язку з цим обмірковує разом з Лайошом Кошутом можливість скоординованих дій повстанців у Ломбардо-Венеції та Угорщині. Для досягнення успіху італійський провідник пропонував сприяти міжнародній ізоляції Австрії, спираючись передусім на Англію, уряд якої, проте, не ставив за мету своєї політики руйнацію імперій.

Силу і вплив мадзіністського руху не могли скидати з рахунку в цих умовах і правителі абсолютистських монархій. 1854 року, коли головні події Східної війни ще були попереду, до Мадзіні звернувся сам російський імператор Микола I. Про цей факт глава італійського руху згодом розповів у Лондоні артилерійському офіцеру В. Лугиніну. Цар запропонував Мадзіні організувати збройні виступи у Ломбардо-Венеціанській області у липні–серпні. Витрати, що обчислювались мільйонними сумами, брала на себе російська сторона, але за умови, якщо боротьба проти Австрії буде спрямована на користь Сардинської монархії. Мадзіні, навпаки, вважав, що повстанська війна має йти під республіканськими гаслами. Дійти домовленості так і не вдалося. “Мадзіні,— згадував Лугинін,— говорив нам, що не має жодної упередженості проти дій спільно з імператором Миколою і що готовий був би діяти з ним коли завгодно, аби це було на користь Італії і проти докорінних ворогів Італії — проти Австрії і Папи” [90].

Переговори відбувались у цілковитій таємниці. Посередником у них виступала людина, яку важко було запідозрити у причетності до політики — італійський оперний співак, видатний тенор Енріко Тамберлік, який у той час гастролював на петербурзькій сцені. Зазначимо, що багато років потому, в 1884 р., зустрівся з цим маститим артистом і доб-

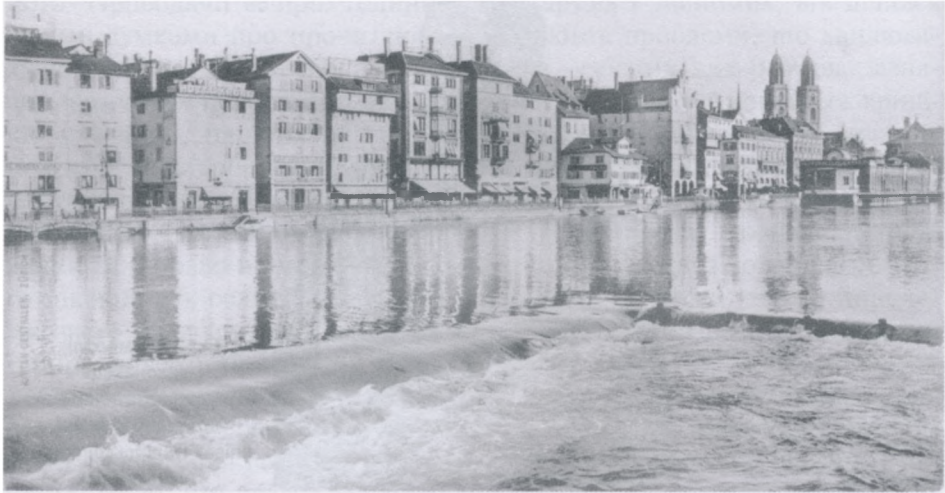
**Енріко Тамберлік,
виконавець
дипломатичних
доручень Мадзіні,
співак італійської опери.**
(Фотографія).

ровільним помічником мадзіністської дипломатії мали змогу кияни і харків'яни, перед якими він виступив з концертами під час свого турне по Україні [91].

Страх перед Мадзіні та масами, які він міг підняти й повести за собою у Ломбардо-Венеції, цьому пороховому погребі Австрійської імперії, охопив віденський двір, коли там дізналися, що італійський лідер у супроводі кількох своїх соратників таємно вирушив з Лондона до Швейцарії для підготовки повстання і війни з австрійською окупаційною армією. Занепокоєння охопило й уряд імператора Франції. Обидві держави вчинили тиск на Швейцарію. Французьке посольство у Берні зажадало арешту Мадзіні та передачі його Франції. У свою чергу, австрійці вимагали вигнання емігрантів з кантонів, прилеглих до Ломбардії. Швейцарським урядовцям довелося вживати безпрецедентних заходів: жандарми шукали Мадзіні “у кожному закомарку, в кожному готелі, в диліжансах, у приватних будинках, на озерних човнах” [92]. Протягом цієї операції у трьох різних місцях було затримано трьох “замаскованих” Мадзіні. Потім з'ясувалося, що один із затриманих — житель Мальти, другий — з Ломбардії, третій — американець. Справжній же Мадзіні під носом у жандармів пересувався по Швейцарії, у квітні—жовтні 1854 р. жив у Женеві, Цюріху, в Сан-Моріці.

В Альпійській республіці було багато людей, які симпатизували ідеям Мадзіні й прагнули надати йому свій захист. Протягом 54 днів керівник італійських республіканців мешкав під ім'ям Делла Паче — професора з Мальти, що відпочиває у містечку Кюснахт поблизу Цю-

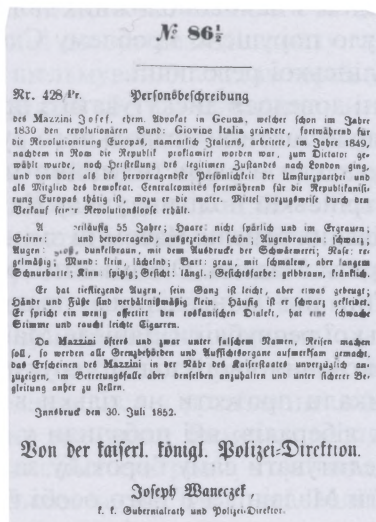

Цюрих. (Поштова листівка, початок ХХ ст.).

ріха у приватному пансіоні. Директор цього закладу Йоганн Мейер та його дружина зважилися на ризик прийняти переслідуваного і робили все, щоб ніхто з численних вихованців і персоналу пансіону не здогадався, ким є насправді “мальтійський професор” [93]. У Мейєрів Мадзіні мав змогу писати свої праці й вести листування. З Цюриха регулярно приїздив його друг, учасник революції 1848 р. Філіппо Каронті з пачками кореспонденції та газет. У пансіоні Мадзіні склав відкритого листа до членів федеральної ради Швейцарії, в якому порушив важливе питання: чому республіканська влада уперто переслідує республіканця? Кому вона тоді служить? “Ви хочете будь-що схопити мене [...]. Та припустімо, що я був би справді у вашій Швейцарії, і припустімо, що вам вдалося схопити мене: що ви зробите зі мною, панове? Передасте мене? Кому? Папі? П’ємонту? Франції, Австрії?” Називаючи противників італійської незалежності, Мадзіні вказував, що політичне переслідування іноземних демократів на догоду сусіднім державам компрометує Швейцарію, її нейтралітет і статус республіки та сприяє деспотичним режимам. Автор листа підкреслював: “Виступаючи проти італійської національної партії, ви, панове, є поліцією на користь Австрії” [94].

Лист набув розголосу в усій Швейцарії, де його передрукували десятки газет. У своїх коментарях вони вказували, що серед вищих посадовців федерації, які влаштували полювання на відомого демократа, є колишні мадзіністи й учасники конспіративних імпрез. Називалися їхні імена — чотирьох із семи керівників країни. “Gazette de Lausanne” (“Лозаннська

**Оголошення
австрійської поліції
про розшуки адвоката
Джузеппе Мадзіні,
засновника
революційної спілки
"Молода Італія".
Інсбрук,
30 липня 1852 р.**

газета”), ставши на бік Мадзіні, характеризувала цю справу як “дуже сумну і болючу для серця швейцарця”. Тим часом серед самих швейцарців спалахнула полеміка щодо права на політичний притулок, у результаті якої громадська думка загалом схилилася на користь емігрантів.

І жовтня нового листа Мадзіні опублікувала газета “Neue Zürcher Zeitung” (“Нова цюріхська газета”), в якому швейцарську владу було звинувачено у порушенні загального права людини на притулок. Свого листа Мадзіні закінчував зверненням до керівників федерації: “Якщо ви не вільні, то викресліть право на притулок з фронтона вашого республіканського храму. Краще не мати доброї та святої ідеї, ніж мати її і паплюжити шодня” [95].

Хоча Мадзіні порушив питання, важливе для визвольних рухів, здобувши громадську думку, вища рада Швейцарії не змінила рішення позбутися тих, хто готував повстання. Надто вже великий був тиск на неї з боку тодішніх потуг Європи — Австрії та Франції. Мадзіні повернувся до Лондона. Адже і на міжнародній арені перспектива збройного зіткнення двох монархій — Австрійської та Російської виявилася проблематичною, а отже, не справдилися розрахунки Мадзіні на відкриття фронту в австрійському тилу.

У середині 1850-х років він двічі приїздив до Італії, як завжди, інкогніто. Протягом червня—листопада 1856 р. і травня—серпня 1857-го працював у Генуї, знаходячи у потоці щоденних справ час для узагальнення досвіду національних змагань. Тоді ж на шпальтах газети “Народ-

на Італія” з’явилася одна з основоположних його праць — “Слов’янські листи”, в яких було порушено проблему Слов’янщини як потенційного союзника італійської революції.

Тут, у Генуї, Мадзіні довелося дискутувати з приводу нових підходів багатьох демократів щодо тактики визвольного руху. У своїй діяльності вони переорієнтовувалися на конституційно-монархічний П’ємонт, який завдяки антиавстрійській політиці уряду Кавура перебирав на себе роль збирача італійських земель. Часом ці зміни у тактиці супроводжувалися випадками проти Мадзіні. Одним з тих, хто сприйняв концепцію об’єднання країни під монархічним прапором, був президент колишньої Венеціанської республіки Даніеле Манін, який твердив, нібито Мадзіні для досягнення своїх цілей керується “теорією кинджала”. Такі заяви викликали протести не тільки в середовищі демократів, а й поміркованих лібералів, які побачили у звинуваченнях з боку Маніна спробу дискредитувати саму боротьбу за об’єднання Італії.

Намагання очорнити Мадзіні, а в його особі й республіканські ідеї, робилися й раніше і не припинялися після виступу Маніна. Слід віддати належне демократам різних країн, які не піддавали сумніву гуманістичний характер доктрини і самої діяльності Мадзіні й прагнули заступити шлях наклепам на італійського патріота. Приклад такої позиції подавав петербурзький журнал “Современник”, де публіцист Микола Добролюбов зазначав, що в Росії подекуди про “жахи” Мадзіні “завдяки тому, що будь-яку нісенітницю розповідають про нього і його партію різні кореспонденти іноземних журналів [...]”. У нас Мацціні вважають, здається, якимось кровожерливим чудовиськом і знають про нього лише те, що він завжди був невдахою-змовником” [96].

Звичайно, глава Партії дії не відмовчався у такій справі, яка плямувала, передусім, патріотичний рух. Політичні вбивства, заявляв він, “злочинні, якщо здійснюються з думкою про помсту або покарання; вони злочинні, коли відкрито інші шляхи до свободи; вони злочинні й помилкові, коли спрямовані проти людини, тиранія якої не сходить разом з нею у могилу” [97]. Звертаючись до наклепників, Мадзіні вимагав назвати хоча б один його твір, у якому так чи інакше обстоювалася стратегія і тактика “кинджала”. Таких творів не було, так само як не було керівних документів очолюваних ним організацій, де стверджувався б методом боротьби тероризм.

Черговий пік звинувачень Мадзіні в організації політичних вбивств припав на 1858 р., він був пов’язаний із замахом на французького імператора Наполеона III. Виконавцем терористичного акту став Феліче Орсіні, в минулому карбонарій, згодом мадзініст, військовий діяч Римської республіки. У подальшому він розійшовся з Мадзіні та його партією, піддаючи їй різкій критиці.

Хоча суд над Орсіні та його спільниками не знайшов жодних доказів причетності Мадзіні до організації замаху, проти нього розгорнули шалену кампанію шельмування, насамперед у Франції. Офіційний Париж вимагав екстрадиції або щонайменше вигнання з Великої Британії як Мадзіні, так і його союзників — Кошута, Ледрю-Роллена та інших. Урядова газета “*Moniteur*” друкувала заклики агресивно налаштованих офіцерів іти війною проти Англії — “лігва вбивць”. Але провокації бонапартистів дістали рішучу відсіч з боку англійської громадськості. Тим часом у П’ємонті вживали заходів проти мадзіністів. Конфісковували, зокрема, номери їхньої газети “*Italia del Popolo*”, що невдовзі призвело до припинення її видання.

У цей час посилювалися розбіжності у поглядах між Гарібальді та Мадзіні. Вперше вони позначилися у розв’язанні військових питань, коли обидва патріоти спільно захищали Римську республіку. 1854 року, повернувшись з американської еміграції, Гарібальді зустрівся у Лондоні зі своїм духовним батьком часів “Молодої Італії”. Ця розмова виявила нову лінію розмежування між ними — у сфері політики. Гарібальді скептично оцінював шанси визвольного руху, організованого під республіканськими гаслами, хоча ніхто інший як саме він у “вічному місті” на Установчих зборах 5 лютого 1849 р. першим запропонував проголосити Рим республікою: “Я вважаю, — говорив тоді Гарібальді, — що після припинення старої системи правління найбільш придатною системою сьогодні у Римі є республіка [...]. Хай живе республіка!” [98] Тепер, п’ять років потому, Гарібальді зажадав від Мадзіні дозволити від його імені заявити, “ніби я, — так коментував лондонську розмову з ним Мадзіні, — переконавшись у неможливості об’єднати Італію на республіканських засадах, готовий укласти союз з П’ємонтом. Я відмовився” [99].

Відтоді, посівши сторонню позицію щодо мадзінізму, Гарібальді розгорнув критику на його адресу. Звичайно, як демократ він не мав наміру змінювати свої погляди на монархічні. Йшлося лише про підтримку Сардинського королівства у разі участі останнього в боротьбі за єдність Італії. Зрештою, і сам Мадзіні не наполягав на обов’язковому висуванні у цей час гасла про республіканський устрій і заради створення широкого фронту антиавстрійського руху рекомендував своїм однодумцям і послідовникам діяти під “нейтральним” прапором. У такий спосіб він прагнув створити союз різних політичних угруповань на ґрунті припинення будь-яких дискусій “з ідеологічних і програмних питань і концентрації всіх патріотичних сил, готових сприяти повстанню” [100].

Один із напрямів діяльності Партії дії визначила співпраця її керівника з лідером іншої демократичної групи неаполітанцем Карло Пізакане після їхньої зустрічі влітку 1856 р. у Генуї. Коли запропонований Пізакане збройний виступ на Сицилії закінчився невдачею, Партія дії

перенесла свою діяльність на інші терени Королівства двох Сицилій. До цих готувань приєдналися також Гарібальді та інші демократи.

У травні 1857 р. Мадзіні прибув у Геную, передав кошти на організаційні потреби повстання і обговорив план наступних дій. Відтоді головним напрямом визвольної боротьби, на думку Мадзіні, мала стати Південна Італія. Такий шлях вважав реальним і Гарібальді. Тим часом у травні того ж року Пізакане здійснив сміливу операцію на узбережжі Неаполітанського королівства. На захопленому в морі пароплаві його загін прибув у Сапрі, але після боїв з королівськими військами був розбитий, а поранений командир покінчив життя самогубством. (Див. кольор. вклейку стор. XII). Виступи на підтримку десанту Пізакане у Генуї та Ліворно також закінчилися поразкою. Поінформована про перебування Мадзіні в Генуї п'ємонтська поліція разом з агентами французького імператора влаштувала справжнє полювання на керівника Партії дії, який, проте, як і раніше, був недосяжний для них, переховуючись упродовж цілого місяця у рідному місті.

Повернувшись у Лондон, він засновує 1858 р. газету "Pensiero e Azione" ("Думка і дія"), яка продовжила справу "Народної Італії" — пропаганду італійської єдності.

У липні того ж року Луї Наполеон і Кавур таємно домовилися про спільну боротьбу Франції і П'ємонту проти Австрії. Чутки про цю угоду дійшли до громадськості й збурили Італію. На початку 1859 р. Турин нагадував табір, де збиралися всі, хто хотів узяти участь у війні з окупантами. Серед 20 тисяч волонтерів, які прибули сюди, було чимало мадзіністів.

На самого Мадзіні звістка про франко-п'ємонтський альянс справила гнітюче враження. Але не в його характері було піддаватися розгубленості. Треба було пояснити італійцям, що являтиме за своєю сутністю цей союз із людиною, яка потопила у крові свободу Римської республіки у 1849 р. і Франції, здійснивши бонапартистський переворот 1852 р. Звертаючись до співвітчизників, Мадзіні застерігав, що Луї Наполеон — противник єдності італійської нації і угода з ним може обернутися пануванням французького диктатора над Італією. Разом з тим, оцінюючи нову ситуацію, він вказував на можливість власної ініціативи демократів. За умов, що склалися, слід було формувати окремі від п'ємонтської армії військові підрозділи, які виступатимуть під національними гаслами і сприятимуть перетворенню війни у народну.

Воєнні дії розпочалися у травні 1859 р., внаслідок них було визволено Ломбардію. Здобута перемога відгукнулася в герцогствах Тоскани, Модени і Парми, що перебували під егідою віденської корони: володарі тамтешніх тронів утекли, а сформовані тимчасові уряди заявили про наміри приєднатися до Сардинського королівства. Події розгорта-

**Імператор Франції
Наполеон III.**
(Карикатура).

лися в напрямі, який явно не влаштовував Луї Наполеона: на Апеннінському півострові почалось утворення великої незалежної держави.

За наказом імператора французькі війська припинили бойові дії, віденському двору було запропоновано перемир'я, за яким до Сардинського королівства приєднувалася Ломбардія, зате у герцогства поверталися їхні колишні проавстрійські правителі. До того ж, за договором з П'ємонтом 1860 р. Франція одержувала частину його території — Ніццу й Савойю. Отже, сталося так, як передбачав Мадзіні щодо поведінки Луї Наполеона.

У той же час патріотичне піднесення, викликане війною, відкривало перспективу розвитку об'єднавчого процесу в інших частинах півострова. Щоб взяти безпосередню участь в організації та спрямуванні цього руху, Мадзіні покидає на початку серпня 1859 р. Лондон і таємно прибуває до Мілана, звідки переїздить у Флоренцію, яка протягом півтора місяця стає для нього підпільною штаб-квартирою. Тут йому вдається відновити зв'язки з багатьма демократами, волонтерами-гарібальдійцями, з'ясувати плани перенесення повстанських і воєнних дій на терени Центральної та Південної Італії.

Ще перебуваючи у Лондоні, Мадзіні займався добром професійних військових. За свідченням випускника петербурзької артилерійської академії Лугиніна, який зустрічався з ним в англійській столиці, йшлося про конче потрібних для війська Гарібальді офіцерів, особливо артилеристів, "і таких вербував йому Мадзіні, котрий тоді мешкав у Лондоні" [101]. Від нього майбутні вояки гарібальдійської армії діставали маршрути до місць формування своїх підрозділів.

У вересні Мадзіні переїхав до швейцарського Лугано, де опублікував відкритого листа до сардинського короля Віктора Еммануїла. (Див. кольор. вклейку, стор. XIII). Лейтмотивом звернення було прагнення запевнити його в тому, що республіканці підтримають монархію, якщо вона виступить на чолі руху за об'єднання Італії. Разом з тим Мадзіні вимагав від Віктора Еммануїла гарантій свободи преси, громадських асоціацій, зборів. Він також вказував королю на сприятливу міжнародну ситуацію для здійснення кроків до утворення єдиної Італії. Тоді ж через посередників Мадзіні встановив таємні контакти з королем, який прочитав його листа [102]. Хоча глава Сардинського королівства зі зрозумілих причин не міг відповідати особі, з якої й досі не було знято офіційне звинувачення у діях проти цієї держави, їхні контакти певною мірою відіграли позитивну роль в “італізації” політики П'ємонту, що виявилося, зокрема, у зацікавленості Віктора Еммануїла можливою операцією Гарібальді на Півдні.

Свідомий того, що для Італії настає вирішальний час, Мадзіні докладає величезних зусиль, щоб залучити до майбутньої імпрези якомога більше італійців, мобілізуючи передусім групи Партії дії у Тоскані, Сицилії, Генуї, де вона посідала провідні позиції. З його активною участю в Італії та в еміграції розгорнулася кампанія збирання коштів для озброєння волонтерів. На заклик Гарібальді вона проходила під гаслом “придбання мільйона рушниць”. Чимало внесків робили жителі різних країн, зокрема Одеси, Бердянська, Київщини та інших місцевостей України [103].

Проте і Гарібальді, й демократи, які не пов'язували себе членством з Партією дії, виступали проти лідерства Мадзіні у русі за об'єднання країни з огляду на його критичне ставлення до поміркованих лібералів — учасників цього руху. Керівництво втіленням в життя ідей і планів, які впродовж багатьох років пропагував великий патріот Італії, брали на себе інші. Можна здогадуватися про душевний стан Мадзіні. Та заради загальнонаціональної справи він відкидав особисті амбіції, і те, що змушений був робити позалаштунково, стало важливим вкладом у боротьбу за об'єднання країни на вирішальному етапі.

11 травня 1860 р. у порту Марсала (Сицилія) під командуванням Гарібальді почався похід так званої “Тисячі”, який викликав величезний резонанс у всій Європі. Її преса із захопленням сповіщала про битви гарібальдійців з бурбонськими частинами, про визволення Палермо, про перемоги і тріумфальний в'їзд легендарного генерала в Неаполь, про остаточний крах Неаполітанського королівства. Проте мало кому в ті дні спадало на думку, що за всіма цими подіями стояла самовіддана й невтомна праця “апостола” італійської єдності Джузеппе Мадзіні. Перебуваючи з 8 травня у Генуї, він брав активну участь в організації

Джузеппе Мадзіні. Обов'язки людини.
Лугано, 1860 р. (Для відвернення уваги поліції
на обкладинці позначено: Лондон).

Інше видання цієї праці
Дж. Мадзіні
в 1860 р.

гарібальдійської експедиції, займаючись збиранням і відправкою добровольців, зброї і боеприпасів на Південь. (Див. кольор. вклейку, стор. XII).

Коли Королівство двох Сицилій зникло з політичної карти Апеннінського півострова, керівник Партії дії вирішив, що настала черга Папської держави. Він виїхав до Флоренції готувати армію вторгнення. Своєю рішучістю Мадзіні запобіг намаганням туринського уряду розпустити розташовану поблизу тосканської столиці боєздатну двотисячну бригаду волонтерів під командуванням Джованні Нікотери і добився її відправки на Південь. Загалом завдяки зусиллям Партії дії за короткий час було сформовано і добре оснащено шість бригад (майже 9 тис. вояків) для походу на Рим, який, проте, не відбувся. П'ємонтський уряд, побоюючись Луї Наполеона, який зобов'язався захищати папський режим, вдався до погроз на адресу організаторів походу застосувати силу своєї армії.

З метою продовження справи остаточного визволення країни Мадзіні перебрався до звільненого гарібальдійцями Неаполя. Але й тут туринський міністерський кабінет Кавура прагнув перешкоджати планам і діям лідера республіканців. Дізнавшись про його прибуття до Неаполя, Кавур надіслав розпорядження: "Приборкайте залізною рукою партії. Виженіть геть Мадзіні, заарештуйте гарібальдійців, які сіють смуту" [104]. А під вікнами готелю, де мешкав і працював керівник Партії дії, збиралися юрби найманих лаццароні, вигукуючи: "Смерть Мадзіні!". Проте він знав ціну цим демонстраціям і тим, хто стояв за ними. Своє

неапольське побутування Мадзіні присвятив не тільки військовим справам, а й організації робітничих асоціацій взаємодопомоги, які у наступні роки стали вагомою опорою мадзіністського руху в становленні нової Італії.

В особі Мадзіні органічно поєднувався політик і мислитель. Як організатор практичної діяльності партії він керувався теоретичними концепціями, розроблення яких ніколи не припиняв. Його студії обіймали правознавство, філософію, мораль, історію, літературу, мистецтво, педагогіку. У них він шукав обґрунтування прав людини й народів і серед них найголовнішого — права на свободу, потоптану тиранами-правителями, виявляв рідкісний дар підніматися над плином сьогодення, бачити тенденції прийдешнього часу.

Серед турбот наблизити жаданий день визволення Італії народжувалася його праця “Обов’язки людини”. Призначена спочатку для читання італійськими робітниками, з якими у Лондоні його звела доля емігранта, вона перетворилася на свого роду моральний кодекс життя, адресований усім співвітчизникам. Її початкові розділи були опубліковані 1841–1842 років у часописі “Народне апостольство”, а з доповненнями вони вийшли 1860 р. окремими виданнями у Лугано і Неаполі. За перші 25 років праця розійшлася не баченим для подібної літератури накладом — майже сто тисяч примірників [105].

Наступні численні перевидання “Обов’язків” підтвердили приналежність їх до найкращих зразків європейської думки. Так, започатковуючи випуск “Бібліотеки для всіх”, міланське видавниче товариство супроводило його зверненням до читачів: “Незважаючи на наш квапливий спосіб життя, нам треба читати книги [...], безсмертні шедеври творів усіх націй” [106]. “Обов’язки людини” було включено до першої серії міланської “Бібліотеки” серед творів 12 велетів світової літератури — Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Толстого, Діккенса, Кардуччі та ін. 1903 р. працю Мадзіні було схвалено міністерством Італії як підручник для початкових і середніх шкіл [107].

У цій книжці автор виклав у доступній, сповненій афористичної виразності формі філософсько-моральні підвалини людського життя. У той час, коли в Європі ширився рух за права людини, італійський мислитель нагадував, що ці права невіддільні від виконання самою людиною обов’язків перед людством, батьківщиною, перед собою. Мадзіні наголошував на нерозривному взаємозв’язку цих обов’язків. Апелюючи до патріотичних почуттів, він писав: “Мої брати! Любіть Батьківщину. Вона є наш дім [...]. Вона — наша робітня [...]. Працюючи на істинних засадах для Батьківщини, ми працюємо для Людства. Батьківщина є тією точкою опори, з допомогою якої ми повинні спрямовувати наші зусилля задля загальної вигоди. Втративши цей важіль, ми

DICTIONNAIRE
DE LA
CONVERSATION
ET DE LA LECTURE,

REPERTAIRE ALPHABETIQUE DES MOTS GENERAUX LES PLUS EMPLOYES EN FRANÇAIS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE SAVANTS ET DE GENS DE LETTRES,
SOUS LA DIRECTION DE M. W. BAGRETT.

Seconde Edition.

TOME TREIZIÈME.

PARIS,
TOUTES LES LIBRAIRIES, M. W. BAGRETT,
ET CHEZ MESSRS LES BUREAUX, RUE D'ORFÈVRE, 15, EN FACE L'OPÉRA.

M. DCCC LXXV.

MAZEPPA — MAZZINI

à Podolie, et suivait d'autres de la Pologne du roi de Pologne Jean Casimir, il eut à la cour de ce prince des connaissances que nul n'y eut la cause de la fortune. Un gentilhomme le surprit en tête-à-tête avec un favori, celui-ci le fit attacher tout cheval et étenda sur le dos, puis il l'ébat à son sort. Ce cheval, plein de feu et son maître, dans un état déplorable, à son retour assés chargé de la 34. loutance de Mazepa abandonnés alors la Pologne en 1663, au fond de l'Ukraine. La tradition en Ukraine tout garroté sur un cheval mille par des documents historiques d'une grande valeur. Chez les Cosaques, Mazepa ne se son adresse, sa force et son courage. et sa rare intelligence lui valut la le et d'aide de camp de Pieltman Samojewski il fut indien en sa place. Il gagna le Grand, qui le combla de faveurs; plus tôt été élevé à la dignité de prince le nuit se soustrire à la dépendance dans un état vis-à-vis du tsar. Après la paix se rapprocha Charles XII, roi de Suède, un appui à se soustraire à la surveillance placer sous certaines conditions l'Ukraine la couronne de Pologne. Ces intrigues et sure, que Mazepa traitait ombre Pierre Ier, celui-ci par Kaitoulouy général des Cosaques commandant de Pultawa; mais le tsar, fut à ces tentatives, fit conduire les deux frères de Mazepa pour qu'il les punit lui-même pas non plus de les faire y eut, avait encore par d'autres, fut cependant par avoir les yeux; et alors il fit couper et exécuter un grand nombre des partisans de Mazepa, qui lui lui-même pendu en effigie. Mazepa, avec le petit nombre de ses adhérents qui lui étaient demeurés fidèles, se réfugia auprès de Charles XII, roi de Suède, une expédition que celui-ci entreprit en Ukraine, et après le désastre de Pultawa il le suivit à Bender, où il mourut, la même année.

Lond Nyon a pris Mazepa pour le héros d'un de ses plus beaux poèmes, et Bulgare pour celui d'un de ses romans. Deux tomes d'Hornev Yev et ont aussi pour sujet des traits de la vie de Mazepa.

MAZOURKA, **MAZURKA** ou **MAZUREK**. Voyez **MAZUREK**.

MAZZINI. Voyez **MAZZINI**.

MAZZINI (Giovanni), démagogue italien, est né à Gênes, en 1805. Fils d'un médecin estimé, il se consacra à l'étude du droit. Il venait d'être reçu avocat, lorsqu'en 1830 il se trouva compromis dans les mouvements révolutionnaires dont la capitale de son pays fut le théâtre, et qui avaient pour but de rendre à l'Italie son indépendance et son unité politiques. Il prit en conséquence la fuite, et fut condamné à mort par contumace. A partir de ce moment on retrouve le nom de Mazzini au fond d'une foule de complots successivement tentés pour arriver à la réalisation des mêmes idées politiques; complots dont on a pu apprécier les tendances, essentiellement démocratiques et socialistes, parlant où ils ont éclaté.

D'abord affilié à la *Charbonnerie*, Mazzini se fitigna bientôt de se jouer un rôle secondaire dans cette société secrète, dont la formation remonte à une époque déjà éloignée de celle où il était entré dans la vie politique. Son orgueil s'irrita de la position inférieure qu'il y occupait en qualité de frère-voyant; et alors il ne songea plus qu'à élever tout contre elle, nous voulons dire société secrète contre société secrète. Ainsi aspirant par ses soins la *Jeune Italie* et la *Jeune Europe*, sociétés hostiles à l'ancienne charbonnerie et affectant pour ses membres un

mépris tout à fait égal à celui que pourraient leur inspirer les idées et les hommes auxquels ils voulaient enlever la domination des intelligences et la direction des affaires publiques. La fautive invasion de la Savoie, en 1833, fut le résultat des efforts et de l'activité des deux sociétés secrètes fondées par Mazzini. Il les avait surtout favorisées par le rattachement à l'organisation de tout pays que les événements de 1830 avaient forcés de fuir le sol natal, et qui, expulsés de proche en proche par les divers gouvernements, avaient fini par trouver en Suisse une hospitalité dont ils abusèrent pour remettre encore une fois en question le repos de l'Europe. Plusieurs centaines de ses malheureux et laborieux frères ont; quant à Mazzini, se réservaient pour des temps meilleurs, il trouva le moyen de gagner de nouveau la terre hospitalière de la Suisse. Mais sur les exclamations énergiques adressées à la diète fédérale par les grandes puissances, il dut, en 1837, se retirer en Angleterre, grand encore aux yeux des fanatiques dont il était parvenu à faire ses écoles, par l'absence de persécution personnelle dont il paraissait être l'objet de la part des *degrés* de la sainte-alliance. Les Londres, où il publiait la feuille révolutionnaire *l'Apostrophe populaire*, faisait du temps à autre un secret des voyages à Paris, il continua donc à être l'âme de toutes les tentatives de persécution personnelle dont il paraissait être l'objet de la part des *degrés* de la sainte-alliance. Les Londres, où il publiait la feuille révolutionnaire *l'Apostrophe populaire*, faisait du temps à autre un secret des voyages à Paris, il continua donc à être l'âme de toutes les tentatives de persécution personnelle dont il paraissait être l'objet de la part des *degrés* de la sainte-alliance. Les Londres, où il publiait la feuille révolutionnaire *l'Apostrophe populaire*, faisait du temps à autre un secret des voyages à Paris, il continua donc à être l'âme de toutes les tentatives de persécution personnelle dont il paraissait être l'objet de la part des *degrés* de la sainte-alliance.

En 1845, à l'occasion d'une séance au sein du parlement. A cette occasion on recueillit les bruits qui avaient déjà couru en 1837 au sujet de la mort de deux régiments italiens assassinés, dit-on, au milieu de la France, par leurs compagnons d'expédition de Mazzini; ces bruits furent démentis, et l'on dit que Mazzini, au moment de son départ, avait prononcé par de nouveaux français dans une réunion de la *Jeune Italie*, sur une procédure mystérieuse dirigée par Mazzini, qui déclara de nouveau colonisées les populations dont il était l'âme. Quoiqu'il en soit, Mazzini est son *degré* ou *monument* à la mémoire des malheureux frères Bandiera et de leurs compagnons en publiant tous les documents relatifs à cette déshonorée ainsi qu'à la procédure à laquelle elle avait donné lieu; publication sans danger, puisqu'elle était faite sur la terre étrangère, et qui avait en outre l'avantage de lui servir de contre-poids pour offrir sa propre individualité à l'admiration du monde.

Lors de l'agitation qui régnait tout à coup en Italie les lendemains du mouvement démocratique et républicain de nouveau pape Pie IX, Mazzini parut décrire sur conseil de ses amis, et s'abstenir complètement de toutes nouvelles nouvelles et de toutes considérations, à l'effet de ne point être un obstacle à l'union qui semblait régner entre les princes et les populations et aux réformes en voie d'exécution. Toutefois, au mois de septembre 1847, il adressa au pape une lettre dans laquelle il l'engageait à se mettre à la tête du mouvement italien et à préparer ainsi le réveil de l'Europe. Après l'insurrection de Milan et lorsque commença la guerre d'Italie, en mars 1848, il se rendit à Milan, où il publia le journal *L'Urania del Popolo* et fonda un club politique, le *Circolo nazionale*. Sa présence fut alors des plus fatales à la cause lombardie, à cause de la terreur que son nom et l'agitation dont il était l'âme inspirèrent aux hommes modérés et à ceux qui faisaient des vœux pour le triomphe de l'armée piémontaise. Celle-ci n'eut pas plus tôt été contrainte à battre en retraite, que Mazzini se réfugia bien vite avec sa bande en Suisse, dans le canton du Tessin, pour éviter d'être compromis encore sur l'Italie. Dans l'automne de la même année, le pape ayant été forcé d'abandonner Rome, Mazzini s'y rendit. Il fut élu dans cette ville membre de la Constituante, et en mars 1849 il fut nommé l'un des triumvirs de la république. Ses autres politiques

Титульний аркуш
13 тому
"Словника бесіди
і читання"
та сторінка
зі статтю
"Мадзіні".
(Париж, 1857 р.).

ризикоємо бути непотрібними Батьківщині і Людству. Перш ніж зібратися націями у людство, треба мати націю" [108].

Як не намагалися ідейні та політичні опоненти Мадзіні применшити значення його творів, приписуючи їм містицизм, називаючи автора фанатиком, відірваним від реальності, слово італійського мислителя-демократа з незмінним інтересом сприймалося в інтелектуальних колах Європи: ще за його життя гаслови статті "Мадзіні" містили найпрес-

тижніші універсальні словники. 1857 року в Парижі з'явився 13-й том “Словника бесіди і читання”, підготовленого “Товариством учених і літераторів”. У цій енциклопедії, де викладалися “загальні поняття, найбільш необхідні всім”, стаття про Мадзіні знайомила читачів з його біографією, участю у заснуванні політичних організацій і керівництві ними, діяльністю на посту тріумвіра Римської республіки тощо. У бібліографії відзначалася фундаментальна праця Мадзіні — підготовлене ним повне зібрання творів визначного письменника і теоретика мистецтва, активного діяча Рісорджименто Уго Фосколо (1798–1827) [109].

Утвердженню репутації Мадзіні в науці сприяв випуск впродовж 1861–1864 років зібрання його творів у семи томах, які віддзеркалювали багатогранний талант мислителя, політичного і державного діяча. Воно вийшло у відомому міланському видавництві Джіно Даеллі, пропозиція якого спочатку викликала у Мадзіні суперечливі почуття. Чи можлива така публікація праць республіканця у королівстві, де влада вороже ставилася до його діяльності? Зрештою він дав згоду, зазначивши, що “видання, якщо уряд не заперечуватиме, буде дуже корисним”, назвавши цей проект “відкриттям республіканської кафедри” в Італії [110].

У розповсюдженому видавництвом оголошенні зазначалося, що “Джузеппе Мадзіні відомий у світі як надзвичайно діяльний і найвідданіший поборник політичних поглядів, що стали нині програмою італійської революції. Тим часом цей першорядний і оригінальний письменник не досить знаний серед співвітчизників. Його праці як у сфері політики, так і в літературній та мистецькій галузях спіткала нещаслива доля, оскільки вони з'явилися у часи, коли майже всі поліції Європи докладали зусиль, щоб придушити голос невтомного будителя”. У листівці далі підкреслювалося, що “у творах ліфурійського вигнання, написаних за останні тридцять років, сконцентровано справжнє багатство думки”, здатне задовольнити найбільш компетентних знавців порушуваних проблем [111].

Але скільки творчих задумів Мадзіні-мислителя залишалося нездійсненими! Адже енергію свого невгамовного життя він найперше спрямовував на практичні справи визвольної боротьби. Часом найближчі друзі робили спроби умовити його полишити поле бою політичного бійця й поринути у написання книг, однак така пропозиція категорично відкидалася. “Найкраща книга,— відповідав Мадзіні,— це людина, яка залишається відданою мріям і програмі своєї юності” [112].

Повернувшись із Неаполя у Лондон, він продовжив опрацювання планів щодо Венеції і Рима, які залишалися поза об'єднаними територіями Італії. Ними він ділиться у статтях, які публікують газети “Unità italiana” та “Italia del Popolo”. Виходячи з аналізу міжнародних відносин в Європі, Мадзіні заперечував тим демократам, які закликали до

негайного походу на Рим. Він вважав, що зараз настав час, сприятливий для виступу проти Австрії, яка досі окупувала частину Північної Італії. Зовнішньополітична криза Австрійської імперії давала італійцям великий шанс для перемоги у боротьбі за Венецію, тоді як вторгнення у Папську область наражало на неминуче зіткнення з сильним сусідом — Францією й могло спричинити важкі для італійської справи наслідки. Прогнози Мадзіні виявилися найбільш реалістичними з усього того, що висувалося іншими демократичними угрупованнями. Так, зазнав провалу на самому початку похід Гарібальді на Рим у 1862 р. Побоюючись втручання французької армії на боці Папської держави, Віктор Еммануїл направив своє військо, щоб спинити гарібальдійську імпрезу. У битві при Аспромонте сам Гарібальді був поранений і взятий у полон. Разом з тим туринський уряд несхвально поставився й до можливої експедиції у Венеціанську область, намагаючись чинити опір її організаторам. Незважаючи на це, Мадзіні наполегливо займався підготовкою своїх прихильників, включно з гарібальдійцями, до збройного виступу за визволення Венеції. Його послідовникам вдалося взяти до своїх рук керівництво багатьма комітетами, створеними для забезпечення воєнних акцій щодо Рима і Венеції. Вони збирали кошти, формували загони волонтерів.

Нові можливості для спільних дій демократичних сил відкрив приїзд до Великобританії на початку квітня 1864 р. Джузеппе Гарібальді, захоплено зустрінутого тисячами англійців. Прибувши у Лондон, уславлений “герой двох світів” висловив бажання зустрітися з Мадзіні. Противники італійської єдності, а таких було чимало й на Британських островах, спробували зіграти на розбіжностях у поглядах двох вождів визвольного руху на питання, пов’язані з об’єднанням Італії. У пресі було розгорнуто кампанію інсинуацій проти Мадзіні з одночасним вихваланням заслуг Гарібальді. Проте англійська столиця стала саме тим місцем, де обидва італійці простягнули один одному руки примирення.

Неабияку роль у цьому відіграв Олександр Герцен, який був другом і Мадзіні, й Гарібальді. 17 квітня у своєму помешканні в Теддінгтоні, передмісті Лондона, він влаштував урочистий сніданок на їхню честь. На зустріч було запрошено їхніх найближчих друзів і соратників: А. Саффі, Дж. Гверцоні, М. Біггс, В. Лінтона, В. Ашерста та ін. Поблизу будинку з вигуками “ура” вирували натовпи людей. Про те, що відбулося в оселі Герцена, вони, як і всі інші прихильники вільної Італії, дізналися з газетних звітів.

Перші слова пролунали з боку Мадзіні: “У пропонованому мною тості я поєдную все, що ми любимо, все те, за що ми змагаємося:

За свободу народів.

За союз народів.

Лондон, Теддінгтон. Помешкання О. Герцена в 1863–1864 роках.
(Фотографія).

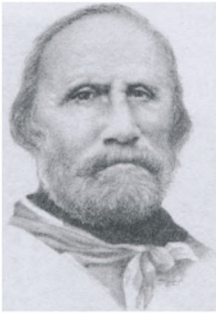
За ту людину, яка в наш час презентує яскраве втілення цих великих ідей,— за Джузеппе Гарібальді!” [113].

Те, що у відповідь на цей тост мовив легендарний генерал, могли б повторити тисячі італійців, які вбачали в особі Мадзіні свого пророка і непохитного керівника. “Я,— заявив Гарібальді,— хочу сьогодні виконати обов’язок, який належало б здійснити вже давно. Поміж нас тут людина, яка зробила найвизначніші послуги і моему рідному краю, і свободі взагалі. Коли ще був юнаком і мав лише невиразні прагнення, я шукав людину, яка б могла бути мені дороговказом, порадником моєї юності, шукав її, як спраглий шукає воду. Я знайшов її. Вона одна пильнувала, коли все спало довкола. Вона стала моїм другом і залишилася ним назавжди, у ній ніколи не згасав священний вогонь любові до батьківщини і до свободи. Ця людина — Джузеппе Мадзіні. Я п’ю за нього, за мого друга, за мого наставника” [114].

Герцен, який подав запис цього тексту для читачів свого “Колокола”, додав до нього опис того, що сталося потому: “Усі були настільки зворушені словами Гарібальді про Мадзіні, тією ширістю, з якою вони були виголошені, тією повнотою почуття, яке відбивалося в них, тією урочистістю, якої вони набували завдяки низці попередніх подій, що ніхто не відповідав, один Мадзіні простягнув руку і двічі повторив: “Це занадто”. Я не побачив жодного обличчя, не виключаючи прислуги, яке не набуло б гесеілли (зосередженого) вигляду і не було б зворушене свідомістю, що тут впали великі слова, що ця хвилина входила в історію” [115].

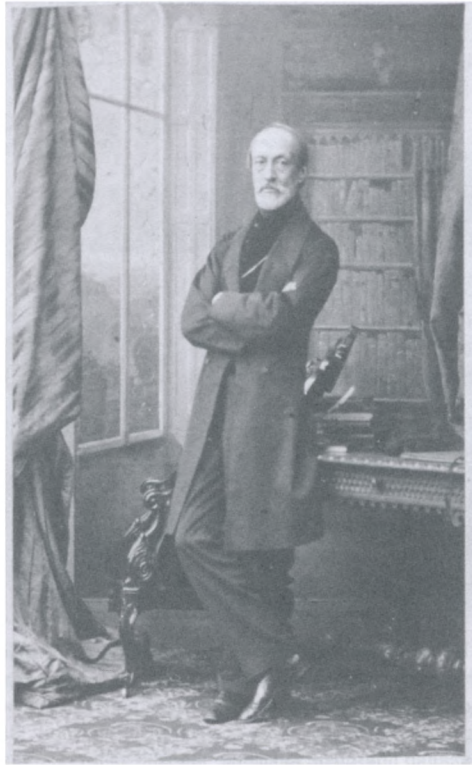
Лондонське побачення Гарібальді з Мадзіні викликало величезний резонанс у Європі. Спроба ізолювати Гарібальді від провідника європейської демократії зазнала краху. Обом синам Італії вистачило мудрості

Джузеппе Гарібальді.

(Літографія).

**Джузеппе Мадзіні
в Лондоні.**

(Фотографія, BSMC).

Giuseppe Mazzini

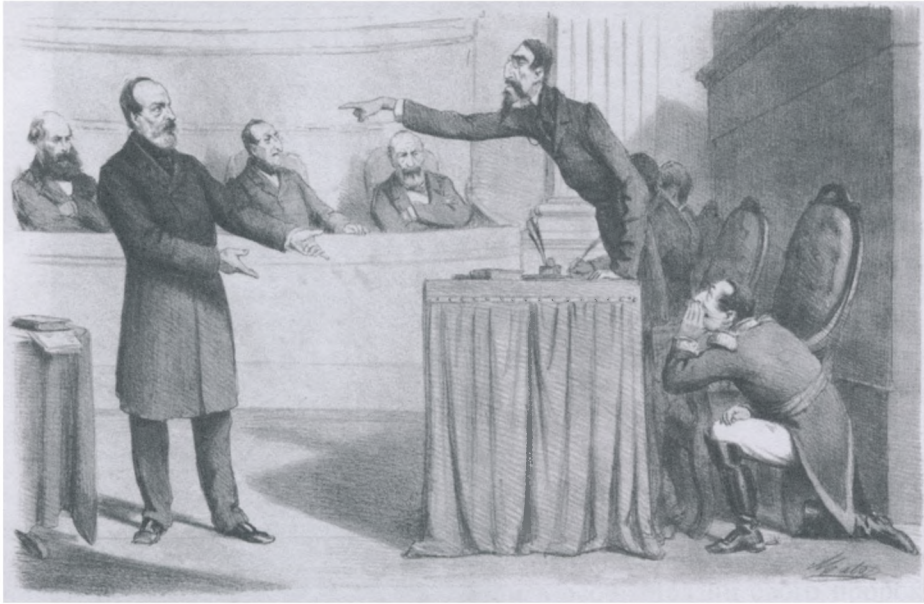
й мужності піднятися над незгодами заради найвищого інтересу — свободи батьківщини і людства.

Коли 1866 р. спалахнула австро-пруська війна й Італійське королівство стало на боці Пруссії, Мадзіні заходився із закликами до всіх демократів підтримати італійський уряд. Того ж року доля Венеціанської області була вирішена на користь об'єднаної Італії. Залишалося останнє в об'єднувчому процесі питання — римське, яке, на думку Мадзіні, належало розв'язувати на засадах республіканізму.

Він зазначав, що розвитку суспільства у напрямі до встановлення республіканського правління заважає пануючий у ньому ірраціональний пієтет перед владою минулого — церковною і монархічною. Природно, що противником Мадзіні у цьому виступала королівська адміністрація. Власне провладні сили, за спиною яких стояв імператор Франції Наполеон III, зробили все, щоб не допустити у парламент но-

IL DEPUTATO MAZZINI IN PALAZZO VECCHIO

"Депутат Мадзіні у палаццо Веккйо". Літографія 1866 р. (гравер Адольфо Матареллі)
 нагадує історію недопущення Мадзіні до італійського парламенту, який працював у Флоренції.
 У пояснювальному тексті наводяться репліки персонажів малюнка. Наполеон III, що заховався, стиха підказує голоуючому Альфонсу Ламармори: "Заарештуйте цього чолов'ягу". Це ж саме, але вже владно повторює Альфонс. Мадзіні запитує: "Чому?" Альфонс: "Тому що над вашою головою висить смертний вирок". Мадзіні: "Цей вирок не може бути перешкодою моєму вступові до парламенту. Ви маєте замислитися над тим, що думав я 30 років тому; саме завдяки моєму вченню про єдність Італії ви засідаєте тепер на цих лавах".

воствореного Італійського королівства голову республіканської опозиції. 1866 року його двічі обирали по виборчій окрузі Мессіни і кожного разу ці вибори скасовувалися, зокрема, на тій підставі, що над ним тяжів не анульований смертний вирок, ухвалений колишнім Сардинським королівством. Треті вибори, які відбулися наступного року по тій же самій окрузі, оголосили не дійсними.

У лавах своїх політичних противників Мадзіні міг бачити і деяких своїх колишніх соратників, які тепер брали участь у переслідуванні того, з ким присягалися виборювати республіку. Їхню нову роль засвідчила, зокрема, історія із заворушеннями у казармах Мілана у квітні 1869 р. Серед причетних до неї опинився Джузеппе Натан, у батьків якого в Лугано гостював Мадзіні. Не маючи доказів, італійський уряд оголосив останнього інспіратором повстання, а посол королівства у Швейцарії Мелегарі, з яким у часи "Молодої Італії" Мадзіні тісно

співпрацював, запропонував швейцарському урядові заборонити своєму колишньому провідникові перебувати у прикордонні з Італією [116]. Незважаючи на протести громадськості, федеральна рада країни прийняла пропозицію Мелегарі. Мадзіні, який тяжко хворів у цей час і ледве міг пересуватися, був змушений знову переховуватись.

Але ніщо не могло зламати його переконання і волю йти до обраної мети. Улітку 1870 р. він відправляється нелегально до своїх однодумців у Сицилію. Під час виходу з пароплава в Палермо його впізнають і заарештовують та на військовому кораблі відправляють до фортеці в Гаєту. Мадзіні утримують як найнебезпечнішого противника монархії: у в'язниці посилена варта, перед фортецею у морі — судна королівського військово-морського флоту. (Див. кольор. вклейку, стор. XIII). Втім, уже в середині жовтня 1870 р. його звільняють. До цього спричинилися значною мірою поворотні події в Європі і в самій Італії. Франко-пруська війна, яка вибухнула того року, завершилася розгромом імперії Луї Наполеона, покровителя Папської держави, і Рим у вересні перейшов під юрисдикцію об'єднаного Італійського королівства.

Випускаючи Мадзіні з в'язниці, влада спробувала продемонструвати свою великодушність, запропонувала йому амністію. Але для Мадзіні це означало перекреслити, як пояснював він, “все своє минуле” [117], погодитися на “прощення”. Такий “дарунок” він не міг прийняти. У важких роздумах повернувся він на свою другу батьківщину — в Англію, вірний ідеалу республіканської Італії. У боротьбі за республіку Мадзіні відводить важливу роль робітництву. На відміну від Карла Маркса та його послідовників, італійський демократ заперечував використання робітничого руху для розпалювання класової боротьби, а отже, братовбивчої громадянської війни. Інтереси робітників, на переконання Мадзіні, мають забезпечуватись у рамках національної єдності країни шляхом компромісних домовленостей між трудящими і роботодавцями.

Вплив, який справляли ідеї Мадзіні на робітничі організації Італії, був у 1860-х роках найбільшим. Віху в об'єднанні робітничих товариств під мадзіністськими гаслами позначив їхній з'їзд, який відбувся у Флоренції у вересні 1861 р. Для нього Мадзіні склав “Статут загального братерства ремісників Італії” — документ, що став основоположним у подальшій діяльності асоціацій трудящих. Знаменно, що в основу просвітницької програми робітничих асоціацій флорентійський з'їзд поклав уже згадану працю “Обов'язки людини” [118].

Зростання активності мадзіністів у італійських робітничих товариствах збіглося в часі зі створенням Міжнародного товариства робітників (I Інтернаціоналу) у Лондоні. У появі цього об'єднання Мадзіні вбачав продовження демократичних традицій міжнародної солідарності, які він виклав ще у Швейцарії під девізом “Молодої Європи”. Слід

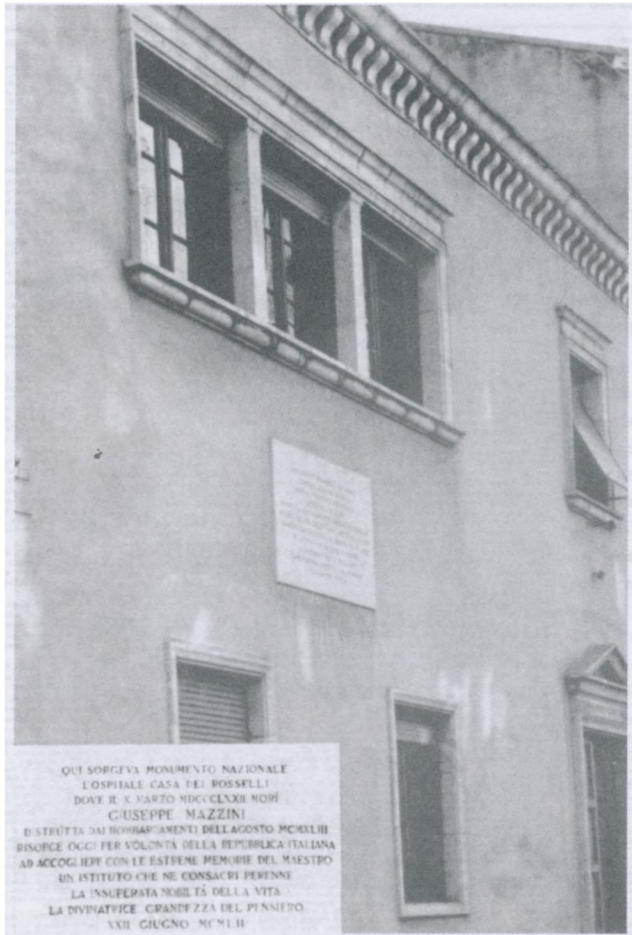

18232 Lugano e Monte S. Salvatore

Лугано. (Поштова листівка, поч. XX ст.).

зазначити, що завдяки соратникам і прихильникам Мадзіні, які увійшли до тимчасового комітету, останній схвалив установчий маніфест і статут Інтернаціоналу в мадзіністській редакції. Однак Маркс, який пізніше втрутився у розроблення основоположних документів, добився від генеральної ради визнання власних проєктів маніфесту і статуту Інтернаціоналу. Зрештою, мадзіністи вийшли зі складу генради. Між ними і марксистами відкрилася нова смуга боротьби, яка, проте, розгорталася значною мірою позалаштунково. Адже Мадзіні не втрачав надії, що Міжнародне товариство робітників, врешті-решт, відмовиться від класової платформи Маркса, роль якої оцінював негативно. У листі до республіканця Федеріко Кампанелли (1864 р.) він зазначав: “У Міжнародному товаристві, задум якого добрий, занадто орудує такий собі німець Маркс, маленький Прудон, пройнятий ненавистю, розкладництвом, який тільки й говорить про класову війну” [119].

Марксисти з Інтернаціоналу повели наступ проти Мадзіні, щоб нейтралізувати його вплив на робітничий рух Італії та інших країн. Полеміка невдовзі торкнулася також Паризької Комуні, проголошеної у березні 1871 р. Вітаючи спочатку повстання у французькій столиці як виступ проти монархічної диктатури, на захист республіки, Мадзіні невдовзі посів критичну позицію щодо висунутої новим паризьким урядом ідеї перетворення національної держави на федерацію комун.

Піза. Будинок Росселлі, остання оселя Джузеппе Мадзіні. (Фотографія).

Коли ж на паризьких барикадах розгорнулися запеклі бої, він назвав їх “оргією крові та помсти”, засуджуючи і версальців — катів Комуни, і її керівників, які здійснювали необґрунтовані арешти, розстріли заручників тощо [120].

Прагненням відмежуватися від Марксового Інтернаціоналу та його причетності до кривавих подій у Парижі була позначена робота проведеного в листопаді 1871 р. за ініціативою Мадзіні з’їзду італійських робітничих організацій у Римі. Більшість обраних делегатів були мадзіністами; з’їзд затвердив запропонований ними “Пакт братерства”, що сприяло зміцненню національної організації робітничих товариств країни [121].

Giuseppe Mazzini è morto!

ieri, 10, a Pisa, al' una e 32 minuti, il più grand' uomo del secolo spirava l' anima santa e stanca.

Nessun'altra parola ci è dato d'aggiungere in quest'annunzio all'annunzio di questa immensa sventura dell'Italia e dell'Umanità -- GIUSEPPE MAZZINI è morto!

APPENDICE

AI GIOVANI D'ITALIA

(Continuazione. Vedi N. 83.)

XXXI.

Carissimi giovani Italiani, benedite bene i nomi vostri! Benedite le menti che si illuminano in voi! Benedite le lacrime del nostro amore che ricoprono tutto in voi! Benedite le parole che si uniscono per formare un solo cuore, un solo pensiero, un solo scopo!

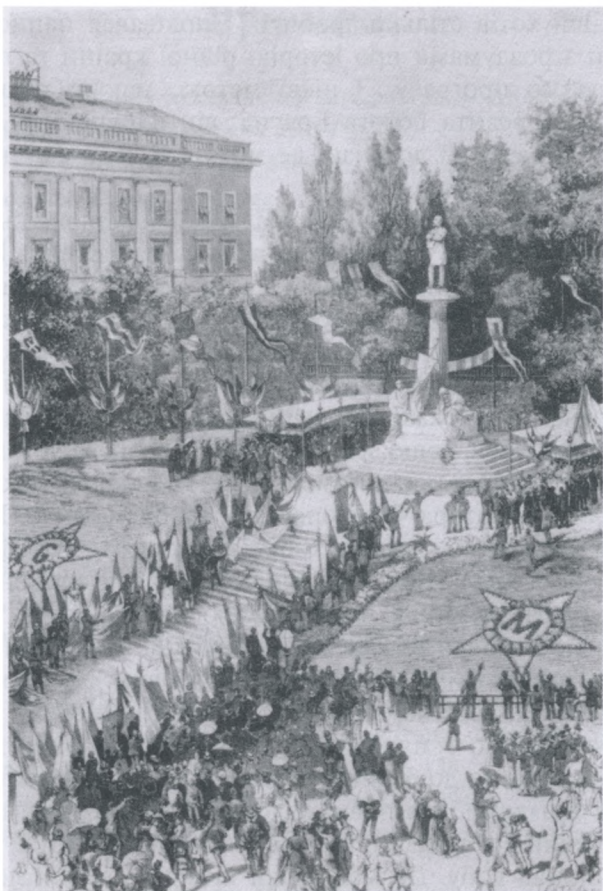
Però che non temete le idee nuove, le nuove istituzioni, le nuove forme del governo, l'azione e la lotta, e come il popolo, abbandonate il suo stato attuale, non si contentate di vivere come si viveva, ma cercate di migliorare la vostra condizione, di farvi liberi, di farvi cittadini, di farvi uomini!

Non siate come i vostri padri, che si contentavano di vivere come si viveva, ma cercate di migliorare la vostra condizione, di farvi liberi, di farvi cittadini, di farvi uomini!

Non siate come i vostri padri, che si contentavano di vivere come si viveva, ma cercate di migliorare la vostra condizione, di farvi liberi, di farvi cittadini, di farvi uomini!

Перша сторінка генуезького щоденника "Unità italiana e Dovere" з повідомленням про кончину Мадзіні — "найвеличнішої людини століття" та публікацією його праці "Do mondo Italij". 11 березня 1872 р.

Передостанній рік свого життя Мадзіні ділив між перебуванням у швейцарському місті Лугано та італійською Пізою, де його як рідного приймали в оселях родин Натанів і Росселлі. Тут, знесилиний тяжкою працею і хворобами, перелідуваний монархістами, скиталець знаходив тепло і ширість людської турботи, умови, щоб писати статті і листуватися зі своїми однодумцями. Напади бронхіту, на який останні роки скаржився, дедалі частіше нагадували про швидкоплинність відпущених

Відкриття пам'ятника Мадзіні у Генуї 1882 року. (Малюнок).

Генуя, могила Мадзіні. (Фотографія).

долею літ. А він хотів стільки зробити. Сподівався написати принаймні два твори з роздумами про історію рідної країни та про релігію й закони людського прогресу. З цією метою, маючи паспорт на ім'я англійського комерсанта Георга Брауна, він вирушив на початку лютого 1872 р. з Швейцарії до Пізи, де можна було б діставати потрібні для роботи книжки і документи.

Ця подорож стала фатальною для Мадзіні. Застудившись у дорозі, він ледь дістався до будинку Росселлі на вулиці Маддалени. Викликаному лікареві господарі дому представили свого гостя “вельми заслуженою людиною”, “англійцем”, який, проте, на розпити здивованого медика відповідав вишуканою італійською мовою. Боротьба за життя хворого тривала більше місяця, і конспірація, про яку здогадувався лікар, стала, зрештою, зайвою. “Я,— сказав Мадзіні,— італієць. Я завжди любив свою батьківщину і, здається, дещо зробив для неї” [122]. Це були його останні слова. 10 березня 1872 р. він помер. (Див. кольор. вклейку, стор. XIV).

За нотатками літератора Ф. Гасперетті, зробленими у Пізі одразу по слідах сумної звістки, ми маємо змогу відтворити атмосферу, яка панувала в цей час у місті. Люди збиралися купками, вражені “неповторним лихом”, стиха гомоніли поміж собою про кончину “великої людини”. Ніхто не називав вголос імені Мадзіні. Говорили лише “він”. Сама природа оплакувала того, хто був “новим Христом, здобувши свій хрест, своїх іуд, своїх послідовників і своїх магдален” [123]. Вкрите хмарами небо зробило тьмяним день, такий не типовий для тієї пори року. Пішки і каретами до будинку Росселлі потяглися жителі міста й ті, хто прибував поїздами. На знак жалоби в університеті припинилися заняття. Прощання з Мадзіні, на яке зібралися десятки тисяч італійців, тривало понад добу. До маленької кімнати, де він лежав, увінчаний лавровою короною і де поряд з труною стояв триколірний національний прапор, входили і виходили групами з кількох осіб. Після бальзамування тіла небіжчика поклали в труну з кришталевим покриттям над головою і перевезли у Геную, де він народився і де починав свою діяльність. 17 березня вулиці і майдани міста заповнили натовпи урочистої процесії, яка з національними прапорами проводжала в останню путь свого великого громадянина до цвинтаря “Стальєно”.

У ті дні Італія, яка впродовж кількох десятиліть незмінно дослухалася до голосу Мадзіні з його емігрантської далечі, намагалася заново збагнути те, що він зробив, до чого закликав. Здавалося, що зі смертю Джузеппе Мадзіні назавжди відійшла у минуле ціла епоха, символом якої він був попри заперечення з боку його опонентів — дрібних і великих. Але хто міг тоді подумати, що ідеї полум'яного мислителя-демократа, борця за творення італійської нації осяватимуть і в майбутньому шлях новим поколінням у різних країнах світу.

Примітки

- 1 *Де Санктис Ф.* История итальянской литературы.— М., 1964, т. 2, с. 544.
- 2 *Граммши А.* Избр. произведения.— М., 1959, т. 3, с. 202, 334.
- 3 *Mazzini G.* Note autobiografiche.— Firenze, 1944, pp. 3–5.
- 4 *Ruffini G.* Lorenzo Benoni.— Milano, 1884, p. 144.
- 5 *Маццини Дж.* Эстетика и критика.— М., 1976, с. 109, 125, 128.
- 6 *Там само*, с. 143, 144, 165.
- 7 *Mazzini G.* Note autobiografiche, p. 30.
- 8 *Mastellone S.* Mazzini e la “Giovine Italia”(1831–1834).— Pisa, 1960, vol. I, p. 82.
- 9 *Luzio A.* Giuseppe Mazzini carbonaro.— Torino, 1920, p. 106.
- 10 *SEI*, vol. V, p. 33.
- 11 *SEI*, vol. II, p. 45.
- 12 *SEI*, vol. II, p. 68.
- 13 *SEI*, vol. II, p. 75.
- 14 *SEI*, vol. XXII, p. 174.
- 15 *Mastellone G.* Op. cit., vol. II, p. 261.
- 16 *SEI*, vol. V, p. 318.
- 17 *Rassegna storica del Risorgimento (Roma)*, 1995, fasc. III, pp. 318, 334.
- 18 *Ibid.*, p. 360.
- 19 *Mazzini G.* I doveri dell'uomo.— Milano, s. a., p. 57.
- 20 *Lancellotti A.* Giuseppe Mazzini: 1805–1872.— Roma, 1962, p. 155.
- 21 *Bettone G.* Mazzini e la Svizzera.— Pisa, 1995, p. 138.
- 22 *Маркс К. i Энгельс Ф.* Твори.— К., 1961, т. 8, с. 294.
- 23 *Сорен Э.* История Италии от 1815 года до смерти Виктора Эммануила.— СПб., 1898, с. 120.
- 24 *Mastellone G.* Op. cit., vol. II, pp. 144, 145.
- 25 *Ibid.*, pp. 35, 87, 88.
- 26 *Ibid.*, p. 162.
- 27 *Rassegna storica del Risorgimento*, 1995, fasc. III, p. 315.
- 28 *Ibid.*, p. 341.
- 29 *Mazzini G.* Filosofia della musica.— Pisa, 1996, p. 7.
- 30 *Ibid.*, p. 40.
- 31 *Bettone G.* Op. cit., p. 73.
- 32 *Ibid.*, p. 79.
- 33 *Саймонс Дж.* Карлейль.— М., 1981, с. 178.
- 34 *Morelli E.* Mazzini in Inghilterra.— Firenze, 1938, pp. 12, 21.
- 35 *Парtridge М.* Александр Герцен и его английские связи // Проблемы изучения Герцена.— М., 1963, с. 353, 361.
- 36 *SEI*, vol. XXXII, p. 27.
- 37 *SEI*, vol. XIX, p. 119.

- 38 *SEI*, vol. XVIII, p. 53.
- 39 *SEI*, vol. XIX, pp. 111–113.
- 40 *Ragazzoni A.* *Noterelle mazziniane.*— Bolzano, 2004, p. 5.
- 41 *Маціцини Дж.* *Эстетика и критика*, с. 357.
- 42 *SEI*, vol. XXVI, p. 228.
- 43 *Rassegna storica del Risorgimento*, 2003, fasc. III, p. 341.
- 44 *Mazzini G.* *Thoughts upon democracy in Europe (1846–1847).*— Firenze, 2001, p. XXXVI.
- 45 *SEI*, vol. XXX, p. 42.
- 46 *SEI*, vol. XXX, p. 220.
- 47 *SEI*, vol. XXXIII, p. 62.
- 48 *SEI*, vol. XXXVI, p. 225.
- 49 *SEI*, vol. XXXIII, p. 219.
- 50 *Революции 1848–1849.*— М., 1952, т. 1, с. 795.
- 51 *Там само*, с. 796.
- 52 *Saffi A.* *Giuseppe Mazzini.*— Pisa, 1972, p. 61.
- 53 *Верди Дж.* *Избр. письма.*— М., 1959, с. 70–71.
- 54 *SEI*, vol. XXXV, p. 229.
- 55 *Saffi A.* *Op. cit.*, p. 75.
- 56 *Ibid.*, p. 76.
- 57 *Bonomi I.* *Mazzini, triumviro della Repubblica Romana.*— Torino, 1940, p. 58.
- 58 *Le Assemblée del Risorgimento.*— Roma, 1911, vol. III, p. 573.
- 59 *Saffi A.* *Op. cit.*, pp. 77, 79.
- 60 *Ibid.*, p. 81.
- 61 *Канделоро Дж.* *История современной Италии.*— М., 1962, т. 3, с. 530.
- 62 *Там само*, с. 545.
- 63 *Saffi A.* *Op. cit.*, p. 83.
- 64 *Ibid.*, p. 84.
- 65 *Канделоро Дж.* *Вказ. праця*, т. 3, с. 539.
- 66 *Цит. за: Saffi A.* *Op. cit.*, p. 93.
- 67 *Ibid.*, p. 78.
68. *Канделоро Дж.* *Вказ. праця*, т. 3, с. 548–549.
- 69 *Там само*, с. 549.
- 70 *Saffi A.* *Op. cit.*, p. 99.
- 71 *Канделоро Дж.* *Вказ. праця*, т. 3, с. 554–555.
- 72 *Saffi A.* *Op. cit.*, p. 100.
- 73 *Bonomi I.* *Op. cit.*, p. 264.
- 74 *SEI*, vol. XXXIX, p. 209.
- 75 *Saffi A.* *Op. cit.*, p. 103.
- 76 *Герцен*, т. X, с. 66.
- 77 *Там само*, с. 66, 67.

- 78 *SEI*, vol. XXXIX, p. 341.
- 79 *Ibid.*, p. 342.
- 80 *Герцен*, т. X, с. 154.
- 81 *Былое*, 1907, № 5, с. 214.
- 82 *Там само*, с. 215.
- 83 *Герцен*, т. X, с. 419.
- 84 *SEI*, vol. XLIII, p. 220.
- 85 *SEI*, vol. XLIII, p. 224.
- 86 *SEI*, vol. XLVI, p. 128.
- 87 *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 526.
- 88 *Saffi A.* Op. cit., p. 109.
- 89 *Ibid.*, p. 112.
- 90 *Лугиний В. Ф.* Свидание с Мащини // *Рус. старина*, 1910, № 9, с. 488.
- 91 *Варварцев М. М.* Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.)— К., 2000, с. 238.
- 92 *Saffi A.* Op. cit., pp. 111–118.
- 93 *Vertone G.* Op. cit., pp. 102, 105.
- 94 *Ibid.*, pp. 105, 107.
- 95 *SEI*, vol. LI, p. 299.
- 96 *Добролюбов Н. А.* Собр. соч. в 9 т.— М.—Л., 1962. т. 7, с. 70, 71.
- 97 *Кинг Б.* История объединения Италии.— М., 1901, с. 427.
- 98 *Le Assemblée del Risorgimento.*— Roma, 1911, vol. III, p. 23.
- 99 *SEI*, vol. LII, p. 4.
- 100 *Канделоро Дж.* История современной Италии.— М., 1966, т. 4, с. 267.
- 101 *Лугинин В. Ф.* Назв. праця, с. 486.
- 102 *SEI*, vol. LXV, pp. 160–165.
- 103 *Варварцев М. М.* Громадськість України у русі допомоги італійській визвольній справі (1860 р.) // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.*— К., 1997, вип. 6, с. 31–38.
- 104 *Ghirelli A.* *Napoli italiana.*— Torino, 1977, p. 11.
- 105 *Finelli M.* *Il monumento di carta.*— Villa Verucchio, 2004, p. 26.
- 106 *Mazzini G.* *I doveri d'uomo*, p. 5.
- 107 *Finelli M.* Op. cit., p. 45.
- 108 *Mazzini G.* *I doveri d'uomo*, p. 50.
- 109 *Dictionnaire de la conversation et de la lecture.*— Paris, 1857, t. 13, pp. 14–15.
- 110 *SEI*, vol. LXXI, p. 176.
- 111 *Finelli M.* Op. cit., p. 28.
- 112 *SEI*, vol. LXXIV, p. 197.
- 113 *Герцен*, т. XVIII, с. 117.
- 114 *Там само.*
- 115 *Там само*, т. XI, с. 279.

- 116 *Bettone G.* Op. cit., p. 127.
117 *SEI*, vol. LXXXVI, p. 22.
118 *Канделоро Дж.* История современной Италии.— М., 1971, т. 5, с. 207.
119 *SEI*, vol. LXXXVII, p. 206.
120 *SEI*, vol. XCII, pp. 268–271.
121 *Канделоро Дж.* История современной Италии.— М., 1975, т. 6, с. 55.
122 *Saffi A.* Op. cit., pp. 156–157.
123 *Gasperetti F.* Appunti per l'istoria onoranze funebri a Giuseppe Mazzini dal 10 marzo al 29 maggio 1872.— Pisa, 1872, p. 5.

Провісник об'єднаної Європи

оловний ідейний натхненник і організатор боротьби за створення єдиної демократичної держави свого народу Дж. Мадзіні заслужив від сучасників і нащадків характеристику творця італійської незалежності. Разом з тим не буде перебільшенням називати його предтечею нової Європи, будителем і поборником свободи усіх її народів. Однак і дотепер ця проблема лишається значною мірою “річчю в собі”. Пов'язані з нею великі масиви історичного матеріалу ще чекають на опрацювання й осмислення, що виразно засвідчила перша колективна двотомна праця “Мадзінізм у світі”, виконана наприкінці ХХ ст. істориками Італії, США, Іспанії, Польщі, Угорщини, Аргентини, Румунії, Греції, Болгарії, України, Словенії, Сербії [1].

Розробляючи побудову вільної Італії, Мадзіні постійно переймався питанням: яким чином здійснити її в умовах Європи, закутої у кайдани імперій, королівств, герцогств і князівств? Власне, такого рішення шукали ще його попередники — карбонарії, у лавах яких він набув свого першого політичного досвіду. Таємне карбонарське товариство, верховна вента якого була у Парижі, опорою італійської визвольної справи вважало Францію. У своїх орієнтаціях воно керувалося гаслом “братерство народів”, проголошеним Великою французькою революцією 1789—1794 рр., провідники якої прагнули повернути на свій бік інші нації, поневолені абсолютистськими режимами. Революційні імпульси йшли з Франції й після реставрації у ній монархії. Французька революція в липні 1830 р. відгукнулася спалахом повстань у Польщі, Центральній Італії, Бельгії, де також лунали заклики до солідарності й взаємодопомоги народів. У самій Франції жваво обговорювалися проекти її об'єднання з сусідніми країнами. Цими настроями і думками проймалася інтелектуальна еліта. Її характерну позицію висловив у грудні 1831 р. паризький журнал “L'Européen” (“Європеець”), оприлюднивши статтю програмного звучання — “Про європейську федерацію”. Ідеї об'єднаної

Європи знаходили поширення також серед нижчих суспільних верств. Найпопулярнішою, наприклад, у той час стала пісня улюбленого поета французьких простолюдинів Беранже — “Священний союз народів” [2].

Такою атмосферою суспільного піднесення зустріла Мадзіні Франція, коли він уперше ступив на її землю як політичний вигнанець у 1831 р. Вже влітку того року в Марселі він створив на хвилі руху солідарності французьких республіканців з патріотичними силами в Бельгії визвольну організацію нового типу — “Молода Італія”. Тоді ж великого розголосу набуло звернення політичної опозиції в Брюсселі до “жертв тиранії”, серед яких названо іспанський, португальський, італійський та інші народи Європи. “Приєднуйте ваші сили до наших, — закликали їх бельгійці. — Треба покінчити з абсолютизмом. Наша перемога забезпечить кожному з вас вільну батьківщину” [3].

Тож не випадково перші кроки своєї діяльності “Молода Італія” робить у сфері міжнародних відносин. Її засновник налагоджує контакти з іншими демократичними організаціями, щоб укласти спільну угоду в справі допомоги бельгійським повстанцям. “Молода Європа! Ось терен свободи ХІХ століття!” — пише він 10 липня 1831 р. в листі до одного зі своїх соратників Дж. Джільйолі, пропонуючи сформувати з італійців і направити в Бельгію легіон, який “приєднався б до французького легіону” [4].

Самим ходом подій Мадзіні втягувався в боротьбу за свободу пригноблених монархіями народів і пошуки шляхів співпраці з ними. До цих рішень і дій керівника “Молодої Італії” підштовхували й роздуми з приводу провалів карбонарського руху в Італії. У своїх “Автобіографічних нотатках” Мадзіні згадував, як він, кинутий 1830 р. сардинською владою до в’язниці у Савоні, розмірковував над засадами, на яких мала б постати нова, ефективна організація борців за італійську свободу, і намагався окреслити можливі форми роботи з європейськими революційними елементами. Його охоплювало передчуття, що “відроджена Італія стане ініціаторкою нового життя, нового могутнього об’єднання націй Європи” [5].

Створенням “Молодої Італії” Мадзіні остаточно задекларував свій розрив з карбонаризмом та його ілюзіями щодо “альянсу народів” у вигляді спілки італійських патріотів з королівським двором Франції. У необхідності іншої визвольної стратегії його остаточно переконав фінал революційної боротьби, очоленої карбонарями 1831 р. у Папській державі та сусідніх з нею герцогствах, коли Франція відмовилася від обіцянок не допустити австрійської інтервенції на Апеннінах і заборонила відправку в Італію зброї й волонтерів.

Розчарований у карбонарстві, Мадзіні, проте, не відмовляється від самої ідеї міжнародних союзів, вважаючи, що мова може йти про їхні

Джузеппе Мадзіні.
(Літографія, Париж).

нові засади — республіканізм, демократію, а отже, учасникам визвольних змагань марно добиватися прихильності королів. Розгортаючи свою діяльність, “Молода Італія” найбільше орієнтувалася на зв’язки з французькою опозицією, передусім з угрупованням марсельських республіканців на чолі з Олів’є, від якого “молоді італійці” діставали моральну й матеріальну підтримку, захист від поліцейських переслідувань, допомогу у випуску пропагандистської літератури [6].

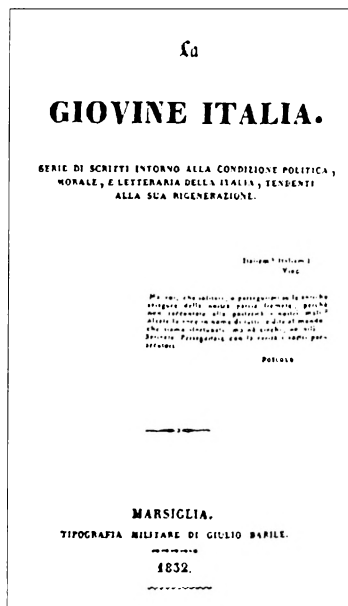
Як трибуну солідарності з борцями за республіканську Францію Мадзіні використовував друкований орган “Молодої Італії”, заснований під тією ж назвою. У першому номері, що вийшов у березні 1832 р., розглядалися революційні події у Франції як знамення загальноєвропейської тенденції.

Того ж року Мадзіні докладав чимало зусиль, щоб залучити до спільної справи визволення Європи швейцарських демократів. У жовтні в листі до швейцарського діяча Ж. Самбука він просив використати свої впливи для налагодження співробітництва з тамтешніми республіканцями у питаннях придбання зброї для бойових дій проти абсолютистських режимів, обміну кур’єрами тощо. “Швейцарці як патріоти,— писав керівник “Молодої Італії”,— не повинні обминути велику справу європейського духу та симпатій до інших народів” [7].

Йоахім
Лелевель.

Перший номер "Молодої Італії",
Марсель, 1832 р.

На цей період діяльності "молодих італійців" припадають також їхні перші контакти з представниками народів Східної Європи. Відтоді починаються постійні зацікавлення Мадзіні долею Слов'янщини, головними репрезентантами якої на Заході були емігранти — учасники польського повстання 1830–1831 рр. Про те, на якій основі передбачалося розбудовувати відносини "Молодої Італії" з ними, свідчить заява Джузеппе Мадзіні в його листі до Й. Лелевеля: "Я докладаю всіх своїх зусиль задля всесвітньої асоціації народів" [8]. Саме за італійським прикладом створюється "Молода Польща". Вітаючи її появу, в статті "Італія і Польща" Мадзіні зазначав, що вбачає в італійсько-польській співпраці підтвердження свого кредо: "Завдяки цим зустрічам [...] зростатимуть зерна великої зустрічі народів" [9].

Від того часу в розробленні й пропаганді своїх європейських проєктів Мадзіні регулярно використовував відомості про слов'янство. Якими були їхні джерела? Запитання це не є суто риторичним. Адже на Заході про Слов'янщину й слов'ян поширювалося чимало міфологізованих уявлень. Слід віддати належне італійському мислителю: вже у перших своїх слов'янознавчих виступах він спирався на праці, справді багаті фактичним матеріалом, зібраним компетентними авторами. До них треба віднести "Антології" англійського мандрівника, літерато-

ра і дипломата Джона Боурінга (1792–1872), в яких подано зразки слов'янського письменства. Для Мадзіні-політика цінність їх полягала в тому, що вони містили, крім суто літературознавчих сюжетів, матеріали про культуру і побут, соціально-політичні відносини.

Однією з книжок Боурінга — про угорську поезію — Мадзіні скористався, викладаючи свої політичні оцінки Російської імперії і долі слов'ян. У статті “Про Угорщину” (1832 р.) він запропонував форму міжнародної співдружності для Східної Європи у вигляді дунайської конфедерації, де ключове місце мала б посісти вільна Угорщина, групуючи навколо себе державні утворення слов'ян і румунів. Завдяки такому об'єднанню передбачалося створити в Європі перший бар'єр проти імперсько-російської експансії. Другу лінію захисту майбутньої європейської демократії мали б утворити Франція, Італія та Іспанія [10].

1833 р. в четвертому випуску журналу “Молода Італія” Мадзіні знову звернувся до проблеми слов'янства у зв'язку з виходом у світ нової книжки Боурінга “Чеська антологія”. Рецензуючи її, він зазначав, що “в сучасному русі умів” праця англійця “має для нас велику вагу”. Включені до неї народні пісні він називав “неоціненними документами для тих, хто шукає в них, окрім літературних вартостей і поетичних красот, вираз глибокої думки мас і стихію громадянськості”. Тому твердження самодержців про європейську рівновагу Мадзіні називав “сміховинною”, приреченою “на швидку загибель перед верховним розумом народів [...]”. Народи, [...] поділені на конгресах государів відповідно до особистих інтересів і жахів останніх, жадають нової побудови на засадах більш природних” [11]. Таким чином, у духовності слов'янства італійський діяч черпав нові важливі докази на користь своєї концепції загальноєвропейського розвитку.

Під час заснування “Молодої Італії” було складено її основоположні документи — “Загальну інструкцію для з'єднаних у братство “Молода Італія” та “Циркуляр федерації “Молода Італія”. Знайомлячись із ними, не можна не помітити, що практична діяльність Мадзіні та його організації на міжнародному відтинку значно випереджала закладені в них програмні приписи. Це потребує пояснення, тим більше, що авторство їх належало керівникові “Молодої Італії”. У цих документах акцент робився на революційній ініціативі італійського руху: “Європа чекає сигналу і Італія, як будь-яка нація, може подати його”. Інша програмна заява: “Молода Італія” має намір скористатися обставинами поза Італією, але не ставить у залежність від них час і характер повстання”. Головна ж увага концентрується на здійсненні мети: “Італія може визволитися своїми силами” [12]. Причини такої акцентації в програмних настановах слід шукати, на нашу думку, в драматичних подіях 1831 р., коли повстанці в Центральній Італії марно сподівалися на допомогу Франції.

Але те, що програма “Молодої Італії” недостатньо окреслювала її роль на міжнародній арені, Мадзіні відчув у своїй щоденній роботі, пов’язаній з проблемами різних народів та Європи в цілому. І не випадково 1833 р. він складає ще один програмний документ – “Моральні пояснення статуту “Молодої Італії”, де зовнішньополітична стратегія останньої викладається відповідно до концепції альянсу народів. У документі роз’яснювалося, що організація “вважає всесвітню асоціацію народів кінцевою метою діяльності вільних людей. Вона (“Молода Італія”.— *М. В.*) визнає й добивається всіма засобами братерства народів” [13].

До цих засобів Джузеппе Мадзіні зараховував згадуваний журнал “Молода Італія”. Функцію його як міжнародної трибуни було визначено під час заснування у спеціальному “Маніфесті”: нове видання промовлятиме “слово правди не тільки до італійців, а й до народів, які є свідками нашого лиха” [14].

Ми вже наводили окремі публікації журналу, присвячені народам Європи та їхнім патріотичним організаціям. Та чи не найвиразніше європейська позиція італійського лідера відображена в його статті під красномовною назвою “Братерство народів”, опублікованій у другому номері за 1832 р. Автор висловлював думку про необхідність зближення і спільних дій республіканців різних націй. На прикладі Німеччини він вказував на запалюючий вплив, який справили на її патріотів “хоробрі поляки”, піднявши прапор повстання. Наголошувалося також на важливості утворення “альянсу французького народу з народом Німеччини” [15]. Звертаючись до німців, Мадзіні писав: “Отже, ми кличемо вас на великий європейський з’їзд, де всі народи, наші брати, здобудуть свої права”. Потреба гуртувати патріотичні сили в міжнародному масштабі мотивувалася тим, що “тирани збирають свої сили [...]. Підступність і свавілля володарів спрямовані найбільше проти народів”. Закінчувалася стаття гаслами: “Люди Німеччини, Франції, усіх місцевостей! Вперед! Вперед! Вперед у священний похід народів” [16].

Цей політичний пафос, віра у світлі ідеали людства не заважали, проте, поборникам альянсу націй застерігати проти об’єднань народів, яких прагнули претенденти на панування над Європою. Він різко негативно оцінював “визвольні” плани і походи Наполеона Бонапарта, політика якого, за визначенням Мадзіні, утверджувала принцип самодержавства, топтала національну гідність народів. Наполеон крокував Європою, “ламаючи або вважаючи за ніщо відмінності між народами, нав’язуючи всім одні й ті ж реформи й однакові кайдани, аби примусити людей до єдиної тиранії, до насильницького союзу” [17].

1833 р. організація Мадзіні починає підготовку збройної акції проти Сардинського королівства, яка мала б перерости у загальноіталійське

повстання й стати поштовхом для аналогічних дій в інших країнах. З цією метою італійський лідер нелегально переїжджає на початку липня до Швейцарії, звідки керує підготовчими заходами на теренах кількох країн. Савойська експедиція — під такою назвою вона увійшла в історію — була здійснена в лютому 1834 р. і за кілька днів завершилася розгромом інсургентів. Її невдача позначилася на характері історіографічних оцінок: Мадзіні звинувачували в авантюризмі, змовницьтві. Вказувалося також на реальні прорахунки італійця в організації експедиції, але поза увагою залишалася мета, яку ставив Мадзіні перед нею,— перевести у практичну площину ідею альянсу народів. Перебіг підготовки і хід експедиції виразно показує, що Мадзіні та його послідовники прагнули здійснити її як міжнародну акцію. До участі в ній були залучені, крім італійців, поляки, німці, французи, швейцарці.

Важливим фактором підтримки акції стали виступи опозиційної преси, передусім французьких республіканських часописів, які друкували викривальні статті проти сардинської монархії. За кілька тижнів до початку експедиції до цих виступів приєднався Віктор Гюго, який у зверненні до редактора італійського еміграційного часопису “L’Esule” (“Вигнанець”), передрукованою французькою пресою, висловив надію, що “настане день єдності Італії, котрий приведе до єдності Європи” [18]. Після одержання звісток з району бойових дій у газетах Франції публікувалися коментарі в мадзіністському дусі: “Це є перший набат визволення народів” [19]. Отже, якщо у воєнному плані похід у Савойю закінчився невдачею, то його політичні наслідки не можна розцінювати як суцільний програш мадзіністської стратегії,— він актуалізував у широких колах громадськості ідею єднання націй у боротьбі за вільну Європу.

Тим часом у ряді праць фінал савойської експедиції характеризується як початок суцільної кризи мадзінізму: “Невдалий результат змов 1833–1834 років викликав кризу “Молодої Італії”. Було завдано важкого удару всьому патріотичному рухові”. “Для “Молодої Італії” удар виявився смертельним; давно вже розпадаючись, вона тепер розпалася” [20]. Незваженість таких тлумачень засвідчує розгляд усього ланцюжка подій, що відбувалися після експедиції. Вже 14 лютого 1834 р. збирається центральна конгрегація “Молодої Італії” й ухвалює програму продовження визвольних дій. А через два місяці після савойської експедиції керівники її національних загонів у Берні уклали акт про створення міжнародної демократичної організації “Молода Європа” [21]. Від імені “Молодої Італії” його підписали Дж. Мадзіні, Л. Мелегарі, Дж. Руффіні, К. Б'янко, Г. Розалес, А. Гільйоне, А. Руффіні. Поряд з “молодими італійцями” фундаторами цього центру виступили товариства “Молода

Віктор Гюго.
(Малюнок
Луї Буланже,
1837 р.).

Польща” і “Молода Німеччина”, до яких трохи пізніше приєдналася новопостала “Молода Швейцарія”.

У програмному документі — “Акті братерства” — фундатори “Молодої Європи” заявили, що їхні національні організації “вступають у братерство тепер і назавжди заради всього, що стосується головної мети”, а саме — “свободи, рівності і прогресу”. Далі вони зазначали, що кожна з організацій-засновниць “має право на допомогу іншої у будь-якій важливій для неї акції”. Окремим пунктом підкреслювалося, що “Молода Європа” не є закритою асоціацією й розраховує на розширення своїх лав: “Права й обов’язки, встановлені цим актом для трьох народів, надаватимуться будь-якому народу” [22].

Багато років потому Мадзіні згадував, що саме під впливом савойської імпрези у нього зародилася думка про міжнародну асоціацію: “Мені сподобалась ідея об’єднання зі справою Італії справи інших пригноблених націй і підняття на наших Альпах прапора європейського братерства. “Молода Європа” була в моїх роздумах логічним розвитком ідеї, яка сформувала “Молоду Італію” [23].

Чим же була на ділі нова мадзіністська організація? Прихильники версії “смертельної” кризи мадзінізму твердять, що “Молода Європа” була “практично нежиттєздатна” [24]. Але цей висновок суперечить історичним фактам. Від часу проголошення злуки “молодих європейців” їхні зв’язки з республіканськими осередками значно зросли в

Польщі, Німеччині, Бельгії, Франції, інших країнах. Ці аспекти практичної діяльності “Молодої Європи” простежено, зокрема, у фундаментальній монографії “Мадзіні та італійські революціонери. Партія дії, 1830–1845” проф. Ф. Делла Перута — одного з провідних дослідників італійського Рісорджименто. Великий ґрунтовний розділ його праці присвячено “Молодій Європі” [25]. Додамо, що діяльність “Молодої Європи” сягала також різних регіонів України, де, зокрема, за посередництва “Молодої Польщі”, розгорнув мережу нелегальних гуртків послідовник і друг Мадзіні, учасник савойського походу Ш. Корнаський [26].

Важливим здобутком зусиль Мадзіні було утворення й приєднання до “Молодої Європи” асоціації “Молода Швейцарія”, яка спиралася на низку своїх філіалів у кантонах країни. Під цією ж назвою було засновано газету, що швидко посіла провідне місце серед швейцарської періодики, перетворившись у Швейцарії та за її межами на головний рупор пропаганди мадзіністського гасла об'єднаної Європи. Особисто Мадзіні опублікував у ній понад 40 статей. Крім того, його виступи публікували й передруковували інші франкомовні та німецькомовні часописи Швейцарії [27].

Відповідно до планів розширення “Молодої Європи” створювались осередки її прихильників у Франції (Париж, Ліон) [28]. На цих же засадах у Мадриді об'єдналася група іспанських патріотів. У листі від 14 липня 1834 р. до іспанського республіканця Гаспаре Ордоньо де Розалеса Мадзіні повідомляв про перебування емісара та агентів “Молодої Європи” в Севільї і Каталонії. За прикладом газети “Молода Швейцарія” в Мадриді демократи налагодили випуск журналу “Молода Іспанія”, вихід якого припинився на 36-му номері через арешт редакторів за наказом військового губернатора Каталонії [29]. Великого значення Мадзіні надавав “Молодій Європі” у “пробудженні слов'янської раси”. Викладаючи цю думку в січні 1835 р., він висловлював надію, що слов'яни візьмуть найактивнішу участь у будівництві нової Європи [30].

Своєрідним історико-філософським обґрунтуванням спільної боротьби народів за перетворення свого життя на засадах свободи й демократії стала праця Мадзіні “Віра і майбутнє”, видана 1835 р. французькою мовою. У ній доводилася необхідність усвідомлення народами “Священного союзу” для свого відродження. “Це я пишу,— зазначав італійський мислитель,— з глибоким переконанням: не існує, напевно, жодного народу в Європі, який не міг би, завдяки вірі, пожертві й революційній логіці, розбити свої кайдани, на які приречла його монархічна Європа”. У зв'язку з цим він покликався на історичний досвід XVII ст., вказуючи на “широкий план народного визволення”, який

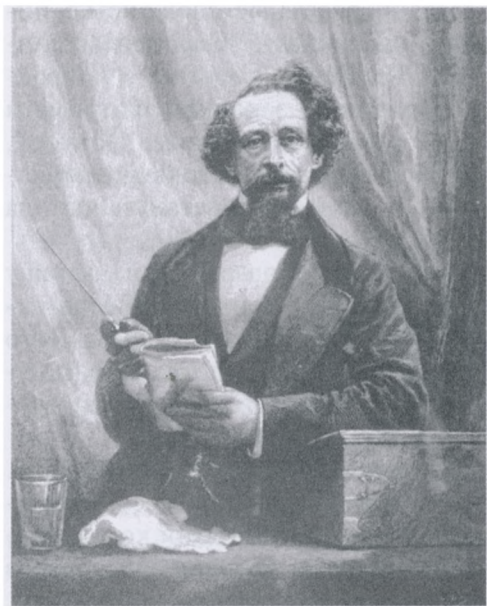
Національне видання творів Мадзіні, т. IV, 1949 р. (Титульний розворот).

розпочав здійснювати Богдан Хмельницький, “коли ентузіазм був диктатором і спричиняв жах у ворога, а натовпи людей в Литві, Галичині, Україні плекали надію на свободу” [31].

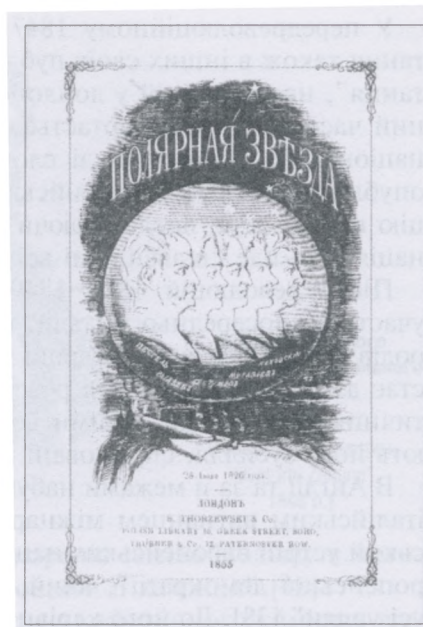
“Молода Європа” проіснувала трохи більше двох років і припинила свою діяльність за вимогою швейцарської влади, на яку чинили тиск Австрія та інші монархії. Незважаючи на порівняно короткий термін, Мадзіні та його однодумцям вдалося створити мережу визвольних осередків, розгорнути пропаганду ідей об’єднаної Європи.

З Швейцарії Мадзіні змушений був переїхати до Лондона. Не залишаючи своїх європейських планів, він відновлює старі й встановлює тут нові зв’язки з провідними діячами національних рухів. Влітку 1846 р. італійський лідер заходився з ідеєю Європейського конгресу демократів, пропонуючи провести його у Берні і надати там широкого розголосу слов’янському питанню. З цього приводу він надіслав листа авторитетній постаті у слов’янському світі Лелевелю із запрошенням приєднатися до конгресу [32]. Ближчою до реалізації планів міжнародного співробітництва демократичних сил виявилася спроба Мадзіні повторити досвід “Молодої Європи”, заініціювавши 1847 р. “Інтернаціональну лігу народів”. Її завдання італійський вигнанець окреслював так: “Знайомити британську публіку з політичним становищем зарубіжних країн та їхніми взаєминами; поширювати принципи свободи і прогресу; спрямовувати громадську думку на підтримку права кожного народу самостійно вирішувати свою долю та плекати свою націю-

Чарлз Діккенс.
(Гравюра).

Перший збірник "Полярної зvezdy".
Обкладинка В. Лінтона. (Лондон, 1855 р.).

нальність; добиватися взаєморозуміння між народами всіх країн" [33]. Ліга заманіфестувала себе як впливова громадсько-політична сила. Вона об'єднувала понад 400 осіб, у тому числі таких відомих діячів, як уже згадуваний дослідник зарубіжжя Дж. Боурінг (голова ліги), письменник і публіцист Ч. Діккенс (член керівного комітету), поет і художник, активіст чартистського руху В. Лінтон (секретар ліги). Крім того, тисяча осіб вважали себе симпатиками організації, беручи участь в її заходах [34].

Прагнучи якнайтісніше пов'язати діяльність ліги з міжнародними проблемами, Мадзіні особливу увагу її членів і широкої громадськості привертав до Східної Європи як великого потенційного джерела визвольної боротьби на континенті. Свої думки з цього приводу він виклав у статтях під загальною назвою "Про слов'янський національний рух", опублікованих 1847 р. в "Lowe's Edinburgh Magazine" ("Единбурзький журнал Лоу"). У них автор знайомив читачів із самотутньою історією слов'ян, класифікував їх за територіальною ознакою, наголошував на нездоланності їхніх поривань до свободи і єдності. "Настав час,— писав Мадзіні,— пов'язати наше життя з тим, що збуджує серця мільйонів братів, які оточують нас" [35]. Актуальність представлених у цих статтях оцінок і висновків змусила його повернутися до них у наступному десятилітті й подати їх у новій серії статей, про які йтиметься далі.

У передреволюційному 1847 р. Мадзіні розглядав слов'янське питання також в інших своїх публікаціях. Так, у статті “Європейське питання”, надрукованій у лондонському “The People’s Journal” (“Народний часопис”), він звертається до британців із закликом підтримати національні, в тому числі слов'янські, рухи [36]. У статті “Краків”, опублікованій там же, італійський лідер засуджував австрійську окупацію цього міста, висловлюючи віру, що поляки ще повстануть як ціла нація, яка йде “в авангарді всіх слов'янських народів” [37].

Після революції 1848–1849 років, у яких Мадзіні брав активну участь безпосередньо в Італії, він повернувся до Лондона. “Весна народів”, на зміну якій в Європі запанувала важка смуга реакції, надовго стає для нього темою для роздумів і висновків щодо подальших політичних планів і дій. Якими вони уявлялися — невдвозначно засвідчують його зусилля, спрямовані на створення нових асоціацій.

В Англії та за її межами набуває розголосу заснований у липні 1850 р. італійським вигнанцем міжнародний центр боротьби за республіканський устрій європейських націй під назвою “Центральний комітет європейської демократії”, який, за свідченням О. Герцена, “перелякав усі уряди” [38]. До його керівного складу ввійшли представники Італії, Франції, Польщі, Німеччини, згодом Угорщини і Румунії. У серпні того ж року друкований орган комітету — паризький журнал “Вигнанець” — опублікував маніфест “До народів”, в якому йшлося про завдання відродження Європи як союзу націй. Мадзіні і ті, хто разом з ним підписав цей “Маніфест”, наголошували на необхідності утворення “ініціативного центру” для презентації та керівництва рухом за побудову “нового життя в Європі”. Він буде “ядром”, де закладатимуться “першооснови” альянсу народів. Неодмінну умову такого об’єднання має становити система демократії, найважливіший принцип якої — гармонія інтересів і стосунків між усіма народами. “Існує лише одне сонце на небі для всієї землі. Існує лише один закон правди і справедливості для всіх, хто на ній живе. Як ми віримо у свободу, рівність, братерство, в об’єднання індивідів, що утворюють державу, так само ми віримо у свободу, рівність та братерство і об’єднання націй. Народи є індивіди людства. Національність є ознакою їхньої індивідуальності й запорукою їхньої свободи. Це святе” [39].

Своє європейське кредо комітет виклав також в інших маніфестах, звернених до кожного народу окремо, чії національні організації увійшли до його складу. Так, у зверненні до поляків, написаному Мадзіні, говорилося про їхню високу активність у змаганнях за національну незалежність, але підкреслювалося, що лише власних зусиль для її досягнення не досить. Шлях до нового життя націй відкривають “священний союз народів” і “Сполучені Штати Європи”. “Ваша національність

**Вождь угорського
національно-визвольного
руху
Лайош Кошут.**
(Гравірований портрет,
"Illustrirte Zeitung",
1848 р.).

розквітне...— писав Мадзіні.— Альянс королів загнав Польщу в могилу, а альянс народів спроможний розтрошити її каміння” [40].

Підтримку керівникам Європейського демократичного комітету відверто демонструвала американська дипломатія. Це, зокрема, засвідчив бенкет, влаштований послом США в Англії Сандерсом на честь Кошута, Мадзіні і Ледрю-Роллена, де було проголошено тост за союз Америки з майбутнім об'єднанням “вільних народів Європи” [41].

Що ж до противників Європейського комітету, то серед них були не тільки гнобительські державні режими, які він прагнув повалити, а й прихильники класової боротьби і пролетарської солідарності на чолі з К. Марксом і Ф. Енгельсом. 1852 р. вони терміново заходилися збирати звинувачувальне досьє на політичних опонентів і підготували на цих матеріалах величезний за обсягом памфлет “Великі мужі еміграції”, який, проте, не був опублікований за життя авторів. Цей твір необхідно згадати, щоб показати характерні прийоми пропагандистської війни проти Мадзіні з наклеюванням публіцистичних ярликів на кшталт: “італійський фанатик”, “хитрун” тощо. Ущипливі пасажі, проте, не могли заслонити того, що учасники політичних рухів у різних країнах мали змогу порівнювати позиції та погляди Мадзіні і Маркса й робити свій вибір часто не на користь останнього. Автори памфлету, зокрема, змушені були цитувати німецького письменника Х. Харрінга, який, розпочавши співробітництво з Європейським центральним комітетом, заявив, що “розгадав небезпеку, яка загрожувала з боку комунізму справі народів Європи” [42].

Тим часом у Східній кризі і Кримській війні, що вибухнула невдовзі, Мадзіні побачив нові можливості для здійснення свого європей-

ського проекту. Серед радикальних і ліберальних кіл Заходу початок війни викликав сподівання на швидке визволення інкорпорованих царською Росією народів. Поділяючи ці настрої, Мадзіні водночас негативно поставився до воєнної операції англо-французької коаліції. Власним баченням проблеми він поділився у “Листі до англійського народу з приводу Кримської війни”, опублікованому в березні 1855 р. в лондонській газеті “The Morning Advertiser” (“Ранковий повідомник”), де вказував на існування у британському суспільстві різних поглядів на війну проти Російської імперії. “Народ,— писав він,— вважає її боротьбою за цивілізацію, свободу, проти духу абсолютизму, за незалежність національностей, проти зазіхань деспотизму” [43]. Англійський уряд, навпаки, прагне зберегти статус-кво, запроваджений ще Віденським конгресом монархів 1815 р. У намірах приборкати російське самодержавство Англія спирається на іншу імперію, яка також є поневолювачем націй,— Австрійську. Отже, зазначав італійський демократ, прагнення англійського народу подати допомогу східноєвропейським народам наштовхується на перешкоду з боку офіційного Лондона. Автор вважав неприйнятним в одному випадку говорити “про свободу Польщі або Угорщини”, а в іншому — йти на угоду з габсбурзьким двором. Тому Кримську війну він називав “аморальною і безпринципною” і закликав перетворити її на “війну за свободу проти європейського деспотизму” або принаймні дотримуватися принципу невтручання, завдяки якому пригноблені народи Російської імперії мали б можливість повстати і приєднатися до західної союзної коаліції [44]. Аргументи Мадзіні дістали схвалення у громадських колах Британії. Буквально через кілька днів після опублікування його статті виступив редактор лондонської газети “Daily Telegraph” (“Щоденний телеграф”) А. Річардс, який слідом за італійським діячем заявив, що альянс з Австрією веде Англію в табір тих, хто протистоїть “її справжнім друзям — пригнобленим націям” [45].

Східна криза змусила Мадзіні знову взятися за студії слов'янського питання, яке залишилося нерозв'язаним і після Кримської війни було одним із пріоритетів у громадській думці Заходу про Східну Європу. Воно привернуло увагу й учасників мітингу, який зібрався 27 лютого 1855 р. у Лондоні з нагоди роковин французької революції 1848 р. Серед присутніх були провідники усіх емігрантських організацій: Л. Блан, В. Гюго, К. Маркс, Л. Кошут, С. Ворцель та ін. На збори прийшов також Мадзіні [46]. Головним промовцем зі слов'янської проблеми був Герцен, який вказав, що “в Росії, крім царя, є народ”, пригнічений самодержавством, і імператорство “завжди залишиться небезпекою для Європи, лихом для слов'ян”. У промові йшлося не тільки про “великоросів”, а й про “малоросів”, відзначалася їхня роль

у відновленні майбутньої незалежної Польщі. “Час робочий для нас настав,— говорив Герцен,— і тому треба, щоб ви знали слов'янських братій ваших” [47]. Зазначимо, що ця промова була видана окремою брошурою французькою мовою, а також у перекладі англійською з'явилася в британській пресі.

Мадзіні не залишався осторонь цих дискусій і в червні 1857 р. опублікував у газеті “Народна Італія” серію статей (чотири) під назвою “Слов'янські листи”, використовуючи у них матеріали вищезгадуваної публікації — “Про слов'янський національний рух”. У новій праці, доповненій сучасними відомостями й висновками, він подав сконцентровану інтерпретацію ролі і перспектив слов'янських народів. Її положення потребують детального розгляду, тим більше що слов'янознавчі твори Мадзіні досі залишаються “білою плямою” у вітчизняній історіографії.

Необхідно зазначити, що середина XIX ст. була періодом, коли свій вердикт слов'янському рухові і панславізму намагалися винести керівники об'єднань за класовим принципом. 1855 р. К. Маркс розробив план спеціальної акції із залученням впливового за океаном і в Європі часопису “Нью-йоркська щоденна трибуна”, з яким він співробітничав у ролі кореспондента. Було домовлено подати у ній серію статей (15), написаних Енгельсом. У листі до нього 18 травня 1855 р. Маркс зазначав: “Хай би чорт узяв “Tribune”. Тепер, щоб там не стало, треба, щоб вона виступила *проти панславізму*” [48]. Але, ознайомившись зі статтями, редакція відмовилася друкувати їх і повернула відправникові (Марксу). Відтоді вони вважаються не розшуканими [49]. Невідомими залишилися й мотиви редакційної відмови.

Утім, про напрям і головні тези цієї серії статей можна скласти уявлення за двома, пов'язаними з нею, рукописами Енгельса, що збереглися, та його ж статтею “Німеччина і панславізм”, вміщеній саме 1855 р. у “Neue Oder-Zeitung” (“Новій Одерській газеті”). І в рукописах, і в статті автор зводив слов'янські рухи до одного знаменника — царсько-російського панславізму й тому оцінював їх як реакційні. Метою слов'янського руху в Австрії він називав утворення на її теренах “великої слов'янської імперії” й застерігав, що “ціла панславістська змова погрожує заснувати своє царство на руїнах Європи” [50]. Таких висновків Ф. Енгельс дотримувався у вищеназваній статті, коли готував серію до нью-йоркського щоденника. Між тим, що вже було опубліковано ним, і тим, що призначалося для публікації в Америці, простежується збіг оцінок. Так, у рукописі “Німеччина і слов'янство”, який служив основою для однієї з 15 статей, стверджувалося: “Відтоді, як рух в Австрії якось виявив себе, чехи реакційні, також і словаки, і південні слов'яни, навіть панславістськи настроєна частина поляків”. У другому

рукописі — “Панславізм”, який фактично був планом (з основними тезами) серії статей, заперечувалася історична перспектива низки слов’янських народів, зокрема українців і білорусів, про яких Енгельс написав, що вони “ніколи не були здатні до самостійності” [51].

Однобічність і тенденційність інтерпретацій Енгельса особливо впадає в очі під час порівняння їх зі “Слов’янськими листами” Мадзіні, які розпочинаються такою тезою: “Слов’янський рух є найбільш важливий після італійського для майбутньої Європи” [52].

Діаметрально протилежний марксистським твердженням й погляд Мадзіні на роль слов’янства в революціях 1848–1849 рр. На відміну від характеристики слов’ян як “глибоко реакційної сили”, італійський автор вважає цей період часом пробудження слов’янства до політичної свободи, відзначаючи разом з тим перепони слов’янським змаганням. Але, писав Мадзіні, “було б помилкою” вважати, що від тих пір слов’янський рух “згас”. Навпаки, він “поступово розвивається [...]”. Коли в народі з’являється ідея вільної батьківщини і національне піднесення, то жодна сила неспроможна задушити і спинити їх [...]. Національності непереможні”. Мадзіні вказував на “тенденцію, яка кличе слов’янську расу до її перетворення в націю” [53].

Як бачимо, в тлумаченнях минулого, сучасного і майбутнього Слов’янщини Мадзіні керувався гаслом альянсу європейських народів. Слов’янський рух, на його думку, — одна з важливих передумов успіху також італійської національної справи: Італія “повинна мати власні союзи і цілком власну міжнародну політику”, яка враховувала б “формування нових націй, що постануть внаслідок неминучого розпаду Австрійської імперії” [54].

У самій історії слов’янства автор “Слов’янських листів” бачив “докази того, що слов’янські устремління — не скороминуше шумовиння”. Вони — “природний результат довготривалої історичної традиції”. До них Мадзіні зараховує традицію державності: коли “життя раси вийшло за межі сім’ї і громади [...], слов’яни згуртовувалися в численні невеликі держави і князівства”. Тому як контраст з минулим він характеризує сучасне становище слов’ян, пригнічених “деспотизмом царя в Росії” та “австрійською й турецькою тиранією” [55]. Водночас у “Листах” наголошувалося, що на територіях, населених слов’янами, — “від Ельби до Камчатки, від Льодовитого моря до Рагузи”, йде пробудження їхньої національної свідомості. Мадзіні перелічує імена, які символізують “загальний рух слов’янської сім’ї”: Лелевель, Шафарик, Палацький, Міцкевич, Залеський, Пушкін, Коллар та ін.

У слов’янському етнічному масиві він виділяє чотири великі групи: польську, російську, богемсько-моравську і південну, кожна з яких, за його визначенням, має виконати свою місію. Перша — відновити са-

мостійність Польщі, друга — ширити свої впливи в Азії, третя — повалити Австрійську імперію, четверта — об'єднатися на федеративних засадах. Зазначимо, що ці прогнози, які великою мірою підтвердилися подальшим ходом історії, автор не вважав за непорушні імперативи. Він допускав, що окреслена ним конфігурація політичного облаштування слов'янських народів може зазнати модифікацій. Але в одному був твердо переконаний: “Хоч яким би було майбутнє, роль руху слов'янського елементу є незаперечною. Завдяки йому зміниться політична карта Європи” [56].

Австрійська імперія як ворог італійської незалежності завжди була в центрі політичних студій Мадзіні, і в цьому відношенні не стали винятком “Слов'янські листи”. Автор підкреслював, що більшу половину населення імперії становлять слов'яни, серед яких він називає українців — “русинів”. На відміну від енгельсівських трактовок слов'ян як нерозвинутих, позбавлених історичної перспективи, італієць наголошує на ознаках їхнього духовного відродження: творенні окремих літературних мов, власної національної преси й наукових товариств (“Матиця” та ін.). Особливу увагу в “листах” привернуто до фольклору слов'ян — “пісень їхнього дитинства”, сповнених “пристрасного заклику до дії”, — котрий нагадує “протест Прометея”. Народна поезія, за характеристикою Мадзіні, — скарбниця історичної пам'яті про ідеали свободи і ґрунт для формування національної самосвідомості слов'ян. Їхню патріотичну закоханість у рідний край і готовність його захищати італійський автор ілюструє лише одним, але досить виразним поетичним уривком, в якому оспівується Україна. Він цитує “чудові вірші” Залеського, поета так званої української школи у польській літературі, звертається до його образу “Німфи степу”, яка має нагодувати “божественною їжею козацьких поем” дитину України, огорнувши її колиску легендарними оповідями історії. Мадзіні, глибокий і тонкий знавець європейських літератур, мав повне право заявити, покликаючись на вірші про Україну, що “ця чиста духмяна поезія благородних споминів про рідний край могла б наповнити подихом нового життя наше (італійське.— *М. В.*), тоді й до нас перейде цей важливий елемент історії” [57].

У тому, що слов'янські рухи є реальною силою, автора листів переконували намагання колишніх і сучасних претендентів на панування в цілій Європі скористатися ними у своїх планах. Як приклад такої політики він згадує Наполеона Бонапарта, який прагнув залучити до своїх завойовницьких намірів визвольні рухи чорногорців та сербів. Негативне ставлення до подібних симбіозів Мадзіні демонструє і в оцінці російського самодержавства, називаючи “абсурдними плани панславізму, центром яких був би цар” [58].

За висновком італійського політика, у процесах, що відбувалися в слов'янських спільнотах, помітну роль відіграє тенденція взаємотяжіння, в чому він бачив додаткові аргументи на підтвердження концепції об'єднаної Європи. У завершальному, четвертому листі автор зазначив, що “зв'язки між різними гілками великої сім'ї відчуваються всюди”, наводячи низку фактів: “іллрійські газети постійно переймаються богемськими справами”, а “співробітництво діячів Богемії виявляється в публікації їхніх творів в Аграмі”; водночас “чеських професорів запрошують на кафедри історії і філології у Белграді” [59]. Ще один важливий висновок, який робить Мадзіні: слов'яни не замикаються у колі суто слов'янських проблем, а прагнуть до співпраці з іншими національностями. З повагою він пише про далматинський часопис “Полярна зірка”, який відгукується на визвольні змагання італійців. Мадзіні нагадував, що в революційних подіях 1848 р. в Італії “південні слов'яни змогли побачити піднесення нації, яка крає стару карту Європи і кличе нові народи повстати і згуртуватися відповідно до своїх природних поривань”. Це пропонується розцінювати як “перші симптоми братерства” слов'янських і неслов'янських народів. Проте автор листів далекий від безоглядної глорифікації слов'янського руху, вказуючи на “великі труднощі” у взаєминах поміж самими слов'янами і зазначаючи, що “цим найбільше користується Австрія” [60].

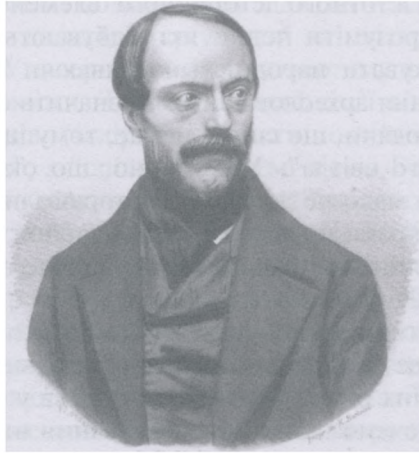
Думка про слов'янство як “неминучу складову майбутнього” супроводжується у Мадзіні побажанням, щоб Слов'янщину “глибоко вивчали в Італії” за прикладом інших країн. Він перелічує вже існуючі в Європі кафедри слов'янських літератур, а саме в Петербурзі, Москві, Харкові, Берліні, Бреславлі, Лейпцигу, Парижі. Італійську слов'янознавчу інституцію автор пропонує відкрити в Туріні або Генуї, підкреслюючи: “Ми, друзі й противники, маємо ближче познайомитися зі слов'янами” [61].

У середині ХІХ ст., коли публікувалися “Слов'янські листи”, крім Мадзіні, важко назвати політичного діяча, до голосу якого однаковою мірою уважно прислухались і радикали та ліберали різних течій, і кооновані самодержці з їхніми міністерськими кабінетами. Не дивно, що відгомін “Слов'янських листів” був широкий. Тут лише зазначимо, що слово італійського лідера долинало й до України. У цьому зв'язку слід вказати на першу на Наддніпрянщині приватну газету “Киевский телеграф”, яка почала виходити 1859 р., приділяючи велике місце в кожному номері політичним оглядам. Сюжетами для них були поточні міжнародні події, а в ролі оглядача виступав один із керівників організації українських демократів так званого Київсько-Харківського таємного товариства — Яків Бекман. У своїх статтях він порушував питання, яким віддавав перевагу і Мадзіні,— про Австрійську імперію, визвольну боротьбу на Апеннінському півострові, передавав дух і саму

фразеологію Мадзінієвих орієнтацій у національному питанні. “Не бачити у народності істотного історичного елемента,— писав Я. Бекман,— значить не розуміти подій, які відбуваються перед очима. Не визнавати й засуджувати народність, називаючи її порожнім звуком, а національні питання археологічними — значить самому собі затуляти очі й тішитися, доводячи, що сонця немає, тому що ми з пов'язкою на очах не бачимо його світла”. Характерно, що окремі формулювання кийського оглядача мало не дослівно повторювали тези “Слов'янських листів” Мадзіні, зокрема щодо ролі національних рухів. Як наголошував Я. Бекман, “італійське питання тільки перше в ряду інших, за ним іде слов'янське” [62].

Торкаючись політичних пріоритетів Мадзіні, слід спинитися на одному з його маніфестів стосовно потреби загальноєвропейської організації демократичних сил, з яким він виступив у той період. Цю публікацію було приурочено ще до започаткування ним у Лондоні 1858 р. нового італійського часопису “Pensiero ed Azione” (“Думка і дія”). У маніфесті аналізувалися хід і завдання визвольної боротьби в Італії та інших країнах Європи. Констатуючи, що сили демократії останнім часом зросли, Мадзіні разом з тим зазначав, що єдності в їхніх рядах “ще не досягнуто”, а дії, до яких вдаються групи патріотів, мають ізольований характер. Вони виступають “на свій власний страх і ризик, тільки за свою власну батьківщину, без розуміння загальної мети”. Мадзіні підкреслював, що коріння зла — у відсутності “організації і планів”, і як приклад наводив недавні події у Греції, яка “кинулась у бій; але вона не зрозуміла, що за наявності союзу урядів ніякий грецький національний рух неможливий, [...] якщо еллінський елемент не об'єднається зі слов'янсько-румунським елементом, що могло б зробити повстання закономірним” [63].

На думку Мадзіні, повчальними для демократів мають стати уроки 1848—1849 років, коли “ми повстали у десятках міст в ім'я всього великого і святого. Свобода, солідарність, народ, союз, батьківщина, Європа — все належало нам. Пізніше, обмануті, піддавшись якимсь підлим і злочинним чарам, ми дозволили цим рухам набути місцевого характеру... Ми, що скинули Луї Філіппа, повторили блюзнірську фразу, яка резюмує його царювання: “Chacun pour soi, chacun chez soi” [“Кожен для себе, кожен у себе”]. Тому ми зазнали поразки. Невже цей гіркий досвід нічому не навчив нас? Невже ми досі не зрозуміли, що сила в єднанні й тільки в єднанні”. Мадзіні робив особливий акцент на утворенні “єдиної загальної організації, яка, відіграючи вирішальну роль у сучасному, принесла б свої плоди у майбутньому”. Маніфест торкався й прийдешнього, коли нові нації, зрештою, здобудуть свободу. В уявленні італійського європеїста їхнє майбутнє — у складі цілого

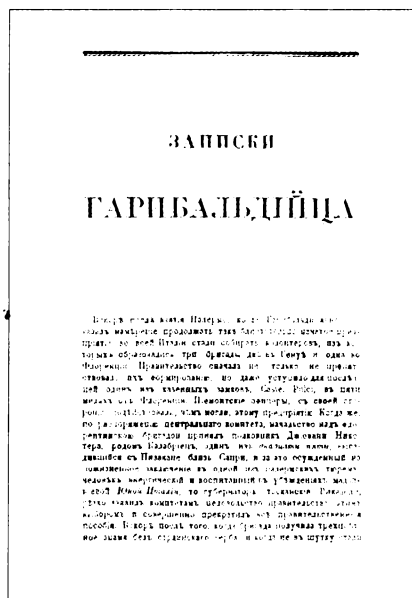
Джузеппе Мадзіні.

(Літографія,
гравер Фонтані,
1849 р., BSMC).

людства. “Під людством,— зазначав він,— ми розуміємо об’єднання вільних і рівних націй на подвійній основі — самостійності їхнього внутрішнього розвитку і братерства з метою впорядкування міжнародного життя та загального прогресу”. Держави, що з’являться після ліквідації віденської системи гноблення, мають “грунтуватися на спорідненості мови, традицій, релігії”, з урахуванням “географічних умов і політичних особливостей кожної країни” [64].

Кредо Мадзіні було дороговказом для таких діячів, як Джузеппе Гарібальді, який за подвиги в Європі й Америці здобув ім’я “героя двох світів”. Ватажок бойових загонів, він втілював у життя гасло братерства народів і на підтвердження своєї участі в боях за їхню свободу звертався з відозвами до співвітчизників та іноземців: “Я хочу, щоб Італія подала руку рабам усього світу” [65]. Зі зброєю в руках він воював за незалежність південноамериканських республік, організовував загони італійських волонтерів на підтримку грецьких повстанців, а на схилі літ поїхав у Францію захищати її свободу від пруської навали [66]. Коли 1863 р. у Польщі спалахнуло повстання, Гарібальді допомагав його учасникам і водночас звертався до інших народів Європи: “Не дайте згоріти оселі сусіда, якщо хочете, щоб і вам допомогли погасити вогонь, який поглинає ваш дім” [67].

Та чи не найбільшу славу приніс йому 1860 рік — переломний на шляху створення єдиної Італії. Очоливши експедицію “Тисячі”, у під-

готовці якої активну участь брав Мадзіні, Гарібальді висадився в Сицилії, звідки почав свій визвольний похід по італійському Півдню, внаслідок якого впав один із найреакційніших в Європі режимів — Королівство двох Сицилій.

Пропаганда спільних цілей народів, яку багато років наполегливо проводили Мадзіні та його однодумці, дала свої результати саме в період боротьби “Тисячі”. До гарібальдійського війська рушили сотні й тисячі іноземних добровольців. Серед них були й сини України, імена яких у своїй більшості лишилися невідомими. З огляду на це особливу цінність становлять свідчення одного з них — вихідця зі Слобожанщини Левка Мечникова, який, захищаючи італійську свободу, зазнав важкого поранення у битві під Неаполем. У своїх “Записках гарібальдійця”, написаних по гарячих слідах подій, він відобразив високі поривання представників багатьох національностей в армії Гарібальді. “Молоді люди,— писав Мечников,— переважно військові, з усіх країн поспішали туди (у Південну Італію.— *М. В.*) тільки заради честі битися під керівництвом героя [...] Тут були люди всіх націй, всіх верств” [68].

Структуру національного складу гарібальдійської армії автор показував на прикладі дивізії під командуванням Тюрра, що “складалася з англійського та пішого угорського батальйонів, з бригади Кастель-Пуччі, німецької роти та ескадрону угорських гусар” [69]. Серед гарібальдійців були також французи, араби, іспанці, бельгійці, швейцарці.

Організацією шпиталів займалася англійка Уайт, палка прихильниця ідей Мадзіні. “Виключно їй,— писав Мечников,— поранені гарібальдійці зобов’язані тими небагатьма зручностями й опікою” [70]. Що ж до самого автора записок, то він у спілкуванні з іншими волонтерами репрезентував себе як “слов’янин”, наводячи досить красномовну репліку француза-гарібальдійця до свого товариша: “Ось поручик (звання Мечникова.— *М. В.*) [...]. Він іноземець, як і ми, і прийшов битися за Італію, тому що кожній добрій людині приємно воювати за добру справу” [71].

Відтворюючи бойовий шлях самого Гарібальді, Мечников наголошував на його участі “в лавах Мадзінієвих прихильників” ще з часів “Молодої Італії”. На завершення звіту про похід на Південь автор звертається до образу Мадзіні — “цього чудового діяча італійської незалежності” [72].

Яких би зигзагів не зазнавали міжнародні відносини, Мадзіні ніколи не обминав увагою головну перспективу Європи — об’єднання її народів на засадах свободи і демократії. Новим важливим нагадуванням про цей шлях стало його звернення 1 липня 1868 р. до Польського відділку Всесвітнього республіканського союзу. У зв’язку з кризою, яка знову насувалася на Сході, він застерігав від необачних намірів деяких польських діячів увійти у спілку з Оттоманською імперією в її боротьбі проти іншої — Російської. Така тактика, зумовлена нібито патріотичними міркуваннями, насправді зміцнює лише одну поневолюючу потугу за рахунок іншої. Цими оцінками Мадзіні підтверджував позицію, яку пропонував демократичним силам ще під час Кримської війни. Поляки, зазначав Мадзіні, — частина слов’янства. “Або Польща буде старшою дочкою спільної матері, яку світ називає Слов’янщина, або Польщі не буде зовсім. [...] Нам нелегко торувати шлях до нової епохи крізь страждання і кризи, неминучі під час будь-якого великого народження”. На цьому шляху саме перебуває “слов’янська сім’я, яка вимагає собі права громадянства в об’єднанні європейських народів [...]. Час працює на слов’ян. Їхнє національне піднесення стане подією століття”, [73] — такими були заповітні слова італійського друга слов’янських народів.

Отже, європейців ще чекала тривала, сповнена драматизму боротьба за оновлення цілого континенту. Змінюючись, долаючи численні труднощі й перепони, Європа рухалась у напрямі, який передбачав італійський мислитель. Те, що в XIX ст. його політичні опоненти вважали “фантазіями”, набуло реальних рис у наступному столітті — від розвалу імперій і появи нових національних держав до будівництва спільного дому європейських народів, прообразом якого сьогодні є Європейський союз.

Примітки

- 1 *Il mazzinianesimo nel mondo*. A cura di G. Limiti.— Pisa, 1995–1996, voll. I–II.
- 2 *Mastellone S.* Mazzini e la “Giovine Italia” (1831–1834).— Pisa, 1960, vol. I, p. 235.
- 3 *Le Sémaphore* (Marseille).— 1831, 7 juillet.
- 4 *SEI*, vol. V, p. 16.
- 5 *Mazzini G.* Note autobiografiche.— Firenze, 1944, pp. 25–26.
- 6 *Mastellone S.* *Op. cit.*, vol. II, pp. 121–123.
7. *SEI*, voll. V, p. 161.
- 8 *Ibid.*, Appendici, vol. I, p. 22.
- 9 *Ibid.*, vol. III, p. 82.
- 10 *Ibid.*, vol. III, pp. 87–125.
- 11 *Маццини Дж.* Эстетика и критика.— М., 1976, с. 201.
- 12 *SEI*, vol. II, p. 52.
- 13 *SEI*, vol. II, p. 298.
- 14 *Ibid.*, vol. II, p. 76.
- 15 *Ibid.*, vol. II, pp. 258, 265.
- 16 *Ibid.*, vol. II, pp. 272, 273, 284.
- 17 *Маццини Дж.* Эстетика и критика, с. 187.
- 18 *La Tribune*, 1833, 19 décembre.
- 19 *Ibid.*, 1834, 5 février; *Mastellone S.* *Op. cit.*, vol. II, p. 198.
- 20 *Невлер (Вилин) В. Е.* Демократические силы в борьбе за объединение Италии, 1831–1860.— М., 1982, с. 105; *Кирова К. Э.* Жизнь Джузеппе Мадзини.— М., 1981, с. 39.
- 21 *Museo del Risorgimento*. Catalogo a cura di L. Morabito.— Genova, 1988, p. 131.
- 22 *SEI*, vol. IV, pp. 5, 6.
- 23 *Mazzini G.* Note autobiografiche, p. 146.
- 24 *Кирова К. Э.* Назв. праця, с. 41; *Її ж.* Заговорщики и народ.— М., 1991, с. 12.
- 25 *Della Peruta F.* Mazzini e i rivoluzionari italiani. Il “partito d’azione”, 1830–1845.— Milano, 1974, pp. 161–219.
- 26 Див.: *Варварцев Н. Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.).— К., 1986, с. 52–63.
- 27 *Bettone G.* Mazzini e la Svizzera.— Pisa, 1995, pp. 171–177.
- 28 *Ibid.*, p. 38.
- 29 *Il mazzinianesimo nel mondo*, vol. I, pp. 91, 92.
- 30 *SEI*, Appendici. Epistolario, vol. I, p. 198.
- 31 *SEI*, vol. VI, pp. 312, 313.
- 32 *Il mazzinianesimo nel mondo*, vol. II, p. 397.
- 33 *SEI*, vol. XXXVI, p. 5.
- 34 *Morelli E.* L’Inghilterra di Mazzini.— Roma. 1965, pp. 92–93.
- 35 *SEI*, vol. XXXVI, p. 29.

- 36 *Ibid.*, vol. XXXIV, pp. 309–328.
- 37 *Ibid.*, vol. XXXIV, pp. 295, 298.
- 38 Герцен, т. X, с. 152.
- 39 *Mazzini G. Scritti politici.*— Torino, 1972, pp. 673, 677.
- 40 *SEI*, vol. XLVI, p. 93.
- 41 *Saffi A. Giuseppe Mazzini.*— Pisa, 1972, p. 116.
- 42 Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 296.
- 43 The Morning Advertiser (London), 1855, 23 march.
- 44 *Ibid.*
- 45 *Il mazzinianesimo nel mondo*, vol. I, p. 59.
- 46 *Venturi F. Il populismo russo.*— Torino, 1972, vol. I, p. 176.
- 47 Герцен, т. XII, с. 253, 256, 263.
- 48 Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 352.
- 49 Фридрих Энгельс и его время,— М., 1990, с. 299.
- 50 Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 206.
- 51 Фридрих Энгельс и его время, с. 305, 316.
- 52 *SEI*, vol. LIX, p. 15.
- 53 *Ibid.*
- 54 *Ibid.*, p. 16.
- 55 *Ibid.*, pp. 16, 17.
- 56 *Ibid.*, pp. 18, 19–20.
- 57 *Ibid.*, pp. 18, 31.
- 58 *Ibid.*, p. 25.
- 59 *Ibid.*, p. 32.
- 60 *Ibid.*, pp. 32, 33.
- 61 *Ibid.*, pp. 34, 35.
- 62 Киевский телеграф, 1859, 29 августа, № 18.
- 63 Цит. за: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 562.
- 64 Там само, с. 562, 563.
- 65 *Garibaldi G. Scritti.*— Bologna, 1935, vol. V, p. 25.
- 66 *Là passò Garibaldi. Itinerari garibaldini nel mondo.*— Roma, 2001.
- 67 *Garibaldi G. Scritti*, vol. V, p. 185.
- 68 Русский вестник (Москва).— 1861, сентябрь, с. 151; ноябрь, с. 114.
- 69 Там само, сентябрь, с. 152.
- 70 Там само, октябрь, с. 415.
- 71 Там само, сентябрь, с. 157.
- 72 Там само, ноябрь, с. 103, 124.
- 73 *SEI*, vol. LXXXVI, pp. 162, 165.

Під прапором демократії проти комуністичної утопії

е у перших політичних деклараціях, написаних Мадзіні від імені “Молодої Італії”, була окреслена ключова проблема XIX століття, успадкована від попереднього,— зміна суспільного і державного устрою народів. Програмний документ під назвою “Загальна інструкція для з’єднаних у братство “Молода Італія” (1831 р.) проголошував республіканську форму правління — принцип, який і виборювала ця організація. “Теоретично,— зазначав Мадзіні,— всім людям однієї нації призначено законом Бога і людства бути вільними, рівними братами. Республіканська форма є єдиною, яка здатна забезпечити їхнє майбутнє” [1].

Головна розмежувальна лінія в уявленнях і планах перетворення суспільного ладу, за визначенням мадзіністської програми, пролягала між республікою і монархією. Остання мала піти у небуття як будова, зведена на привілеях для меншості на шкоду всьому суспільству. “Там, де верховна влада,— підкреслював Мадзіні,— належить невеликій купці осіб, відкривається шлях для будь-яких узурпацій, неминуче виникає бійка між володарями [...], постають недовір’я й організована ворожнеча” [2].

Звідси впливав суспільно-політичний імператив — народовладдя, створення його інституцій. На час появи “Молодої Італії” певні форми такої влади існували в окремих країнах Старого і Нового Світу. Ще свіжими були й згадки про демократію Французької революції 1789 р., забарвлену в яacobинський терор, що, у свою чергу, в багатьох викликало упередженість, побоювання та сумніви: чи справді людство вже здобулося на панацею від політичного свавілля і тиранії? Виникали й інші запитання, адже за фасадом існуючої демократії спостерігалось зубожіння і гноблення народних мас. Типове видовище цих протиріч являла “майстерня світу” — Англія з її парламентом, правами на вільну думку, громадські зібрання тощо. Країна, де Мадзіні знайшов притулок, вирувала протестами проти соціальної несправедливості, на

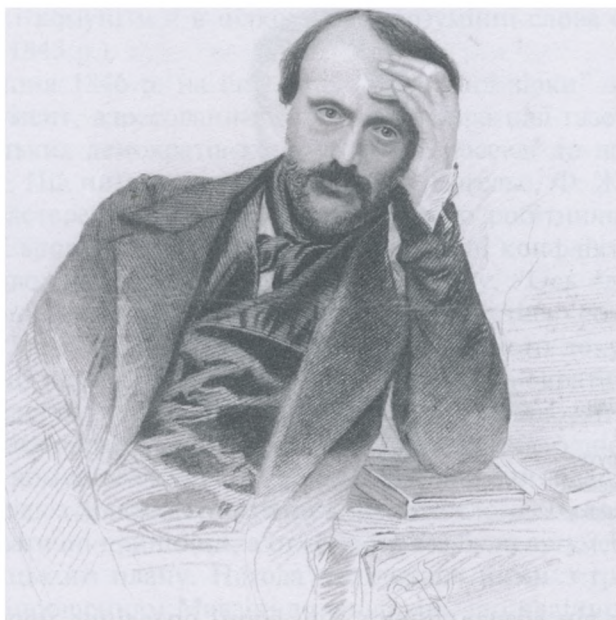
хвилі яких формувався і набирив сили рух знедолених трударів — чартистів, рух, що давав поштовх і до розвою політичної думки іноземців-емігрантів. Починаючи з середини 1840-х років мало не щомісяця емігрантські групи й асоціації, які зараховували себе до демократичної опозиції, обмінювалися “маніфестами” і “зверненнями”, вели дискусії на зборах і в пресі, апелюючи водночас до англійської громадської думки. Лондон, поряд з традиційним центром європейської духовної культури — Парижем, швидко перетворювався на генератора ідей у боротьбі під гаслами демократичного оновлення світу.

Події, що розгортались у цьому зв'язку у Великій Британії, згодом найбільше інтерпретувалися марксологами. Під їхнім впливом складалася й увійшла в історіографію версія про формування “наукового комунізму” та його переможну ходу з берегів Темзи по всій Європі.

Однак причому тут Мадзіні? Чи писали про нього у 1840-х роках основоположники марксизму? У зібранні їхніх творів ми не знаходимо відповіді на це запитання. І все ж до марксистських схем мимоволі довелося звернутися дослідникам англійської спадщини італійського патріота. Видана на рубежі ХХ і ХХІ століть серія монографій історика політичної думки проф. Сальво Мастеллоне [3] спричинилася до справжньої сенсації в історичній науці на Заході. З їхніх сторінок постав “інший” Мадзіні, а разом з ним й “інші” Енгельс та Маркс як учасники забутих, здавалося б, назавжди лондонських ідейних баталій 1840-х років. Баталій, висновки і прогнози яких відгукнулися лише через півтора століття потрясіннями світового масштабу.

Але повернімося в “туманний Альбїон”. У липні 1845 року сюди з Брюсселя прибули Маркс і Енгельс. У Лондоні вони зустрічалися з чартистським лідером і співредактором газети “The Northern Star” (“Північна зірка”) Дж. Гарні, а також із керівниками німецьких демократів-емігрантів, політичні погляди яких їм здалися наївними [4]. На спільній нараді чартистів та деяких емігрантських діячів вони підтримали ідею створити товариство демократів усіх національностей для взаємної інформації про демократичний і революційний рух в окремих країнах [5].

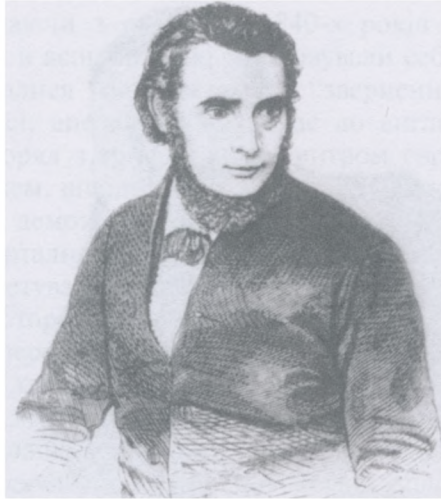
На 22 вересня було призначено установчі збори з участю емігрантів у Лондоні. Дж. Гарні, який взяв на себе головну роль в організації зборів, подбав про персональне запрошення на них Мадзіні, враховуючи його великий досвід і авторитет у міжнародних колах. Але італійський лідер на запрошення не відгукнувся. У своїй заключній промові Гарні, за пропозицією якого було проголошено створення “Товариства братських демократів”, пояснив відсутність “містера Мадзіні, італійського патріота” перебуванням поза межами Лондона. Справді, того дня він виїхав до Оксфорда [6].

Джузеппе Мадзіні. (Літографія, 1845–1848 рр., BSMC).

Проте з подальшого спілкування між ним і Гарні з'ясувалася інша причина: Мадзіні не бажав бути членом організації, створеної на комуністичних засадах. У відповіді на лист чартистського редактора, який надіслав газетний звіт про установчі збори і запрошував взяти участь у подальших заходах “братських демократів”, Мадзіні написав: “Ми додержуємось різних точок зору щодо комунізму. Та у якій би формі він не виступав, торжество Асоціації, заснованої на Демократії, є і має, сподіваюся, бути завжди нашою спільною метою” [7]. В такий спосіб Мадзіні висловив незгоду із заявою Гарні на зборах (її було включено у газетний звіт) про те, що “відновлення принципів рівності” у суспільстві “тепер має йти у формі не республіканізму, а лише комунізму, через комуністичні товариства” [8].

Слід зазначити, що позиція Мадзіні щодо принципових розбіжностей між демократією і комунізмом сформувалася задовго до історії з утворенням “Товариства братських демократів”. 1839 року в одній з перших своїх англомовних публікацій, вміщеній у журналі “Tait’s Edinburgh Magazine” (“Единбурзький журнал Тейта”) під назвою “Про

**Джордж Джуліан
Гарні, діяч
чартистського руху,
редактор лондонської
газети “Північна зірка”.**
(Ксилографія).

демократію”, він вбачав лише у цій формі правління порятунк майбутніх поколінь. Разом з тим Мадзіні критикував пропоновану систему виборчого права за класовим принципом, бо суб’єктом політичного життя, зазначав він, має бути народ у цілому. “Народ не є класом, навіть найбільшим за кількістю, він включає й охоплює всіх [...]. Суспільний інтерес народу має виражати тільки сукупність народу, а не якась частина суспільства” [9].

Тим часом, встановивши контакти з Гарні, Маркс і Енгельс мали намір через нього спрямовувати рух чартистів за своєю схемою — розгортання класової боротьби. Редактора чартистської газети хотіли переконати в тому, що Англія перебуває напередодні революційного вибуху. В архіві Гарні збереглася його відповідь (30 березня 1846 р.) на лист Енгельса. Англієць, як видно, розсмішили викладені перед ним міркування, бо відповідав він у стилі британського гумору. Передусім Гарні іронізував з приводу “вашої власної філософської системи писання у парі (тобто з Марксом.— *М. В.*) між 3 і 4 годинами ранку”. Далі він зазначав, що “ваше пророцтво [...] ні ви, ні я не побачимо” здійсненим. Адже в Англії немає ознак революції, а плани “організувати і розпалити” її назвав “марним і безглуздим проектом” [10].

Втім різні оцінки стану англійського суспільства не заважали пропагаторам класової боротьби користуватися чартистською трибуною — “Північною зіркою”, наклад якої — 15 тисяч примірників — давав їм

можливість широко розповсюджувати свої погляди. У цей час її “німецьким кореспондентом” став Енгельс, який заходився з тезою, що “демократія і комунізм є в цілковитому розумінні слова синонімами” (13 вересня 1845 р.).

Але 25 липня 1846 р. на шпальтах “Північної зірки” з’явився офіційний документ, адресований до співредактора цієї газети, — “Звернення німецьких демократів-комуністів у Брюсселі до пана Фергюса О’Коннора”. Під ним стояли три підписи: “Енгельс, Ф. Жіго, Маркс”. Автори беззастережно зводили демократію до робітничого питання, а існуючі в Європі й, зокрема, в Англії суспільні конфлікти — до протистояння двох класів: буржуазії і пролетаріату. “Ось єдині класи,— твердили вони,— між якими тільки і може вестися боротьба” [11]. У Лондоні “Зверненню” надали значення керівного документа: воно було зачитано і схвалено на зборах “братських демократів”.

Ідейний наступ з Брюсселя став для Мадзіні тривожним сигналом: дебати про демократію скеровувалися до визнання однієї моделі суспільства — комуністичної. Безперечно, італійський лідер мав що сказати у відповідь з допомогою публіцистичного слова. Та справа зачіпала глибокі, теоретичні принципи, а отже, потрібні були аргументи і висновки дослідницького плану. Нагода поділитися ними з громадськістю збіглася із запрошенням Мадзіні до співпраці, що надійшла від Джона Сандерса, редактора недавно заснованої у Лондоні газети “The People’s Journal” (“Народний часопис”).

У листі до нього від 1 серпня 1846 р. Мадзіні вважав за потрібне насамперед пояснити мету своєї праці, яку пропонував: “Більшість представлених мною ідей, можливо, менш за все збігаються з вашими і тими, що вважаються загально визнаними. Але у такій значущій справі, через яку ми сперечаємося, будь-яке вільно висловлене чесне й зважене слово заслуговує принаймні на те, щоб його почули. Кожна думка, яка визначає напрям життя і керує змаганнями певної кількості наших побратимів, покликаних Богом шукати істину в будь-якій точці широти і довготи, є важливою” [12].

28 серпня у “Народному часописі” з’явилася перша із серії статей під назвою “Роздуми про демократію в Європі”, якій автор надав характер вступу до розглядуваної проблеми. Мадзіні передусім підкреслював, що в сучасному суспільстві існує “демократична тенденція”, тоді як сама демократія, носієм якої є “народні класи”, належить “колу привілейованих” [13]. Інша важлива думка, до якої привертав він увагу: демократія не закінчується самими політичними питаннями. Вона має віддзеркалювати й економічні відносини, не перетворюючись, однак, у знаряддя самих матеріальних інтересів, як це демонструє правління буржуазії. Принципового значення Мадзіні надавав також положенню:

матеріальними інтересами суспільства керує моральний чинник. “Сутно матеріальний прогрес може завершитися” наслідком, протилежним його меті,— регресом, “суспільством китайського зразка”, що тоді слугувало синонімом відсталості. Мадзіні рішуче виступав проти “утопістів”-реформаторів, маючи на увазі прихильників комуністичного проекту, “які забувають, що всі складники людської діяльності — приватна власність, багатства тощо самі по собі не є ані добром, ані лихом. Вони — засоби, завдяки яким ви можете робити добро або лихо. Нам не слід проклинати їх. Наше завдання — знайти, в який спосіб ними правильно скористатись” [14].

Сутність демократії, на противагу спотворенню її у суспільній практиці, він окреслював у таких параметрах: “Загальне виборче право, промисловий прогрес, зростання добробуту, партнерство праці з інтелектом і капіталом — усе це увійде в майбутнє як застосування та наслідок великої демократичної ідеї, яка управляє світом”. Але рух у цьому напрямі, наголошувалося у “Роздумах”, неможливий, якщо не розв’язана “проблема виховання — одвічна проблема людської натури”. Суть її: людина має бути “кращою за ту, якою вона є”. Тому демократія має усувати “бар’єри, що розділяють людей”, усувати “привілеї”, що перетворюють їх на “ворогів і заздрісників” та утверджують нерівноправність, “зі зростанням якої пропорційно зростає тиранія” у суспільному житті [15].

У наступній статті, яка з’явилася 3 жовтня, читачеві пропонувалося поглянути на демократію в історичному аспекті, щоб виявити причини її вад. У зв’язку з цим автор не приховував свого критичного ставлення до буржуазії, яка від 1789 р., очоливши велику революцію в Європі, “боролася лише за права” і, здобувши їх для себе, “не відчувала потреби поширювати їх. Маса залишилися позбавленими цього завоювання”. Тому, на думку Мадзіні, постає питання про зміну існуючої доктрини прав, яка “не турбується скороченням робочого часу, наданням однакової освіти для мас, одержанням засобів праці у доступних для всіх межах, пошануванням талановитої і чесної трудящої людини” [16].

Не менше за комуністів Мадзіні був занепокоєний соціальними негараздами, які не зникли і за умов дії демократичних інституцій. Він вбачав причину цього в самій існуючій системі прав, яка віддавала перевагу індивіду, а загальносуспільні інтереси трактувала з позиції утилітаризму. “Ми, — нагадував автор, — постійно говоримо про братерство, єдність, і любов [...]. Ми хочемо бути перетворюючою, оновлюючою партією”, але для цього “ми повинні підняти занепаду нині мораль, пробудити почуття обов’язку в серцях людей, перетворених на лічильні машини” [17].

Італійський мислитель, отже, визначав цінність і силу демократії в її опорі на етичні принципи. З цієї точки зору він аналізував у четвертій і п'ятій статтях "Роздумів" програми найстаріших фракцій "демократичної партії" — сен-симоністів і фур'єристів та марні спроби реалізувати їх на практиці. Як зазначав Мадзіні, вразливим місцем вчення Сен-Симона було питання про зв'язок між керівниками і керованими без чіткого усвідомлення, що такий зв'язок має ґрунтуватися на базі "загального голосування, виборчого права, наданого масам". Віддаючи усі повноважні функції верхівці, сен-симоністський проект відкривав шлях до "встановлення деспотизму і заперечення свободи людини". Але ж демократія передбачає самостійність у судженнях і діях кожного члена суспільства: "Людина не бажає, щоб хтось інший думав за неї". Це, за Мадзіні, не означає заперечення ролі керівництва: "Людина потребує провідників, але відкидає і завжди відкидатиме опікунів, звідки б вони не з'являлись" [18].

Що ж до системи, пропонованої Фур'є, то, приваблива за своїми зовнішніми ознаками, її концепція "щастя" також безперспективна, бо тут панує інтерес окремої особи над інтересом цілого суспільства. "Ви можете твердити: "добробут для всіх", але творитимете лише еґотів [...]. Ви можете добитися свободи торгівлі, свободи конкуренції, але не зможете запобігти придушенню слабшого сильним, трудівника капіталістом" [19].

Програми і сен-симоністів, і фур'єристів, отже, були далекі від принципів демократії. Дійшовши цього висновку, Мадзіні не збирався ставити крапку в розгляді проблеми суспільно-політичного устрою людства. Адже на виразника демократії претендувала нова сила, яка проголосила за мету побудову комунізму. Її представники, за визначенням Мадзіні, становили "найсучасніше крило європейської демократії" і найбільше їх було серед робітництва. Чому? У "Роздумах" вказувалося принаймні на дві причини: з одного боку, низький інтелектуальний рівень робітників, зумовлений їхнім становищем паріїв суспільства, з іншого — відсутність зв'язків і спілкування з демократами-інтелектуалами. За цих обставин "робітники вітали комунізм як надзвичайно просту систему", здатну, на їхню думку, "безпосередньо зарадити лихові, на яке вони ремствують" [20].

Але про який комунізм ішлося в праці Мадзіні? Радянська історіографія, спираючись у своїх інтерпретаціях на теорію Маркса і Енгельса, вважала, що італійський автор у "Роздумах про демократію" піддав критиці саме "утопічний комунізм": "Слід визнати, він [Мадзіні] чудово бачить усі кострубатості і вади утопічного комунізму [...]. Егалітаристська система рівної винагороди за працю, притаманна системам утопічного комунізму, викликала бурхливий протест Мадзіні" [21].

Тим часом, як впливає з “Роздумів”, автор відкидав також положення “наукової теорії” комуністичного суспільства у питаннях приватної власності, нації, релігії тощо.

Мадзіні справді бачив різні течії у комуністичному русі, але у праці про демократію не ставив за мету зосереджуватися на відмінностях між ними. “Існують різні види комунізму,— писав він,— я ж тут спинюся на їхніх загальних наслідках”. Бо усіх без винятку комуністів автор вважав “утопістами”, а саму їхню доктрину — “утопічною”, як і проекти Сен-Симона, Фур’є та ін. Він зазначав, що всіх їх єднає прагнення “організувати суспільство, як у бджіл і бобрів, за непорушною моделлю на засадах цілковитої рівності” [22].

Розмові про комунізм Мадзіні присвятив окрему — шосту статтю “Роздумів”, послуговуючись фактичним матеріалом передусім з новітніх публікацій, які належали також Енгельсу і Марксу. Він не називає цих імен, як і конкретних праць, але їх неважко виявити шляхом порівняльного аналізу. Так, твердження Мадзіні про генетичний зв’язок між засновниками класово-пролетарського вчення та їхніми попередниками збігається з тим, що, зокрема, розповідав Енгельс у лондонській газеті “The New Moral World” (“Новий моральний світ”) 13 грудня 1844 р. у статті “Швидкі успіхи комунізму в Німеччині”, поданій за підписом “Давній друг ваш у Німеччині”. “Ми, німецькі теоретики,— сповіщав він,— стаємо практичними діловими людьми. І справді, одному з нас запропоновано скласти практичний план організації комуністичної колонії і управління нею з урахуванням планів Оуена, Фур’є та інших і з використанням досвіду, нагромадженого американськими колоніями, а також і досвіду вашої колонії “Гармонія”...” [23] Що ж до наведених у “Роздумах” відомостей про поширення комуністичних поглядів у різних країнах, то вони збігаються з тими, що містились у згаданій публікації Енгельса [24].

Свій же аналіз Мадзіні починає зауваженнями з приводу того, як складався комуністичний план. На його думку, суспільні прогнози не можна конструювати без врахування історичного досвіду. Проте комуністична доктрина демонструвала “цілковиту неповагу до минувшини, до всіх історичних традицій...” Те, що минуло, комуністи розглядали як непотріб для майбутнього. “Таємницю світу”, з неприхованою іронією писав Мадзіні, комуністичні вожді відкрили у певний день і рік “у себе під подушкою у вигляді єдиного плану для практичного облаштування” людського життя, і “від того дня людство має датувати свій початок, не раніше” [25].

Особливої гостроти набула суперечка навколо питання про приватну власність, яка, за комуністичною теорією, є джерелом усіх суспільних негараздів, а тому підлягає забороні. Цей погляд Мадзіні називав

Англія. Притулок для бідняків. (Гравюра, "Illustrierte Zeitung", 1844 р.).

“великою помилкою комуністів”, бо власність, як і інші засоби життя,— “інструмент”, здатний творити і добро, і лихо, залежно від мети його використання. “Звичайно,— пояснював він,— я не ставлюсь прихильно до власності нероби — чи то капіталу або чогось іншого, створеного плодами чужої праці, тоді як справжній виробник потерпає від голоду. Я не схвалюю і політичні привілеї, що майже повсюдно пов’язані виключно із земельною власністю або капіталом, немовби гроші є синонімом гідності й розуму. Але я вірю у власність як ознаку й результат плідної і корисної праці. Я вбачаю в ній вияв людської індивідуальності в матеріальному світі. Я вважаю її не тільки стимулом до праці, а й гарантією вдосконалення самої праці” [26].

Мадзіні вказував, що зі скасуванням приватної власності з’явиться один великий власник — уряд, призначений забезпечувати рівність усіх громадян. Насправді творців цього проекту чекатиме протилежний результат, бо ж, зазначав Мадзіні, виникне нова панівна верства (що й сталося в умовах “реального соціалізму”, коли сформувалася так звана номенклатура). З перенесенням функції власника у державну сферу управління суспільство буде поділено на “касту господарів-керівників і касту працюючих” [27].

За прогнозом італійського мислителя, майбутнє, побудоване за комуністичною схемою, являтиме невтішну картину: втрачатимуться стимули до поступу, а отже, гору візьме примус над масами людей. Замість свободи запанує режим “тиранії, який знизу догори пронизує

комунізм. Як у холодній, сухій і недосконалій теорії економістів, людина тут — не більш як машина для виробництва. Її свобода волі, її особисті заслуги, її неугавне прагнення до оновлення життя і прогресу зводяться нанівець. У цьому суспільстві, скам'янілому за своєю формою, зарегульованому в кожній дрібниці, особистості немає місця [...]. Це життя у монастирі без релігійної віри. Це середньовічне кріпацтво” [28].

Радикальні плани комуністів змусили автора “Роздумів” нагадати читачам розповідь французького енциклопедиста Монтеск'є про дикуну, який, аби здобути плоди з дерева, рубає саме дерево. Для вдосконалення суспільних відносин, зауважував Мадзіні, немає потреби “руйнувати ні батьківщину, ні родину, ні власність”. Завдання полягає в іншому — “поліпшувати суспільство, трансформуючи його, а не зводячи від початку або перебудовуючи” [29].

Критиці було піддано й комуністичний погляд на національні відносини, хоча Мадзіні теж висловлював невдоволення тим, як вони склалися в Європі. “У мене,— писав він,— викликає відразу узурпуюча і монополізуюча нація, яка вбачає власну велич і силу у підпорядкуванні й нещасті інших. Але хто не вітав би з ентузіазмом і захопленням народ, який, усвідомлюючи свою місію у світі, засновує власну безпеку на поступі всіх його оточуючих і готовий відстоювати потоптані гнобителем право і одвічну справедливість пригноблених” [30].

Проте рішення, які пропонували демократи і комуністи, були взаємовиключні. Мадзіні бачив шлях згуртування народів на принципі національності, відповідно до “притаманних їм тенденцій”. Його ж опоненти виступали за скасування національності й батьківщини. Так само абсурдними, на погляд Мадзіні, були їхні наміри зламати інститут родини,— те, що є “першим ядром нації” і виконує “виховну роль у суспільстві” [31].

Завершальна — шоста стаття “Роздумів” виявилася не останньою в полеміці з комуністичною доктриною. Ще під час публікації праці до Мадзіні зверталися прихильники пролетарських планів зі своїми запереченнями. Вони називали “небезпечним і ретроградним” захист національності, пишаючись власною концепцією: “Ми пророснули далі, ніж ви. Ми більше не віримо в націю, ми віримо в людство, ми космополіти” [32].

Ці та інші заяви змусили Мадзіні не припиняти полеміки. 8 травня 1847 р. у “Народному часописі” з'явилася його нова стаття — “Національність і космополітизм”. У ній відзначалася хибність погляду на національність як на невід'ємну ознаку монархічних режимів, які, звичайно, підлягають ліквідації, а отже, на думку комуністів, підлягають ліквідації і всі їхні атрибути. Мадзіні заперечував: відкидаючи націо-

нальність, прихильники комуністичної програми тим самим перекреслюють найвищу мету людства — братерство народів, натомість фактично пропонують “максиму егоїстів”: “Ubi bene, ibi patria” (“батьківщина там, де добре” — з латинської). У прихильників комуністичної ідеї, за образним виразом італійського автора, батьківщина виявляється “прив’язаною до підошви їхнього взуття” [33].

Праця Мадзіні про демократію та її завдання привернула широку увагу громадської думки у Британії та поза її межами. Газета чартистської партії “Північна зірка”, повідомляючи своїм читачам про публікації “Народного часопису”, закликала “серйозно осмислити” думки Мадзіні про комунізм, який “широко крокує теренами Європи і може набути вельми грізного й абсурдного вигляду. Але незаперечним є й те, що комунізм має грізних опонентів навіть у лавах демократії”. У числі опонентів вона називала Мадзіні, зазначаючи, що комуністичну систему, проти якої виступають такі “впливові імена”, “слід ґрунтовно дослідити, перш ніж вона здобуде прихильність людей, котрі шукають правди і справедливості”. Через кілька днів, 22 травня, повертаючись до питань, порушених Мадзіні, “Зірка” визнала, що викладені в його “Роздумах” “деякі аргументи є приголомшуючими” [34].

Спроби прихильників пролетарських проектів розгорнути широкий наступ на Мадзіні не вдалися: явно не вистачало аргументів. Це засвідчив, зокрема, надрукований 8 травня 1847 р. лист, з яким звернувся до “Народного часопису” дослідник фур’єризму Хью Дохерті. Він заявив, що погляди автора “Роздумів” “частково або повністю помилкові” і додав: оскільки “пан Мадзіні є повсюдно поважана людина, то його судження можуть справити серйозний вплив на уми багатьох осіб”. 22 травня у тому ж самому “Народному часописі” з’явився ще один відгук — члена товариства комуністичної пропаганди в Англії Гудвіна Бармбі. Навіть редакція “Північної зірки”, яка симпатизувала деяким комуністичним гаслам, свою нотатку з цього приводу завершила запитанням: чи знайдеться “компетентна особа”, здатна аргументовано полемізувати з Мадзіні? [35]

Авторові “Роздумів” довелося знову взятися за перо, щоб деталізувати й поглибити критичні оцінки комуністичної теорії. 19 червня “Народний часопис” опублікував його статтю “Останнє слово про фур’єризм і комунізм у відповідь панам Дохерті і Бармбі”, де зазначалося, що протиставлення інтересу окремого класу інтересові усього суспільства загрожує великими небезпеками. Побудова суспільства на засадах комуністичних планів призведе до утворення деспотичної ієрархії — “повних розпорядників спільної власності, господарів ідей, вихованих у душі нетерпимості [...]”. Ці накинуті або обрані керівники, що не має значення, упродовж свого урядування перебуватимуть у ролі рабовласників

античних часів. Покликаючись на презентовану ними теорію вигоди, спокушені величезною владою, сконцентрованою в одних руках, вони намагатимуться зберегти її за собою назавжди, прагнутимуть шляхом корупції подовжити диктатуру, успадковану від стародавніх каст”. “За комуністичного режиму” керівники впроваджуватимуть власний “план досконалої організації людей”, де кожному визначатиметься мета його життя і “жорсткі” рамки його діяльності. Людина опиниться “посадженою у клітку тієї чи тієї форми матеріального облаштування, названу, за іронією, “щастям”. Отже, робить висновок Мадзіні, у гонитві за “матеріальним прогресом” комунізм відкидає “надійну гарантію поступу в цьому світі — свободу людської особистості” [36].

Праця Мадзіні стала ідейною базою міжнародної демократичної організації, створеної наприкінці квітня 1847 р. за його ініціативою, — “Інтернаціональної ліги народів”. Слідом за нею на початку червня також у Лондоні заснувала свою організацію протилежна сторона — “Лігу (союз) комуністів”. Усе це посилювало ідейну поляризацію в середині революційної опозиції, а разом з тим викликало сумніви: чи належать прихильники пролетарської доктрини до табору демократії, а отже, чи не пов’язана новостворена “Ліга комуністів” з програмою, тиранічною за своїми тенденціями? Намагання довести протилежне стало, власне, першочерговим завданням ліги, що засвідчив випуск у вересні в Лондоні першого (і останнього) номера її німецькомовного друкованого органу — “Kommunistische Zeitung” (“Комуністична газета”). Його спрямованість одразу помітили лідери чартизму, які на сторінках “Полярної зірки” зазначили, що нова газета “рішуче відкидає звинувачення” проти комунізму [37].

Полемічний тон задала програмна стаття “Вступ”, якою газета намагалася спростувати те, “що саме не відповідає нашим поглядам”. Її зміст відтворював ті ж теми, які висвітлювались у “Роздумах про демократію”, але без будь-якого посилання на них. Ось деякі факти цього перегуку:

“Роздуми”: “Комунізм ніколи не матиме честі здійснити революцію, він не може сягнути мети, вищої за заколот”.

“Вступ”: “Ми не заколотники, які хочуть у певний день розпочати революцію або перебити государів”.

“Роздуми”: “У цьому [комуністичному] суспільстві особистості немає місця”.

“Вступ”: “Ми не з тих комуністів, які хотіли б знищити свободу особистості і перетворити увесь світ на одну велику казарму або один великий робітний дім”.

“Роздуми”: Комуністи вважають “марною роботою” вивчати історію “поступової трансформації права власності”, оскільки остання “повинна невдовзі припинити існування”.

“Вступ”: “Ми не можемо одного чудового дня перейти від негармонійного суспільства до гармонійного [...]. Приватна власність може бути лише поступово перетворена на суспільну” [38].

Дискусія з боку “Комуністичної газети” зводилася до голих заперечень, якими навряд чи можна було захитати цілісну систему поглядів на демократію.

Згідно з розшифровками, зробленими марксологами, “Вступ” писав один з керівників “Товариства братських демократів” Карл Шаппер (усі публікації “Комуністичної газети” вийшли анонімно). Однак справжнім учасником теоретичної дуелі був не він, а один із засновників марксизму — Фрідріх Енгельс, що засвідчено історико-текстологічним аналізом “Вступу”. Він, як встановлено тепер, складається з двох різних за характером, змістом і стилем частин: інформативної, автором якої був Шаппер, і полемічної, складеної Енгельсом [39].

Написане останнім не призвело до сподіваного ефекту в громадських колах, бо серед членів ліги постійно лунали голоси з вимогами опублікувати ґрунтовну критику позиції Мадзіні. У грудні 1847 р. делегати другого конгресу “Ліги комуністів” у Лондоні, нарешті, домовилися скласти документ, який дав би тлумачення програми і теорії “німецького критичного комунізму”. Виконати таке доручення погодився Карл Маркс — учасник конгресу. Робота вважалася терміною, але з невідомих причин вона загальмувалася, що викликало напруження між провідниками ліги. Певне світло на цю ситуацію проливає рішення центрального комітету “Ліги комуністів”, направлене брюссельському окружному комітету 25 січня 1848 р. У ньому містилося доручення “повідомити К. Марксу: якщо “Маніфест комуністичної партії”, написання якого він узяв на себе на останньому конгресі, не буде надіслано в Лондон до вівторка, 1 лютого цього року, то проти нього буде вжито подальших заходів. У разі, якщо К. Маркс не писатиме “Маніфест”, центральний комітет вимагає негайно повернути надані йому конгресом документи” [40].

Як відомо, згаданий маніфест вийшов окремою брошурою в Лондоні у лютому 1848 р., за кілька днів до вибуху революції у Парижі, яка послужила сигналом для повстань і заворушень у інших країнах. Відтоді цей документ, описаний у багатьох енциклопедіях, довідниках і спеціальних публікаціях, обрід мало не канонізованими інтерпретаціями, за якими, проте, таїлася невідома історія “Маніфесту”, пов’язана з критикою Мадзіні ідеології комунізму.

Ця друга історія й нашо́вхує на запитання: чому програмний документ названо “Маніфестом комуністичної партії”, а не “Маніфестом Ліги комуністів”, за дорученням якої він готувався? На нього можна давати різні відповіді. Але без урахування твору Мадзіні — “Роздуми

про демократію в Європі” — жодна версія не наближає нас до істини. Певна річ, автори “Маніфесту” претендували викласти свою позицію на такому ж солідному рівні, як це зробила “демократична партія”, від імені якої, тобто від імені прихильників демократії, писав Мадзіні. Тоді й сама контркритика набувала ваги: “демократичній партії” заперечувала “комуністична партія”, а не якась окрема її частина — організація з революційного табору. Щоправда, у філіппіках “Маніфесту” речник “демократичної партії” Мадзіні фігурує анонімно — у ролі абстрактного “буржуазного” критика комунізму.

Відкриття таємниці основоположного документа комунізму сталося завдяки багаторічним дослідницьким пошукам, що їх здійснив згаданий С. Мастеллоне, йдучи слідами діяльності Мадзіні у британському оточенні. Вивчення забутих архівів, газетних фондів, численних першопублікацій італійського мислителя, а також творів його сучасників дали можливість дійти карколомних результатів дослідження: “Маніфест комуністичної партії” (у другому розділі) таврував саме “Роздуми про демократію в Європі”, не називаючи їх та їхнього автора. Зіставлення другого розділу “Маніфесту”, що має назву “Пролетарі і комуністи”, й шостої статті (про комунізм) “Роздумів” підтвердило полемічний зв’язок цих двох текстів. Теми та ідеї розділу “Маніфесту” подано у тій же послідовності й у тих же формулюваннях та виразах, що і в “Роздумах”. Класики марксизму реагували буквально на всі висновки мадзіністської критики. “Теоретичні положення комуністів,— читаємо,— аж ніяк не ґрунтуються на ідеях, принципах, вигаданих чи відкритих тим або тим обновителем світу”. Це написано у відповідь на іронічне зауваження Мадзіні про план перебудови світу, знайдений комуністичними вождями “під подушкою”. Далі — переказ даної Мадзіні характеристики власності: “Нам, комуністам, закидали, що ми хочемо знищити власність, особисто надбану, своєю працею здобуту, власність, яка становить основу всякої особистої свободи, діяльності і самостійності”. Пасаж щодо родини: “ви твердите, що, заміняючи домашнє виховання суспільним, ми хочемо знищити найдорожчі для людини відносини”. Про національність і батьківщину “Маніфест” говорить: “комуністам закидають, ніби вони хочуть скасувати вітчизну, національність” [41].

Тон цих та інших реплік категорично заперечувальний, без жодної спроби знайти те, що могло б зблизити позиції сторін.

Так само непохитною залишалась і позиція Мадзіні. Обраний у березні 1849 р. тріумвіром Римської республіки, він впроваджував на практиці проголошену ним у “Роздумах” систему демократії. У першому розділі ми відзначали його заходи як голови уряду, спрямовані на побудову вільного й згуртованого на демократичних засадах суспільства. Тоді ж, 5 квітня, у написаному в Римі від імені республіканського уряду “Мані-

**Фергюс О'Коннор,
один із лідерів
чартизму, засновник
і редактор англійських
робітничих часописів.**

фесті” Мадзіні повторив застереження проти шляху, пропонованого комуністичними обновителями світу, — проти “війни класів”, проти нетерпимості, що зростає в умовах такого протистояння [42].

Характерно, що під час європейських революцій 1848–1949 років до фактичної підтримки ідейно-політичної платформи італійського демократа перейшла чартистська “Північна зірка”. У 1848 р. вона несподівано подала у перекладі прокламацію Мадзіні, що закликала “всіх італійців до зброї”, перетворити “повстання народу” в “національну війну проти Австрії”. Англійські публіцисти вважали, що із проголошенням республіки у Римі план Мадзіні стає політичною реальністю. 17 березня на шпальтах “Зірки” з’являється переклад написаного тріумвіром “Маніфесту Римської республіки до всіх народів”, де проголошувалися засади демократії у міжнародних відносинах. Не змінилися оцінки щодо демократичного кредо Мадзіні й після падіння Римської республіки. 14 липня 1849 р. редактор Гарні писав: “Слава Мадзіні! Вічна шана всім героям, які віддали своє життя, захищаючи Правду, Справедливість, Свободу і священну справу людства”. 21 липня у “Листі до трудящих класів” він стверджував, що “Мадзіні здобув захоплення і повагу народів усіх країн” [43].

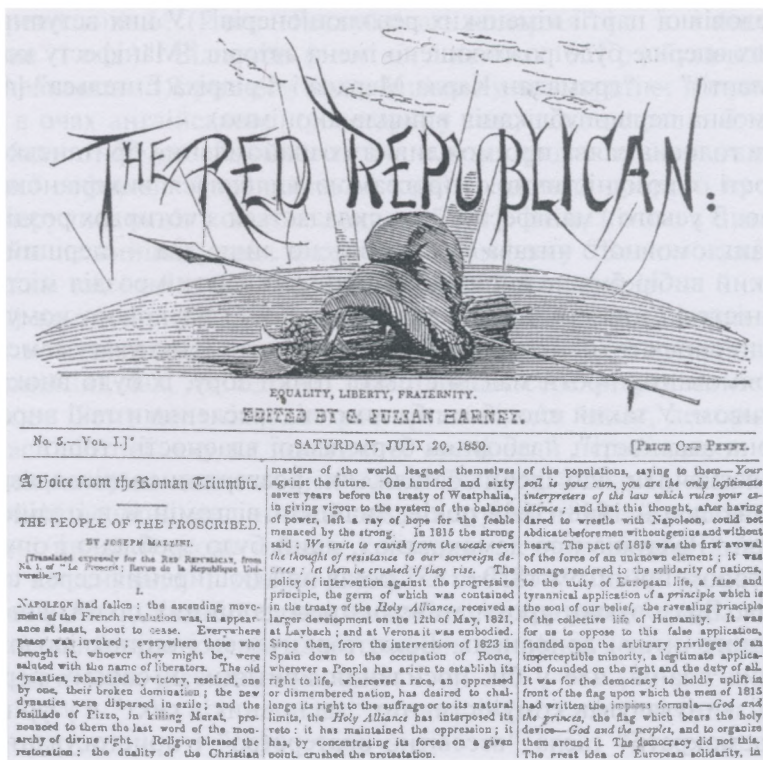
Цієї лінії щодо діяльності Мадзіні Гарні додержувався і на сторінках заснованого ним у червні 1849 р. журналу “The Democratic Review” (“Демократичний огляд”), де характеризував його як людину майбут-

нього, а керовану ним Римську республіку як уособлення демократичних принципів. Коли 1850 р. італійський лідер повернувся до Лондона, співредактор “Північної зірки” О’Коннор нагадав про значення його ідей: “Треба не наслідувати якись “ізма”, Фур’є, Оуена чи ще когось, а вимагати об’єднання всіх, пропагуючи принципи соціальних реформ і республіканських інституцій” [44].

Битва двох світоглядів — демократичного і комуністичного — набирала нових обертів у згаданому “Демократичному огляді”. У квітні—червні 1850 р. тут з’явився підготовлений Енгельсом реферат “Два роки однієї революції: 1848 і 1849 рр.”, де, як і раніше, пропагувалась ідея пролетарської влади і класової війни. Майже синхронно з цим виступом у тому ж “Огляді” з’являється стаття Мадзіні “Папа в дев’ятнадцятому столітті”. До неї редакція склала передмову, яка підкреслювала, що праця “написана пером визначного римського тріумвіра й буде прочитана всіма демократами з великим інтересом”. “Як всі великі люди свого часу,— йшлося далі,— Мадзіні є людиною народу; поряд з іншими європейськими лідерами він написав на прапорі слова: “Братерство” і “Асоціація” [45].

У червні 1850 р. під редакцією Гарні почав виходити тижневик “The Red Republican” (“Червоний республіканець”), який також перетворився на арену ідейних змагань між представниками демократії і комунізму. Особливий резонанс викликали опубліковані в ньому матеріали, перекладені з паризького друкованого органу, створеного за ініціативою Мадзіні Європейського демократичного комітету — “Le Proscrit” (“Вигнанець”). 20 липня “Червоний республіканець” передрукував звідти статтю Мадзіні “Народ поза законом”. Редакція подала тут ще і свій заголовок — “Голос римського тріумвіра”. Автором перекладу був англійський республіканець Вільям Лінтон, палкий прихильник мадзіністської програми європейської демократії. Стаття, запропонована британській громадськості, відзначалася тим, що спиралася на ідеї, викладені раніше у “Роздумах про демократію”. Мадзіні стверджував, що “існує спільна база, на якій усі фракції великої армії демократії можуть узятися за руки [...] й організуватися для дії”. Він закликав “відновити ідею національностей, сфальшовану і спотворену егоїзмом королівських рас і завойовницьких аристократій” і від імені демократів заявляв: “Майбутнє за нами!” [46].

Та чи не найважливішим кроком в утвердженні демократичної альтернативи суспільного розвитку стала поява у вересні в тижневику Гарні запозиченого також з “Вигнанця” маніфесту “До народів. Організація демократії”, складеного Мадзіні і підписаного іншими членами Центрального європейського комітету. “Маніфест Мадзіні”, як його одразу охрестила англійська преса, вказував на “величезні сили

Часопис "Червоний республіканець" зі статтю Мадзіні "Народ поза законом".
(Лондон, 1850 р.).

демократії [...]. Від Парижа до Відня, від Рима до Варшави вони борознять європейським тереном". Відтепер, коли з'ясовано теорію демократії, твердив Мадзіні, слід братися за її "організацію". "Хоча європейська демократія ще не створена, її прихильники є всюди [...]. Вона провіщає Європі нове життя [...]. Ми віримо у святість як особистості, так і суспільства, які треба не перекреслювати, не поборювати, а гармонізувати з метою вдосконалення всіх для всіх" [47].

Завдяки публікаціям "Червоного республіканця" стало цілком очевидним, що "Маніфест комуністичної партії", виданий німецькою мовою вперше на початку 1848 р. у Лондоні, був наслідком дискусій з проблем демократії, започаткованих емігрантами і чартистами. 9 листопада 1850 р. через два місяці після появи "Маніфесту Мадзіні", чартистський тижневик опублікував переклад з німецької комуністичного "Маніфесту". Цей переклад адресувався англійській громадськості. У вступному коментарі від редакції зазначалося, що, знайомлячись з цим "важливим документом, англійський читач може скласти уявлення про плани і принципи

найпередовішої партії німецьких революціонерів”. У цих вступних зауваженнях вперше було розголошено імена авторів “Маніфесту комуністичної партії” — “громадян Карла Маркса і Фрідріха Енгельса” [48] (німецькомовна першопублікація вийшла анонімно).

Проте голосна заява про можливість ознайомлення британської громадськості з комуністичною програмою виявилася виконаною лише частково. З усього “маніфесту”, що складається з чотирьох розділів, до відома англomовного читача було доведено лише два — перший і другий. Такий вибір був не випадковий, бо саме другий розділ містив антимадзіністські інвективи, про які засновники “наукового комунізму” вирішили сповістити англійців. Щоб зосередити їхню увагу саме на тезах, спрямованих проти мадзіністської точки зору, їх було виокремлено курсивом. У такий спосіб ми бачимо підкресленими такі вирази, як “заборона власності”, “заборона буржуазної власності” тощо.

Слід зазначити, що ідейні баталії, які розгорталися після європейських революцій 1848–1849 років, знайшли відгомін й в італійському перекладі “Роздумів про демократію”, який було зроблено і опубліковано автором протягом 1850–1853 років для поширення серед співвітчизників. Враховуючи уроки минулих революційних подій, він вніс у текст багато змін і доповнень. Вони торкнулись і оцінок щодо комуністичних планів, але у бік посилення критики. У своєму перекладі Мадзіні звинувачував комуністичних “засновників сект” в узурпації “у нашої демократії” гасла “всесвітнє братерство” і пристосуванні його до пролетарсько-класової доктрини. Він наголосив на негативній ролі комуністів у подіях, що спричинилися до розгрому демократичної перспективи у Франції через бонапартистський переворот 2 грудня 1851 р. Звертаючись до італійців, Мадзіні закликав зважати на цей урок, визначаючи пріоритети у засобах боротьби, щоб “не допустити братовбивчої війни та анархії в суспільстві” [49].

Основоположники марксизму роздратовано реагували на появу кожної праці Мадзіні, де порушувалися питання суспільно-політичного устрою народів і країн. У листуванні між собою і в окремих публічних виступах вони вправлялися у вишукуванні дошкульних характеристик італійського демократа. За їхніми словами, Мадзіні — “папа демократичної церкви *in partibus*” (за кордоном, — з латинської), “завзятий фанатик”, “архангел демократії” [50]. Час від часу Маркс і Енгельс наляштовувалися дати відкритий бій поглядам свого непохитного опонента. 2 грудня 1850 р., коли полеміка між мадзінізмом і марксизмом точилася на шпальтах чартистської преси, Маркс у листі до Енгельса давав такі поради: “Ти повинен серйозно подумати, про що тобі написати [...]. Може, ти зміг би у зв’язку з найновішими творами Мадзіні взяти, нарешті, за комір цих нікчемних італійців разом з їх-

ньою революцією? (Його “Республіка і монархія” і т. д. і його “Релігія, папа” і т. д.)”. Відповідь (лист від 5 лютого 1851 р.) була войовничо самовпевненою: “Я рознесу всю офіціальну демократію; я скомпрометую її в очах англійського пролетаріату тим, що поставлю її, включаючи Мадзіні, Ледрю-Роллена та ін., в один ряд з прихильниками фінансової реформи. Європейський комітет дістане доброго прочухана. Я проберу цих панів кожного зокрема” [51]. Втім, нічого з цих грізних обіцянок не вийшло, крім згаданого памфлету “Великі мужі еміграції”, який так і не побачив світу за життя його авторів.

Їхній же опонент Мадзіні залишався до кінця принциповим противником комуністичного проекту. Це була критика революціонера. До революційних лав, як відомо, зараховували себе Маркс та його прихильники. Тому полеміка, що розгорталася між ними, докорінно відрізнялась від тієї, яку на політичній арені вели перебіжчики, тавруючи ідолів, котрим поклонялися вчора. Мадзіні й Маркс стояли кожен на власній позиції, хоча ні перший, ні другий не мали реальних доказів своєї правоти щодо оцінки комунізму, — у тодішній дійсності їх просто не існувало. І тільки двадцять століття з його драматичними подіями в Росії, Україні та інших країнах підтвердило далекоглядність Мадзіні, який прогнозував катастрофічні наслідки комуністичних планів і проти яких застерігав народи.

Примітки

1 *SEI*, voll. II, p. 47.

2 *Ibid.*, p. 48.

3 *Mastellone S.* Il progetto politico di Mazzini.— (Italia—Europa).— Firenze, 1994; *Його ж.* La democrazia etica di Mazzini (1837—1847).— Roma, 2000; *Його ж.* Mazzini and Marx. Thoughts upon democracy in Europe.— Westport—London, 2003; *Його ж.* Mazzini scrittore politico in inglese. Democracy in Europe (1840—1855).— Firenze, 2004.

4 *Mastellone S.* Mazzini and Marx, p. 64.

5 *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 2, с. 600.

6 *SEI*, voll. XXVIII, p. 145.

7 *Mastellone S.* La democrazia ..., pp. 70—71.

8 *Ibid.*, p. 67.

9 *SEI*, voll. XXII, pp. 328, 358, 363.

10 *Mastellone S.* La democrazia ..., p. 90.

11 *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 25.

12 *Mazzini G.* Thoughts upon democracy in Europe (1846—1847).— Firenze, 2001, p. 1.

- 13 *Ibid.*
- 14 *Ibid.*, p. 7.
- 15 *Ibid.*, pp. 9–10.
- 16 *Ibid.*, pp. 20, 21.
- 17 *Ibid.*, pp. 24, 25.
- 18 *Ibid.*, pp. 43, 44.
- 19 *Ibid.*, p. 51.
- 20 *Ibid.*, pp. 54–55.
- 21 Кирова К. Э. Заговорщики и народ.— М., 1991, с. 109, 110.
- 22 *Mazzini G. Thoughts...*, p. 54.
- 23 Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 497–498.
- 24 *Mazzini G. Thoughts...*, p. 54; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 507.
- 25 *Mazzini G. Thoughts...*, p. 56.
- 26 *Ibid.*, pp. 63, 64.
- 27 *Ibid.*, p. 60.
- 28 *Ibid.*
- 29 *Ibid.*, p. 63.
- 30 *Ibid.*, pp. 63, 64.
- 31 *Ibid.*, pp. 57, 63.
- 32 *Ibid.*, p. 67.
- 33 *Ibid.*, p. 68.
- 34 *Mastellone S. La democrazia ...*, p. 142.
- 35 *Mazzini G. Pensieri sulla democrazia in Europa.*— Milano, 1997, p. 149; *The Northern Star*, 1847, 12 June.
- 36 *Mazzini G. Thoughts...*, p. 83.
- 37 *Mastellone S. La democrazia ...*, p. 155.
- 38 *Mazzini G. Thoughts...*, pp. 55, 60, 57; Союз коммунистов, 1836–1849. Сб. док.— М., 1977, с. 190.
- 39 *Mastellone S. La democrazia ...*, p. 156.
- 40 Союз комунистов, с. 228.
- 41 Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 421–422, 427, 428.
- 42 *Saffi A. Giuseppe Mazzini.*— Pisa, 1972, p. 84.
- 43 *Mastellone S. Mazzini scrittore politico*, p. 197.
- 44 *Ibid.*, p. 216.
- 45 *Ibid.*, p. 218.
- 46 *The Red Republican* (London), 1850, 20 July, pp. 33,34.
- 47 *Ibid.*, 7 Sept., p. 95.
- 48 *Ibid.*, 9 November, p. 161.
- 49 *SEI*, voll. XXXIV, pp. 223, 227, 235.
- 50 Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 364; т. 27, с. 292; т. 28, с. 32.
- 51 *Там само*, т. 27, с. 136, 160.

Мадзіні та Україна: зв'язки, впливи, рецепції

1831 році, коли на півдні Франції, в Марселі, генуезьким емігрантом Джузеппе Мадзіні була створена республіканська організація на ймення “Молода Італія”, у державах Європи не підозрювали, що вона перетвориться на силу міжнародного формату, з якою королівствам та імперіям доведеться впродовж не одного десятиліття вести війну усіма засобами — як традиційно поліцейськими, так і з допомогою дипломатії, армій, пропагандистських заходів, а луна цього протиборства постійно додаватиме їм нових проблем.

В Україні, незважаючи на те, що її відгороджували від інших країн Європи щільні імперські кордони Росії і Австрії та існуюча в них жорстка цензура друків, першим джерелом відомостей про Мадзіні та його організацію стала іноземна преса. У Російській імперії до закордонних видань, офіційно дозволених до передплати і поширення, належали в цей час такі паризькі політичні часописи, як “Gazette de France” (“Французька газета”), “Journal des débats” (“Газета дебатів”), “Le National” (“Національна газета”). Як і інша друкована продукція, вони підлягали цензурному контролю, внаслідок чого до обігу не допускались окремі номери. Розпочате з приводу цього 4 березня 1833 р. листування київського генерал-губернатора з начальником III відділення імператорської канцелярії засвідчило, що йшлося про номери, які містили “вигадані або перекручені звістки стосовно уряду Росії”. Але й ці обмеження, на прохання з Києва, того ж року були скасовані розпорядженням з Петербурга про безперешкодне надсилання генерал-губернаторському відомству всіх, без винятку, примірників зарубіжної преси [1].

Переглядаючи газети початку 30-х років, читач міг знайти у них інформацію та інтерпретації про діяльність провідника італійських патріотів. На відміну од офіційних рупорів, своїм інтересом і симпатіями до італійського визвольного руху виділялася “Національна газета”. Во-

на виступала на захист Мадзіні від провокаційних звинувачень та наклепів і свою позицію щодо керівника “Молодої Італії” висловила 9 червня 1833 р. у такій характеристиці: “Мадзіні не тільки глава патріотичної молоді Італії; він є також письменником дуже рідкісного таланту і людиною, яка відзначається найбільше освіченістю та витонченістю своєї особистості” [2].

Та коли розпочалася підготовлена Мадзіні повстанська експедиція у Сардинське королівство, преса Західної Європи, а слідом за нею і Російської імперії розгорнула публікацію повідомлень і чуток з місця подій. Починаючи з лютого 1834 р. газети “Северная пчела”, “Санкт-Петербургские ведомости”, “Русский инвалид”, “Московские ведомости”, які були в обігу в Україні, друкували запозичені з офіційних австрійських, п’ємонтських та швейцарських видань відомості про “заколотників, які зібралися на березі Женевського озера”. Згадки про їхнього натхненника і організатора з’явилися у зв’язку з епізодом роздачі жителям містечка Вілла-ле-Гран “підбурюючих прокламацій знаменитого Йосипа Мадзіні та інших членів товариства “*Giovine Italia*”, підписаних тимчасовим заколотним урядом 1-го лютого” [3]. Цей опис, поданий “Северной пчелой”, майже дослівно повторили “Московские ведомости”, обминувши, однак, факт участі Мадзіні у повстанському уряді [4]. Що ж до самої “Молодої Італії”, то російські часописи представляли її однозначно в негативному світлі. Посилаючись на звістки з “італійського кордону”, “Северная пчела” писала: “Жахливий союз, відомий під назвою “Юна Італія”, справами своїми підтверджує чутки про його існування” [5].

У потоці повідомлень, якими рясніли газетні шпальти протягом кількох місяців 1834 р., привертала увагу така деталь: і Мадзіні, й очолювану ним організацію у дописах називали “знаменитими” і “відомими”, що зрештою засвідчувало не тільки їхню широку популярність в Європі, а й визнання особливого місця на політичній авансцені.

Але той, хто стежив з газет за подіями на швейцарсько-сардинському прикордонні, навряд чи міг уявити, що мадзіністська імпреза у далеких Альпах своїми зв’язками сягала й України → завдяки “молодим італійцям”, які її відвідували. Появі їх, за професією здебільшого моряків, сприяли рейси торговельних суден, зафрахтованих для вивезення українського збіжжя з портів Чорного та Азовського морів на Захід. Розповіді про “Молоду Італію” і залучення до неї нових членів — це те, чим займалися вони нелегально у портових містах. (Див. кольор. вклейку стор. XVI). Історичні джерела зберегли імена деяких учасників цих морських маршрутів в Україну. Один із них — активіст генуезького осередку “Молодої Італії” Джамбаттіста Кунео перебував тут, здійснюючи плавання 1832 р. до берегів Тавриди. Тоді від нього дізнався

Одеса. (Літографія Ф. Гросса, перша пол. XIX ст.).

про існування організації, очолюваної Мадзіні, молодий матрос Джузеппе Гарібальді, який під час зупинки у Таганрозі вступив до її лав [6]. Наприкінці 1833 р., рятуючись від переслідувань сардинського уряду, Кунео змушений був емігрувати до Південної Америки, де продовжував мадзіністську пропаганду, заснувавши часописи у Ріо-де-Жанейро та Монтевідео. Саме його слідами наступного року відправилися Гарібальді та деякі інші учасники повстання.

Але і далекий світ українського Причорномор'я у подальшому служив тим середовищем, де сміливці “Молодої Італії” прагнули знайти опору для своєї діяльності. Важливу роль у цьому відігравали поселення етнічних італійців, які виникли на рубежі XVIII–XIX ст. у Херсоні, Миколаєві, Керчі, Феодосії, Севастополі та ін. Найчисленніша колонія сформувалася в Одесі, де, за підрахунками її першого історика А. Скальковського, вже на початку 1830-х років постійно мешкали 1600 італійців [7]. У період навігації кількість їх набагато зростала, як і в інших портових містах, у зв'язку з прибуттям моряків і негоціантів з Ліворно, Генуї, Трієста, Неаполя, Марселя. “Я здійснив свою першу подорож до Одеси! — писав захоплено у своїх “Мемуарах” Гарібальді.— Ці подорожі відтоді стали такими простими і звичними, що вважаю не потрібним розповідати про них” [8].

Звичними у ці роки були шляхи на український Південь і для інших мадзіністів, що підтвердили події їхнього савойського походу. Характерний факт, що набув мало не форми детективної історії, зафіксували тоді служби сардинської і російської влади. Влітку 1834 р. до Одеси прибув Нікколо Моркіо, який пред'явив тамтешній поліції паспорт підданого Бельгії, засвідчений російською дипломатичною місією у Константинополі. 18 серпня він одержав від градоначальника Одеси письмовий дозвіл на подальший проїзд — у Таганрог. Та після відбуття Моркіо з'ясувалося, що він насправді підданий Сардинії, родом з Генуї, а паспорт отримав від бельгійського консула в Марселі. З цього приводу першим вчинив переполох сардинський консул в Одесі Міланта, який, повернувшись з-за кордону, сповістив місцеву адміністрацію, що Моркіо “був одним із найголовніших змовників, які хотіли недавно учинити революцію у володіннях сардинського короля, і врятувався від переслідування урядом”, здобувши фальшивий паспорт [9].

Аналогічного змісту реляцію про появу в Одесі Моркіо консул направив у вересні міністерству закордонних справ у Туріні [10]. За його ж відомостями, до Одеси збирався прибути ще один учасник змови, переслідуваний сардинським урядом,— Антоніні. Йшлося про офіцера, який допоміг Мадзіні залучити до експедиції легіон поляків.

За розпорядженням начальника III відділення імператорської канцелярії графа Бенкендорфа розпочалася масштабна операція розшуків Моркіо й Антоніні. Окрему вказівку одержав київський генерал-губернатор: у разі появи у довірених його управлінню губерніях італійських революціонерів треба негайно вислати за межі імперії [11], що означало безумовну видачу їх сардинській владі, яка на вимогу короля одного за одним засуджувала повстанців до смертної кари. У містах і повітах Правобережної України було поставлено на ноги увесь поліцейський апарат, а губернаторів зобов'язано періодично доповідати про хід операції, яка тривала протягом року і завершилася безрезультатно. Останній рапорт, позначений датою 3 серпня 1835 р., надійшов від подільського цивільного губернатора з повідомленням, що розшукувані іноземці на теренах губернії не з'являлись, але “пильне спостереження триває” [12].

Слід зазначити, що Антоніні, який, на відміну від Моркіо, напевно, не потрапив в Україну, був відомий російській таємній поліції ще до початку походу у Савойю. Збереглося секретне відношення шефа жандармів і начальника III відділення імператорської канцелярії Бенкендорфа від 8 травня 1833 р., надіслане київському генерал-губернатору Левашову, де він називав Антоніні “в числі змовників [...], які відправилися з Франції у Галичину з наміром учинити там заворушення”. Тоді ж Левашова попередив генерал-губернатор Новоросійського краю

Воронцов, що таємне товариство революціонерів у Парижі “має зв'язки з Одесою” [13].

Тим часом здійснені й залишені в проектах візити посланців “Молодої Італії” у міста Причорномор'я послужили прологом до її ширшого проникнення в Україну, коли в квітні 1834 р. у Швейцарії Мадзіні створив міжнародне об'єднання демократів “Молода Європа” за участю італійців, поляків та німців. Своєрідним індикатором активності нової організації можна вважати заходи, до яких вдалися імперські режими по обидві сторони австро-російського кордону. Зокрема, у Галичині стеження за діями революціонерів здійснював російський консул у Бродях, де перехрещувалися міжнародні торговельні шляхи і збиралося багато іноземців. Свої реляції він адресував безпосередньо у Київ на ім'я генерал-губернатора, переповідаючи у них і про політичні події в Італії. 30 вересня 1835 р. консул привертав увагу до суду в Мілані “над італійськими змовниками проти австрійського уряду — членами так званого товариства “Юна Італія” і вироків: смертна кара для дев'ятнадцяти з них і двадцятирічне ув'язнення — для одного. Імператор, зазначалося у повідомленні, наказав замінити покарання на смерть “тюремним ув'язненням або висилкою назавжди в Америку”. Наводячи ці факти, консул тут же вказував на “дух свавілля і неповаги до законів” з боку бродських купців, виокремлюючи серед них “італійця Івана Сала [...], головного тутешнього повіреного польських патріотів, який надавав їм під час революції (1830—1831 рр.— *М. В.*) усякого роду послуги й понині виконує їхні доручення і справи” [14].

Вихід на міжнародну політичну арену “Молодої Європи” спричинився до спільних контрзаходів з боку адміністрацій у Галичині і Правобережній Україні. Прагнучи поставити заслін революційним ідеям, вони піддали переслідуванню львівського книготорговця Івана Мілліковського та його уповноваженого Йоганна Міхалика, які зробили спробу заснувати у Києві крамницю для продажу літератури західноєвропейських фірм. Під час відвідин Києва 1834 р. Мілліковський домовився з шойно відкритим університетом св. Володимира про постачання книгами, картами і нотами. Запропоновані умови, за висновком попечителя київського навчального округу, були вигідні для університету, який визнав Мілліковського своїм комісіонером. Останній після прибуття до Києва звернувся 20 вересня з проханням до генерал-губернатора дозволити відкрити у місті магазин іноземних видань [15].

Але справа набула іншого обороту, викликаного перевіркою “благонадійності і напряду думок книгопродавця”. Вирішальну роль у ній відіграв лист-відповідь президента Галичини барона Кріга від 29 серпня на запит з Києва. У ньому повідомлялося, що “політичні думки Мілліковського не надійні. Саме останнім часом виявилось, що він

уплутався у заборонене ввезення й поширення революційних творів з Франції та інших західних держав. У одній такій справі, яка могла бути доведена, його засудили до місячного утримання під арештом, а інші випадки ще розслідуються. Крім того, за паспортом, виданим тільки до Лейпціга, він зробив без тутешнього дозволу поїздку в Париж, де, мабуть, мав стосунки з Лелевелем (у циркулярі російського міністра внутрішніх справ від 4 листопада 1834 р. цей факт охарактеризовано більш категорично: “Мав стосунки з відомим Лелевелем”.— *М. В.*), який переважно у продажу революційних творів вбачає могутній засіб для політичних рухів”. Кріг підкреслював також, що зворотний шлях з Франції Мілліковський зробив через Швейцарію — країну, яка з появою в ній Мадзіні та його соратників викликала особливе занепокоєння віденського двору. “Підозрілими і ненадійними”, за висновком намісника Галичини, були й політичні погляди Міхалика [16].

Остаточо план книжкової торгівлі було зруйновано рішенням міністра внутрішніх справ, який у циркулярі від 4 листопада, “визнаючи перебування Мілліковського у тому краї (Наддніпрянщині.— *М. В.*) шкідливим, наказав негайно вислати його до Галичини” [17], де на кордоні книготорговця заарештувала австрійська поліція.

З ініціативи Кріга того ж року була здійснена ще одна спільна операція. У “нотах”, направлених відповідно волинському і подільському губернаторам 21 липня і 15 серпня він повідомляв, що “з Франції поширилося у Галичині таємне товариство з метою республіканською під назвою Європейського товариства. Предмет оного — підготувати уми до свободи і рівності, щоб у свій час сприяти їхньому здійсненню”. За даними, які наводилися в “нотах”, зв’язки цієї організації сягнули Правобережної України. У Житомирі, зазначав галицький намісник, перебувають члени цього товариства батько і син Верцинські, а в Шаргороді на Поділлі мають прийняти у члени цієї спілки одного посесора, який вже одержав запрошення за підписом “Гонта” [18] — відомого ватажка гайдамацького руху 1765 р.

Матеріали стосовно Верцинських дають можливість дійти висновку, що в орбіту впливу “Молодої Європи” потрапляли члени різних антиурядових товариств і груп. Допитуючи у квітні 1836 р. заарештованого Тадеуша Жабицького, який прибув наприкінці 1835 р. у Краків з дорученням “Молодої Польщі”, слідча комісія при варшавському генерал-губернаторі з’ясувала, що батько і син Еразм та Людвіг Верцинські належали до карбонарської секти, коли перебували у Франції. Згодом Людвіг Верцинський та його товариші об’єдналися в Галичині з Шиномом Конарським (учасником савойської експедиції.— *М. В.*), а також із Северином Гошинським та іншими “для встановлення зв’язків товариства під назвою “Молода Польща” [19]. Таким чином, на грун-

**Шимон Конарський,
соратник Мадзіні,
керівник товариства
“Співдружність
польського народу”.**

ті трансформації груп, подібних до “Європейського товариства”, закладалися організаційні підвалини поширення впливу “Молодої Європи” на ту частину українського регіону, яка перебувала під управлінням російського самодержавства. Виконувати цю місію припало організації “Співдружність польського народу”, про діяльність якої йтиметься далі.

Галицький шлях “Молодої Європи”, однак, не був єдиний у її зв'язках з Україною. Одночасно визначився напрям через Південь слідами раніше засвоєних тут “Молодою Італією” зв'язків. Розрізнені відомості, що збереглися, не дають змогу відтворити цілісну картину цих стосунків. Проте ми маємо беззастережні докази представництва “Молодої Європи” на Півдні України, документально зафіксовані свідченнями протилежних сторін — революційною й урядовою. Перше і хронологічно найбільш раннє (січень 1835 р.) підтвердження цього знаходимо у документах самого Мадзіні. Йдеться про складений ним конфіденційний “інформаційний лист”, призначений “виключно” для шойно створеного товариства “Молода Швейцарія”. Відзначаючи працю своїх італійських, польських та німецьких соратників, Мадзіні повідомляв, що “Молода Європа” “має організаторів у Барселоні, Севільї, Лондоні, Одесі і т. д. Та неминуча повільність у зносинах між цими пунктами і центральним комітетом утруднюють сьогодні можливість оцінити успіхи їхньої діяльності” [20]. З листа випливало, що в Одесі, як і в інших вказаних у ньому містах, йшов процес створення місцевих осередків бернського центру.

Інформація про одеський осередок “Молодої Європи”, проте, потрапила до російської влади. Її переповів царським слідчим згаданий Жабицький, вказавши, що у Берні діє центральний комітет “Молодої Європи”, яким “керує італієць Мадзіні”; комітет підтримує зв'язки

з містами різних країн, а в Одесі має “свого кореспондента”. У зв’язку з цими свідченнями канцелярія новоросійського генерал-губернатора завела секретну справу “Про вжиття заходів для виявлення зносин Одеси з революційним комітетом у Берні”, але встановити особу за-конспірованого представника організації Мадзіні не вдалося [21].

У зв’язках і впливах “Молодої Європи” в Україні знайшла віддзеркалення стратегія Мадзіні, яка передбачала “пробудження слов’янської раси”. Особливі надії щодо її реалізації він покладав на польський рух і “Молоду Польщу”, створенням якої активно переймався протягом 1833 — початку 1834 років. У центрі цих подій опинилося швейцарське містечко Б’єнн, де зосереджувалося багато поляків — учасників повстання 1830–1831 років. Їхню долю поділяв Шимон Конарський, молодий енергійний капітан, який також брав участь у повстанні. У грудні 1833 р. він прибув з Бельгії до Б’єнна, де одразу поринув у справи тамтешнього емігрантського “Товариства прав людини і громадянина”, на базі якого й постав осередок республіканців-демократів під назвою “Молода Польща”. Саме з нею відтоді Конарський пов’язує свою подальшу боротьбу. В останні дні грудня він виїздить до Парижа і там повертає на бік “Молодої Польщі” знаних діячів еміграції Зверковського, Петкевича, Ружицького, Богдана Залеського, а з їхньою допомогою й інших політичних вигнанців, що мешкали у Франції і Бельгії.

Важливий імпульс зміцненню “Молодої Польщі” надали контакти Мадзіні з польськими патріотами у березні 1834 р. безпосередньо у Б’єнні, де він близько зацікавився з Каролем Стольцманом, який став його палким союзником та ідейним послідовником [22]. Там же до співпраці з Мадзіні включилися Костянтин Залеський і Фелікс Гордашевський [23].

Зустрічі з членами “Молодої Польщі” дали підставу італійському лідерові твердити про остаточне оформлення нового товариства: 16 березня у листі до свого соратника Л. Мелегарі він повідомляв про утворення центрального комітету “молодих поляків” [24]. Подальшим кроком, якого добився Мадзіні, було підписання 5 квітня у Б’єнні пакту між “Молодою Польщею” і “Молодою Італією” [25], що стало однією з передумов заснування “Молодої Європи”.

Поява “Молодої Європи” позначила новий етап у польському русі. 17 лютого 1835 р. у листі до представника “Молодої Італії” в Парижі П’єтро Джанноне Мадзіні передав дуже важливу новину: “Ми маємо на своєму боці велику частину польської еміграції і зв’язки всередині країни” [26]. Йшлося про мережу “Молодої Польщі”, якою було вже охоплено польські терени Австрійської та Російської імперій і Краків, а також про осередки “молодих поляків” у Швейцарії, Франції, Бель-

гії, Англії. За даними поліцейських служб, наприкінці 1835 р. кількість клубів, які діяли в польській еміграції, зросла до п'ятдесяти [27].

Як факт найпершої ваги оцінив Мадзіні вступ у 1835 р. до “Молодої Польщі” Йоахіма Лелевеля (“Лелевель наш” [28]), патріарха еміграції, прихильника революційної пропаганди у регіонах Російської імперії, населених поляками, литовцями, білорусами, українцями. Ще на початку 1834 р. у своєму листуванні Лелевель висловлював думку, що поширення революційних ідей допоможе підняти на боротьбу “малоросійські елементи Москви” [29].

1835 р. за його дорученням до Галичини відправився Конарський, щоб об'єднати існуючі там підпільні групи польських патріотів і поширити їх діяльність на прилеглі терени Російської імперії. У Кракові за його участю було створено товариство “Співдружність польського народу”, яке стало фактичним відгалуженням “Молодої Польщі”. Невдовзі керівне ядро “Співдружності” перемістилося до Львова, а Конарський нелегально перетнув австро-російський кордон і таємно оселився у с. Лісов на Волині. Звідти він регулярно здійснював поїздки по Україні з метою створення осередків “Співдружності” й розгортання пропагандистських заходів. Про результати, потреби і труднощі цієї роботи він письмово повідомляв Лелевеля через емісарів, які курсували між Західної Європою і Україною.

Конарському вдалося розпочати консолідацію нелегальних груп на Волині, Київщині, Поділлі та ін. Головною базою їхнього зближення і об'єднання став статут “Співдружності”. Складаючи його, Конарський та його соратники широко послуговувалися положеннями, проголошеними у програмах “Молодої Європи” і “Молодої Італії”.

Чільне місце у статуті посіло гасло про союз народів. “Кожен народ... — говорилося в його 28 параграфі, — покликаний виявляти увагу всьому людству. Отже, кожен народ зобов'язаний виконувати ще й те, що вимагає від нього людство. Люди всіх націй є брати між собою. Таким чином, люди і всі народи як одна родина і велике єдине братерство повинні взаємно поважати одне одного, подавати взаємну допомогу у відновленні й захисті свободи”. Статут разом з тим застерігав: “Людина, родина, каста і навіть народ, який прагне поневолювати, перетворюється на ворога всіх народів, тобто всього людського співтовариства, і як такого союзні народи мусять переслідувати” [30].

Викладений на мадзіністський кшталт принцип “Співдружності”, визначав перспективу визвольної боротьби поляків спільно з іншими народами. Характерно, що цей напрям антимонархічного фронту привернув увагу й російської адміністрації. У довідці, долученій до секретної справи канцелярії київського цивільного губернатора, серед головних засад організації Конарського виокремлювалося “прагнення до

єднання тісними узами братерства з товариствами інших народів Європи, які визнають такий само політичний спосіб думок” [31].

За прикладом “Молодої Італії” і “Молодої Європи” члени “Співдружності” спиралися у своїй діяльності на республіканську спадщину Французької революції 1789 р., її гасла “свобода”, “рівність”, “братерство”. Це підкреслював і поданий на початку статуту девіз: “Через народ для народу” [32], який ще раніше проголосили італійські патріоти. У їхній програмі 1831 р.— “Загальній інструкції для з’єднаних у братство” — Мадзіні писав: “Молода Італія” виступає в ім’я народу і спиратиметься на народ, ігнорований досі” [33]. Складаючи статут своєї організації, члени “Співдружності” звертали увагу на роль селянства як сили, “без якої неможливо здобути перемогу” [34]. Питання про селянство Мадзіні порушував ще 1831 р., звертаючись у “Циркулярі федерації “Молода Італія” до своїх однодумців: “Проповідуйте в народі його права [...], відвідуйте хатини селян, збудіть серед найчисленнішого класу почуття любові, придушене в ньому жебрацтвом і пихою аристократів [...] Революції,— підкреслював він,— здійснюються для народу і народом” [35].

З одних і тих же позицій у документах, складених Мадзіні й членами “Співдружності”, трактувалося значення морального фактора в суспільному розвитку. Ухвалений 1834 р. “Молодою Європою” “Акт братерства” і підписаний італійськими, польськими й німецькими демократами, вказував на “всеохоплюючий моральний закон”, згідно з яким людство має виконувати свою місію у світі [36]. Так само статут, який опрацьовував Конарський, в основу визвольної боротьби покладав завдання — “пробудження і піднесення в народі моральної сили” [37].

Риси ідейної спільності з “Молодою Італією” відбилися у поглядах членів “Співдружності” на підготовку народного повстання та його методи. Увагу італійських і польських революціонерів привертав специфічний воєнний досвід — партизанські дії. В Україні найбільшим знавцем їх був провідний член “Співдружності”, земський секретар Волинської губернії Бопре, який, за свідченням К. Мошковського, найближчого друга Конарського, вивчав і робив переклади з історії збройної боротьби за незалежність народів Голландії, Франції, Іспанії і написав брошуру про тактику партизанської війни, “можливості та користь її” [38].

На Заході дослідником партизанської війни був ветеран італійської революції Карло Б’янко. Пройшовши велику школу боротьби (участь у п’ємонтській революції 1821 р., іспанському русі спротиву), він написав трактат, виданий 1830 р. у двох частинах під назвою “Про національну повстанську війну загонами стосовно Італії” [39]. Для Мадзіні,

який тоді розробляв стратегію й тактику майбутньої “Молодої Італії”, твір Б'янка став важливим джерелом для визначення програмних завдань революції. Висновками цієї праці він широко скористався, готуючи “Загальну інструкцію”, в якій писав: “До партизанської війни вдаються всі нації, які змагаються за свободу проти іноземних загарбників; вона компенсує брак регулярної армії, неминучий на початку повстання [...], навчає воєнного мистецтва весь народ, ставить противника у скрутні умови незвичайної для нього війни [...], робить націю непереможною. Тому “Молода Італія” готує людей до партизанської війни” [40]. Мадзіні вважав вкрай актуальним ознайомити усіх патріотів з її методами і 1833 р. опублікував написану на матеріалах книги Б'янка докладну статтю “Про повстанську війну, що личить Італії”, яка потім неодноразово перевидавалась у вигляді брошури.

З теорією Б'янка, як і з програмними документами “Молодої Італії”, безперечно, був знайомий Конарський. У Швейцарії, як зазначено в його щоденнику (запис від 2 лютого 1834 р.), написаному частково шифром і досі до кінця не розшифрованому, він тісно співробітничав з Мадзіні під час збройної савойської експедиції. Ще один короткий запис, який проливає світло на зв'язки з італійським лідером, Конарський зробив 15 червня того ж року, — про вечір, проведений спільно з Новосельським, додавши до цього багатозначну нотатку: “Початок “Молодої Європи” [41]. Цілком очевидно, що розмова між ними йшла про організацію, створену з ініціативи Мадзіні й проголошену у Берні “Актом братерства”. На цьому документі свій підпис від імені “Молодої Польщі” поставив Новосельський поряд з підписами інших членів її центрального комітету [42].

1834 р. Конарський виїздив до Парижа, де спільно з публіцистом Яном Чинським організував випуск журналу “Pólnoc” (“Північ”), виступаючи на його шпальтах як теоретик революційної думки. В Україну, отже, він прибув, маючи широкі, сформовані у середовищі “Молодої Польщі” та “Молодої Європи”, інтереси, які знаходили відображення в роботі “Співдружності”. Самий її статут Конарський використовував для пропаганди демократичних ідей шляхом колективних читань і обговорення на нелегальних зборах. Тільки 1836 р. такі заходи відбулись у селах Мурована Вербка на Поділлі й Попадиха в Київській губернії, Старокостянтинівському повіті на Волині, у Кременці, Києві. Це сприяло зростанню організаційної мережі товариства у містах і повітах. Найчисленніше його відгалуження обіймало Волинь, де поряд з керівним центром у Кременці сформувалися групи в Луцькому, Житомирському, Дубненському, Володимирському та інших повітах. Вплив “Співдружності” позначався на умонастроях у гімназіях Києва, Немирова, Вінниці, Житомира, Рівного, Клевани, що змусило царську адмі-

ністрацію на Правобережній Україні завести багато справ з приводу антиурядової діяльності учнівської молоді [43]. Окремі навчальні заклади безпосередньо співпрацювали з організацією Конарського. У Вінниці таким осередком був приватний пансіон Ф. Жірдота, де його вихованка Е. Міхальська, виконуючи доручення керівника “Співдружності”, вела пропаганду. Сам власник пансіону із симпатією ставився до ідей, поширюваних членами організації Конарського, і склав “Моральний катехизис”, в якому висловлювався за встановлення політичної влади на республіканських засадах [44].

Із задумом Мадзіні спрямувати до “наших цілей” [45] (“Молодої Італії”) інші нелегальні організації перегукувалася праця Конарського та його соратників. Завдяки їй до них приєдналось одне з найбільших на Волині товариство “Віра, надія і любов”, зв’язки якого сягали також студентського гуртка у Києві, що діяв під орудою Гордона, потім Вінницького, і об’єднував не тільки поляків, а й українців. Двох з них Сосновського і Чорного після розгрому “Співдружності” було засуджено до смертної кари, заміненої “височайшим” повелінням віддачею у солдати для служби на Кавказі [46].

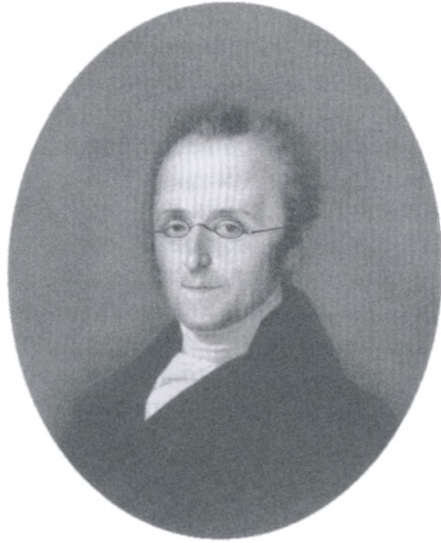
У період діяльності організації Конарського до неї приєдналося чимало мешканців міст і сіл Наддніпрянщини. Були й ті, хто формально не пов’язував себе членством у таємному товаристві, але з симпатією ставився до його ідей і цілей. Що ж до кількісного складу “Співдружності”, то документи дають різні цифри. За матеріалами проведених у лютому—травні 1839 р. у Києві шести військово-судових процесів, було засуджено 62 жителя Київської, Волинської і Подільської губерній, а також 11 студентів університету св. Володимира. Ширші дані про учасників організації Конарського в Україні містить складений у російському міністерстві внутрішніх справ “алфавітний список осіб, причетних до справи про таємні товариства в Київській, Волинській та Подільській губерніях, відкриті у 1838 р.”, де перелічено 146 осіб з позначенням застосованих до них покарань: відправка до Сибіру на каторгу і поселення, віддача у солдати, заслання у віддалені губернії, домашній поліцейський нагляд [47]. До цього слід додати, що суцільної чистки тоді ж зазнав Київський університет, де з 307 студентів 97 було визнано “неблагонадійними”.

Масштаб промадзіністської діяльності “Співдружності польського народу” розширила його взаємодія з “Демократичним товариством” в Одесі. Документально зафіксовано, що сюди особисто приїздив Конарський,— в червні 1836 і травні 1837 років, щоб зустрітися з керівником тамтешніх демократів Ігнатієм Млодецьким. Останній мав звання купця першої гільдії і займався оптовим продажем зерна за кордон, підтримуючи у такий спосіб широкі зв’язки з портовими містами —

Трієстом, Генуєю, Неаполем, Марселем, а також із Парижем. У торговельних справах Млодецького було й те, чого він волів не афішувати, — купівля і ввезення з-за кордону друкованих видань. Згідно з рапортом одеського поліцеймейстера, “упродовж 1836-го, 1837-го і 1838 років на ім'я Млодецького надходило багато книжок, рукописів, малюнків, картин і нот” [48].

Безпосередньо поширенням друків займалися власники книжкових крамниць в Одесі французький підданий Сорон і виходець із Швейцарії Мієвіль. Жандармська перевірка, проведена у зв'язку з арештами членів “Співдружності”, виявила, що через обидві крамниці в Україні розповсюджувалися французькі, італійські та інші видання із Західної Європи. Згідно з довідкою Одеського цензурного комітету, протягом 1836-го — серпня 1839 років Сорон одержав 15159, а Мієвіль 8564 томів [49]. Останній засвідчив на допиті, що книги йому надсилали “через Марсель і Брюссель” [50]. Значна частина їх потрапляла до книгопродавців, обминаючи цензурний контроль, що підтвердили проведені у крамницях і квартирах Мієвіля й Сорона обшуки. У першого було виявлено 38 томів творів різних авторів, заборонених до ввезення в Росію, і 73 томи, “не відомі в цензурному відношенні”. У Сорона знайшли 49 книг французькою мовою, заборонених до ввезення в імперію [51]. Слідство встановило, що з його крамниці видання направлялися в інші міста, в тому числі у Київ, до членів студентського університетського гуртка, що входив до організації Конарського [52]. Було також з'ясовано, що заборонені до обігу книги власники крамниць продавали “за рекомендацією Млодецького, бо вони (книги.— *М. В.*) тільки його посередництвом надходили з-за кордону” [53]. Саме таким способом зарубіжні друки Конарський одержував у Сорона, до якого “був рекомендований листами з Парижа”. Він, як доповів виконуючий обов'язки Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора військовому міністру, “придбав заборонених книг на 100 крб” [54]. Крім того, замовив для передплати видання на суму, яка перевищувала вже сплачену. У своєму письмовому показанні заарештований у справі “Співдружності” Каспер Мошковський переповідав висновок, який зробив Конарський після відвідин Причорномор'я: “Одеса з часом могла б стати важливим для них пунктом” зв'язку із зарубіжжям [55].

Які саме друки купував і замовляв Конарський в Одесі, невідомо. Зате ми маємо певне уявлення про тих, хто їх видавав, — емігрантів. У своєму тюремному рукописі згадуваний Мошковський зазначав, що “у краї одержували через Одесу і Галичину різні книги та періодичні твори, які видавалися в еміграції” [56]. Що ж до змісту книжок, які обминали цензуру і, безперечно, потрапляли до членів організації Конар-

**Діяч італійського
національно-
визвольного руху,
письменник
Сільвіо Пелліко.
(Дагеротип, 1841 р.).**

ського, це засвідчує рапорт від 18 листопада 1839 р. київського генерал-губернатора шефу жандармів графу Бенкендорфу: твори, вилучені у “бібліотеці для читання” Сорона, містили “республіканські думки” [57]. Це були книги, видані французькою та польською мовами. Разом з тим, виявлені під час обшуків італомовні публікації належали до тих, проти яких не було заперечень з боку цензури. Але серед них були такі, яким Мадзіні надавав важливого значення для пропаганди ідей свободи. З цією метою 1836 р. він склав проект випуску “Бібліотеки вигнанця”, до якої мали увійти “всі твори вигнанців, що заслуговують на відзначення і збігаються з тенденціями “Молодої Європи”, розглядають історію, літературу і т. д.” [58].

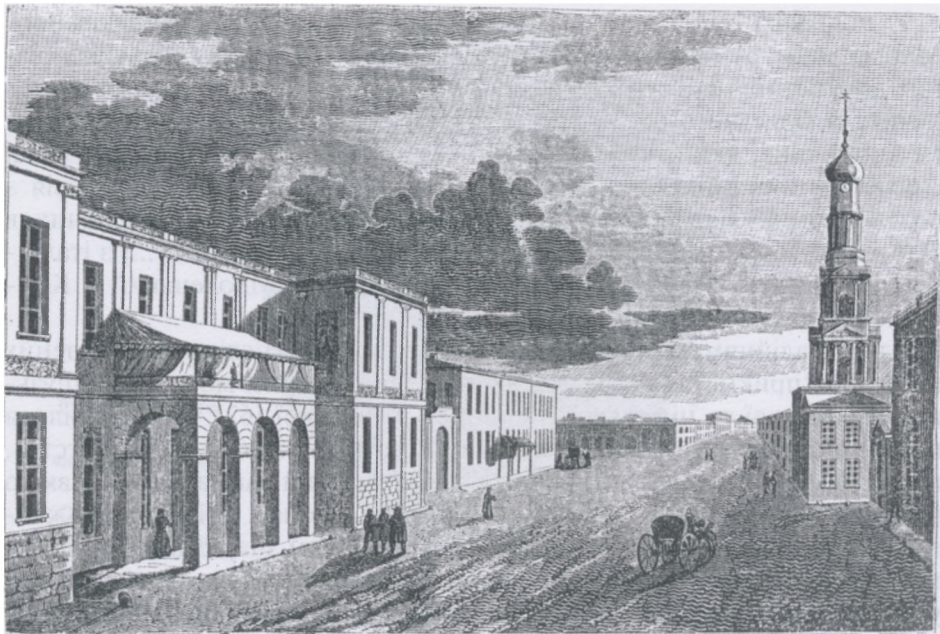
У числі авторів різних країн він назвав Сільвіо Пелліко. Творчість цього італійського письменника, переслідуваного австрійською владою, була популярна на Півдні України. Ще 1835 р. коштом крамниці Мієвіля тут було видано книгу Пелліко “Про обов’язки людини”. Твори письменника читали в Одесі також в оригіналі. Серед них “Мої темниці” — сповідь про багаторічне перебування патріота у цісарській тюрмі-фортеці Шпільберг. Цю книгу знайшли під час обшуку в Альберта Серватовського, австрійського підданого, який постійно проживав в Одесі й мав зв’язки з “Демократичним товариством”. У його квартирі зберігалися й інші італійські твори, пройняті духом свободи,— тритомники основоположника літератури Рісорджименто Алессандро Мандзоні і “бунтівного” скульптора доби Відродження Бенвенуто Челліні [59].

У пошуках італійських слідів таємного товариства, очолюваного Млодецьким, жандарми виявили в його конторі велику кількість різних документів і листування західними мовами. У зв'язку з цим до попечителя Одеського навчального округу надійшло прохання “відрядити чиновника, який би знав французьку, німецьку та італійську мови і особливо останню” [60]. Зі свого боку київська секретна комісія з розслідування діяльності таємних товариств вимагала від слідчих в Одесі з'ясувати, “в яких стосунках перебував Млодецький [...] з італійцем Парріні і з ким через цього останнього мав Млодецький в Константинополі листування” [61].

Але з італійцями мали справи також Сорон і Мієвіль. У складених поліцією “прикметах” вказувалося про знання ними мов — французької, італійської та німецької і “погане” російської [62]. Їм доводилося постійно спілкуватися, зокрема, з підданим Тосканського герцогства, повіреним Млодецького Антоніо Контесіні, який займався доставкою пакунків літератури з порту до крамниць Сорона і Мієвіля. За жандармським висновком, Контесіні був “мовчазним знаряддям Млодецького” в його таємній діяльності. Італійця заарештували, звинувативши у тому, що він замовляв книги для осіб, які “з огляду на свій стан” не мали права передплачувати з-за кордону літературу [63].

Намагаючись розкрити увесь ланцюг поширення заборонених видань та ідентифікувати причетних до цього осіб, слідчі зажадали відомості про привезені в карантин одеського порту товари, які одержував там Контесіні. У списках, що надійшли, були занотовані також імена шкіперів, які доставляли на своїх суднах літературу. Її морськими перевізниками, як виявляється, було багато італійців: у 1836 р. — Андреа Додеро, Антоніо Тазі, Агостіно Мароскі та ін., у 1837 р. Джованні Россо, Емануеле П'ядоніо, Джузеппе Денаро, Лука Додеро, Джованні Озані, Вінченцо Галло, Томмазо Додеро, Бенедетто Джакото, у 1838 р. — Джузеппе Роміно, Джакомо Косенцо, Джакомо Деморо та ін. [64] Справа про таємне товариство в Одесі завершилася вироками. За розпорядженням імператора, трьох головних учасників було вислано у віддалені губернії, 12 осіб віддано під нагляд поліції. Стосовно Мієвіля і Сорона, то “височайшим” повелінням їм заборонялося перебувати в імперії, а їхні крамниці підлягали “негайному закриттю і продажу з публічного торгу” [65].

Протиборство між “Молодою Європою” і “Священним союзом” самодержавців закінчилося наприкінці 1836 р. висилкою Мадзіні та інших політичних емігрантів зі Швейцарії і, отже, порушило їхні міжнародні зв'язки. Та це не означало, що монархи нейтралізували впливи мадзіністської ідеології і політики. Так, організація Конарського ще два роки після припинення діяльності головного центру “Молодої Єв-

Харківський університет.

(Гравюра, "Живописное обозрение", Москва, 1839 р.).

ропи" активно працювала на її засадах. Не випадково державні органи Російської імперії і в цей період все ще розшукували діячів, пов'язаних з "Молодою Європою", та її складової — "Молодої Польщі". У знайденому нами документі, складеному Звенигородським городничим за матеріалами приписів київського цивільного губернатора в 1838 р., — "Алфавіті осіб, яких визнано у злочинних задумах і змовах або у приналежності до таємного товариства, так само, як і тих, за якими наказано вести особливо таємний нагляд", було внесено поряд з іншими прізвища соратників і послідовників Мадзіні. Серед них — Ворцель, Гордашевський, Дибовський, Залеський, Зверковський, Конарський, Круліковський, Лелевель, Млодецький, Мальчевський, Новосельський, Стольцман та інші [66].

У розглядуваний період західноєвропейські впливи мали сприятливий ґрунт також у Слобідській Україні, інтелектуальним центром якої був Харківський університет. Наукові інтереси до історичної та літературної творчості, що набули виразно народознавчого характеру, тут у 1830-х роках презентував гурток молоді, відданої, за спогадом його активного учасника Миколи Костомарова, "ідеї відродження малоруської мови та літератури". Свої дискусії вони розглядали як працю не обмежену рамками суто філологічних питань. "Тут,— зазначав Косто-

**Один з фундаторів
Кирило-
Мефодіївського
товариства, історик
Микола
Костомаров.
(Фотографія, 1860 р.).**

маров,— я з великим захопленням займався історією і проводив дні й ночі, читаючи всілякі історичні книги. Мені хотілося знати долю всіх народів”. Він “палко захопився французькою мовою”, а також “почав займатися й італійською” [67].

Захистивши 1844 р. магістерську дисертацію про історичне значення народної поезії, молодий вчений невдовзі переїхав у Київ, де продовжив студії з народознавства. У прагненні вивчати історію і культуру слов'ян він знаходить багато односторонніх у наукових і літературних колах міста, виношує план видання журналу всіма слов'янськими мовами. У Києві Костомаров познайомився й близько зацікавився з Тарасом Шевченком, який, захоплюючись також історичною минувиною, оспівував у своїх поетичних творах героїчні змагання народів за свободу. Як політичну декларацію щодо слов'янства, приймали сучасники шойно написану (1845 р.) ним поему “Єретик”, присвячену чеському будителю Шафарику. (Див. кольор. вклейку, стор. XV). Малюючи образ Яна Гуса — борця проти тиранії, Шевченко висловлював побажання, “щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди” [68]. За свідченням студента Київського університету Георгія Андрузького, який теж писав патріотичні вірші, літературна слава Шевченка “гриміла по всій Малоросії”, де “сподівалися мати у ньому свого Шіллера” [69].

Образ великого німецького поета був одним із найпопулярніших у Європі, а його палким пропагатором ще зі студентських років висту-

пав Мадзіні. 1831 р. в флорентійському журналі “Antologia” (“Антологія”) він зазначав, що поезія Шіллера випромінює “могутнє засудження часу тиранії” [70], і настійно рекомендував читати й перечитувати його твори.

З творчістю “свого Шіллера” пов’язували суспільні ідеали й українські інтелектуали. “Наші дружні бесіди,— зазначав у “Автобіографії” Костомаров,— зверталися насамперед до ідеї слов’янської взаємності [...]. Взаємність слов’янських народів у нашій уяві не обмежувалася вже сферою науки і поезії, а стала уявлятися в образах, у яких, як нам здавалося, вона має здійснитись для майбутньої історії. Поза нашим бажанням почав нам уявлятися федеративний лад як найщасливіша течія суспільного життя слов’янських націй” [71].

Зрештою, наприкінці 1845 р. група молодих вчених і письменників організаційно оформила зв’язки між собою, створивши таємне товариство під іменем слов’янських апостолів-просвітителів Кирила і Мефодія. До нього увійшли поряд з Костомаровим Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Георгій Андрузький, Опанас Маркович, Олександр Навроцький та інші.

Їхня швидкоплинна діяльність тривала до березня 1847 р., коли почались арешти і жандармські допити усіх причетних до неї. Праця, яку кирило-мефодіївці встигли найбільш повно здійснити, обіймала сферу ідеології і знайшла своє втілення у розробленні програмних засад, обґрунтуванні цілей і задач боротьби проти самодержавства й кріпосництва, за національну незалежність та союз слов’янських народів. Звідси в історіографії вивчення товариства зосереджувалося переважно на формуванні його ідейної платформи. Склалася схема, яка визначала джерела цієї бази,— декабристський та польський визвольні рухи, французька революція 1789 р., діяльність будителів зарубіжного слов’янства.

Слід, однак, зазначити, що питання про впливи на погляди членів товариства вперше постало не в наукових студіях, а в надрах жандармського відомства, для якого керівним компасом була “височайша” думка про Францію як центр “підбурюючих” революційних ідей та настроїв. Це засвідчила у квітні 1847 р. резолюція імператора Миколи I, під особистим наглядом якого проводилося слідство щодо кирило-мефодіївців: “Явна робота тієї ж загальної пропаганди з Парижа. Довго цій роботі на Україні ми не вірили, тепер щодо неї не можна сумніватися” [72].

У всепідданішій доповіді від 26 травня шеф жандармів О. Орлов стверджував, зокрема, що “Закон Божий” (головний програмний твір товариства) “є ніщо інше, як переробка книги Міцкевича” [73] Йшлося про “Книгу народу польського і пілігримства польського”, видану в Парижі ще 1832 р. Та цей висновок не узгоджувався з реальними фактами,

**Учасник Кирило-
Мefeldiivського
товариства
Микола Гулак.**
(Невід. худ., 1846 р.).

що показав проведений ще в середині минулого століття порівняльний аналіз названих творів. Якщо “Закон Божий” заперечував монархію як форму правління, то у польській “Книзі” такий погляд відсутній. Не згадується у ній і те, що проголошував український документ,— ідея об’єднання слов’янських народів, а також французька революція, події якої відтворювались у таких оцінках: “збунтувалися французи і сказали: не хочемо, щоб були у нас королі та пани, а хочемо бути рівні й вільні”. Водночас кирило-мефодіївський трактат засуджував терор революції [74].

Разом з тим не можна не помітити й те, що робило схожими обидві праці,— їхня форма, запозичена з євангельських писань. Але й ця констатація не дає відповіді: чому представлені у “Законі Божому” заклики до революційних змін супроводжуються посиланнями на християнське вчення.

Ще один нез’ясований момент історіографії: учасники товариства підкреслено заявляли про свою прихильність до панславізму, який багато сучасників пов’язували з об’єднанням слов’ян під орудою російського царя. Автор “Закону Божого”, ад’юнкт історії Київського університету св. Володимира Микола Костомаров у своєму рукописі про слов’янство, долученому до слідчої справи, писав: “Кому из читающих людей у нас теперь будет странным и чуждым слово “панславизм”, хотя не все, слышавшие об нем, скажут и стараются придти в состояние сказать, что это такое, хотя не все толкующие об нем правильно пони-

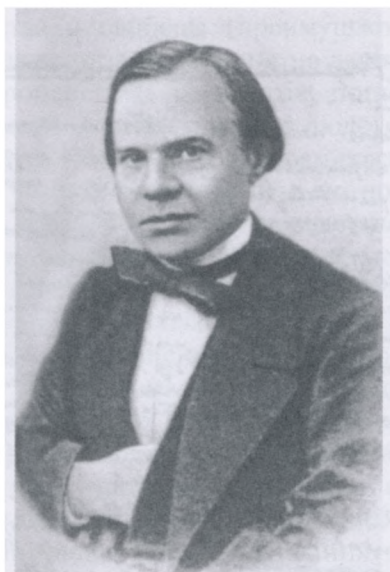
мают его умом и сочувствуют сердцем? Между тем эта идея в числе других, порожденных нашим мысленным веком, едва ли не самая нравственная, справедливая, богатая жизнью и полная надежд” [75]. Ні тут, ні далі міркування Костомарова не містять жодного натяку на причетність самодержців до панславізму. Отже, автор робив спробу переосмислити цей термін. Але які були її мотиви? Адже у програмних документах товариства існували терміни — “з’єднання слов’ян” (статут), “союз слов’янський” (“Закон Божий”) [76].

До пояснення цих та деяких інших рис в ідеології українських слов’яністів наближає висловлена в публіцистиці ще наприкінці ХІХ ст. думка про спорідненість Кирило-Мефодіївського товариства із західноєвропейськими визвольними рухами. Автором її був визначний діяч національного відродження України Михайло Драгоманов. У своєму творі “Чудацькі думки про українську національну справу”, опублікованому 1891 р. у львівському часописі “Народ”, він зазначав, що в період до революції 1848 р., “коли у нас склалися думки членів Кирило-Мефодіївського товариства, скрізь в Європі були “Молода Італія”, “Молода Германія”, і його “політичні тенденції [...] були недалеко від тенденцій “Молодих Італій”, “Германій” і т. ін.” [77].

Драгоманов, звичайно, не знав, що він, власне, повторював те, що 23 травня 1847 р. було занотовано у протоколі жандармського допиту російського слов’янофіла, письменника Федора Чижова. Притягнутий до слідства за зв’язки з кирило-мефодіївцями, він писав у своїх відповідях на запитання слідчих: “Про слов’янські ідеї всіх цих панів я нічого не знаю, але, судячи з уривків, які читав, гадаю, що у більшій частині ідеї не слов’янські, а молоді й, на мою думку, дуже західні, які бували за молодих літ у кожного” [78].

Свідчення Чижова і спостереження Драгоманова проливають світло на зв’язок між західноєвропейською політичною думкою та слов’янськими концепціями кирило-мефодіївців, допомагають із ширших позицій окреслити витоки цих концепцій, відмінність їх від слов’янофільської візії об’єднання народів під монаршим скіпетром та спільність із принципом альянсу націй, який проголошували на Заході Мадзіні й інші публіцисти і вчені. Підтвердження цього знаходимо серед матеріалів слідчої справи, до якої приєднано вилучені у Василя Білозерського виписки з паризького журналу “Revue des deux Mondes” (“Огляд двох світів”) за 1 листопада 1846 р. та 15 березня 1847 р. Вони були зроблені зі статей “Два панславізми” і “Спогади про Східну Європу” (автори: першої — професор слов’янської кафедри Колеж де Франс К. Робер, другої — письменник А. Депре).

Серед положень статті Робера увагу Білозерського привернуло саме визначення панславізму: “Панславізм, коли дати цьому слову точне

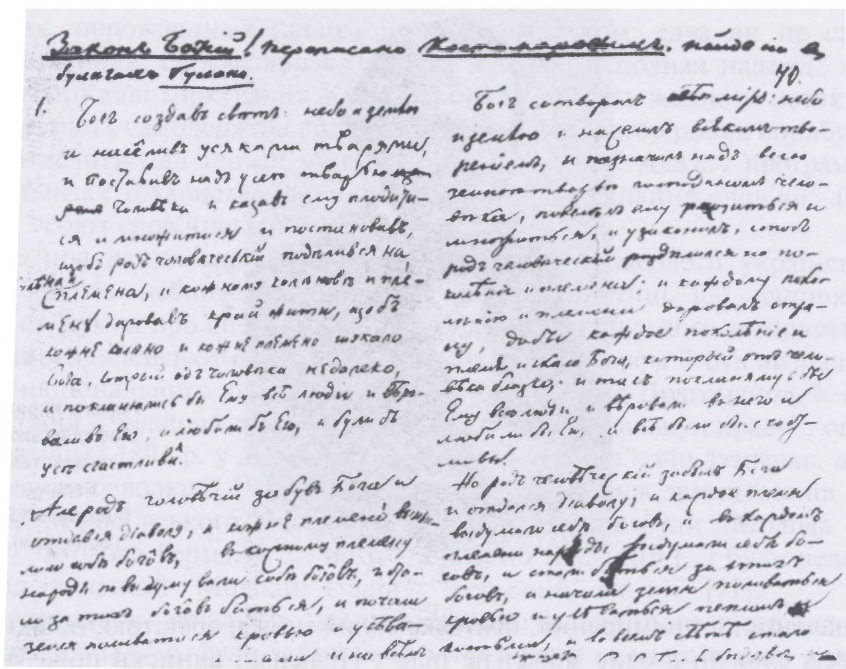
**Учасник Кирило-
Мефодіївського
товариства
Василь
Білозерський.
(Фотографія).**

визначення, є примирення, братське зближення і, зрештою, об'єднання всіх слов'ян в одне моральне ціле". Подальші виписки показують, що тлумачення панславізму французьким професором передбачало демократичний принцип, а у політичному плані — незалежність і солідарність націй, які "збагачуються наслідками спільної роботи, отже, і в політиці вони повинні надавати одна одній взаємну підтримку в досягненні мети, яка буде спільною і дорогою однаковою мірою для кожної.

Якою має бути мета? Здається, що для кожної незалежної людини вона буде нічим іншим, як найповнішою цивілізацією і найбільш можливою свободою всіх слов'ян" [79].

Описаний Робером панславізм, як бачимо, не має нічого спільного з його монархічною версією. Автор вважав, що першим кроком літературних заходів панславізму "має бути знищення всіх моральних бар'єрів, які звів деспотизм між народами". У статті йшлося про необхідність рівноправності "малих народів" і "великих націй", засуджувалась "існуюча влада, яка паралізує одних на користь інших". "Справжні тенденції панславістів" — це "конфедерація слов'янських народів, повністю незалежних". Саме слов'янське об'єднання трактувалось як частина ширшої спільності — "всієї цивілізації, людського роду" [80].

У такому аспекті, але ще в 1830-х роках, представляв характеристику об'єднання націй Джузеппе Мадзіні. Закликаючи до "священного союзу народів", він наголошував: "Ми повинні прокламувати його всі-

Програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства "Закон Божий".

(Перша сторінка двомовного примірника).

ма можливими засобами" [81]. Формула "союз народів", за його твердженням, оприлюднений 1829 р. в згаданому журналі "Антологія", передбачала "політичну незалежність" кожного народу і "моральну єдність", що й становитиме "вершину цивілізації" [82].

Західний, мадзіністський за своєю сутністю, принцип союзу народів знайшов відображення в основоположних документах товариства Кирила і Мефодія. Викладені у перших трьох пунктах його статуту "головні ідеї" стверджують "духовное и политическое соединение словян", за яким "каждое словянское племя должно иметь свою самостоятельность". Там же декларувалися демократичні засади об'єднання: "Каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан..." [83]. З таких же позицій "Закон Божий" пояснював перебування України і Польщі "в однім союзі нерозділімо і несмісимо" й те, що "Україна буде не підлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським" [84].

Та чи прагнення до об'єднання слов'ян було альфою і омегою кирило-мефодіївського кредо? Відповідь на це дає складений Георгієм Андрузьким конституційний проект під назвою "Достижение возмож-

ной степені равенства и свободы (преимущественно в словянских землях)”. Подане в дужках застереження не залишало сумніву у ширшому, як і серед європейських демократів, погляді українців на сутність союзів, їхньої мети — єдності всього людства. Так само у своєму рукописі про панславизм Костомаров виокремлював прагнення слов'янських народів “всем вместе братскою семьею принять живое участие в движущейся сфере образованности человечества” [85].

Отже, у розробленні одного з вузлових питань своєї програми Кирило-Мефодіївське товариство здобулося рівня, якого на той час сягнули передова політична думка на Заході та один із головних її репрезентантів Дж. Мадзіні. До цього висновку фактично дійшов у згадуваних “Чудацьких думках” М. Драгоманов, говорячи про збагачення європейськими здобутками ідейної платформи кирило-мефодіївців, які зробили “багато поправок в теорії російських западників і слов'янофілів і в науці, і в політиці”, продемонструвавши “свою оригінальність і силу [...], багато де в чому вели перед навіть усій Росії” [86].

Переконані у заміні монархічного правління представницькою демократією, українські слов'яни не виключали досягнення своїх цілей за допомогою радикальних дій (збройне повстання тощо), які вони обґрунтовували релігійними приписами, подібно до того, як презентував свої гасла і концепції Мадзіні. Проголошений ним девіз “Бог і Народ” став символом боротьби “Молодої Італії” та інших мадзіністських організацій. “Коли чаша переповнена,— писав Мадзіні 1835 р. в газеті “La Jeune Suisse” (“Молода Швейцарія”),— Бог дає народові енергію, необхідну для початку боротьби” [87]. Апеляції до релігії, віри, Бога, якими були пройняті виступи італійського революціонера, чи не найвиразніше відбилися у його “Роздумах про демократію в Європі”. Вказуючи на “пробудження народів і поколінь, які прагнуть закласти основи кращого майбутнього”, він писав: “Це сторінка неминучої долі людства світу, написана рукою Бога в серці цих поколінь [...]. Це вияв того закону, де ми є лише його виконавцями, закону навпинного поступу, без якого не було б ні життя, ні руху, ні релігії, так само як не було б і Провидіння [...]. Коли руки Христа, прикуті до хреста, буде звільнено, щоб стиснути у своїх обіймах весь людський рід, коли більше не буде ні паріїв, ні брамінів, ні панів, а тільки *люди*, ми вклонимося перед великим іменем Бога з ще більшою любов'ю і вірою, ніж тепер” [88].

У дусі християнського вчення склалися також програмні завдання кирило-мефодіївців. “Принимаем,— заявляли вони у статуті,— что правление, законодательства, право собственности и просвещение у всех словян должны основываться на св[ятой] религии господя нашего Иисуса Христа” [89]. А в поясненні до статуту продовжували: “Спа-

ситель открыл человечеству любовь, мир и свободу, равенство для всех, и братство народов, и новые цели, указанные народам для осуществления в них великих идей человеческого единства”. Що ж до обов’язку членів товариства, то їм належало “распространять правильные идеи о свободе, основанной на христианском учении и на народном праве” [90].

Говорячи про зв’язки і взаємини, об’єднання і братерство, українські слов’янисти прагнули визначити роль, яку має виконати Україна у загальному поступі народів. У вже цитованому “поясненні” до статуту ця думка була викладена у такій інтерпретації: “Ни одно из словянских племен не обязано в той мере стремиться к самобытности и возбуждать остальных братьев, как мы — украинцы” [91]. Українську ініціативу на міжнародному відтинку виділяв також “Закон Божий”, де в огляді подій минувшини зазначалося, що “голос” України, яка кличе до свободи і братерства, лунає на “всю Слов’янщину”. У контексті цієї місії тут висловлювалася надія, що поділена між різними державами Польща “не пропаде [...], її збудить Україна”. Саме під таким кутом зору була складена заключна частина “Закону Божого”: “Встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, і встане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар” [92].

Думки Костомарова та інших членів товариства про історичне призначення України були схожі на теорії світового розвитку, представлені, зокрема, Гегелем. Втім, німецький мислитель бачив обранцями “історичні” народи, серед яких не було місця слов’янським. У свою чергу, Міцкевич роль рушія поступу народів покладав на поляків. Ідеям месіанізму віддавали данину й інші філософи та письменники. Але поряд з їхніми інтерпретаціями в обіг на Заході ввійшла концепція, яка стверджувала право кожного народу на “апостольство” у змаганнях за визволення людства від монархічної тиранії. Ініціатором її був Мадзіні. 1832 р., невдовзі після створення “Молодої Італії”, він писав у статті “Братерство народів”: “Італійці першими скидають феодальне ярмо, і в Європі постає вільне народне начало” [93]. Й пізніше, підсумовуючи свої ідейні пошуки і боротьбу, він вказував на мобілізуючу роль принципу революційної першості у визвольній справі народів: “Італія, повставши, стане ініціатором нового життя, нового могутнього єднання всіх націй Європи” [94]. Таке ж право, на його думку, належало будь-якому народу, готовому першим підняти прапор свободи в Європі і цим подати сигнал для виступу всім пригнобленим націям. Він

вважав, що таку місію на європейському Сході могли б виконати поляки, і, зокрема, у статті “Краків”, опублікованій 1847 р. в Англії, писав, що призначення Польщі — “стати в авангарді всіх слов'янських народів” [95].

Характерними паралелями були позначені західна й українська інтерпретації переходу до нової суспільно-політичної системи. В Європі набув широкого розповсюдження виданий окремою брошурою відкритий лист (1831 р.) Мадзіні до сардинського короля Карла Альберта, де самодержцю пропонувалось очолити рух за об'єднання і створення єдиної незалежної Італії, провести лібералізацію влади. Це не означало, що Мадзіні відмовлявся від планів про республіканський устрій. Того ж року в листі до одного зі своїх кореспондентів він пояснював, що “кінцева мета”, до якої має йти “Молода Італія”, — “єдина і неподільна республіка. Конституційно-монархічні уряди або інші форми правління можна приймати, але як перехідні” [96].

Ту ж саму тактику поділяли кирило-мефодіївці. Зокрема, у начерку першого проекту конституції, складеному Андрузьким, висувалася вимога “дать воле монаршей препон законами и внушением”. Про кінцеву мету побудови нового суспільства йшлося у другому конституційному проекті, де вказувалося, що серед різних форм державного правління “наилучшее — республика” [97].

Ідейна платформа українського товариства містила ряд інших принципів, типових для доктрини Мадзіні. Серед них — проблема просвіти і морального виховання мас, полагодження взаємин між станами і класами суспільства, неприпустимість анархії і свавілля у революціях тощо.

Ознаки присутності мадзіністських ідей в кирило-мефодіївських концепціях викликають, однак, запитання: в який спосіб українські інтелектуали могли запізнатися з працями і діяльністю італійського демократа? Та взагалі, чи було відоме їм ім'я Мадзіні?

Шукаючи відповіді, слід зважати, що Мадзіні належав до тих постатей, які формували рельєф політичного життя Європи. Для правителів держав він був “небезпечним конспіратором”, на якого полювали поліцейські служби Австрійської імперії, Франції, інших країн. У спільному поході монархічних сил брали участь і російські власті. Вже 1833 р. за донесенням із Швейцарії III відділення імператорської канцелярії завело справу про Мадзіні — “начальника революційного товариства “La jeune Italie” [98]. Італійський революціонер був “притчею во язицех” дипломатів різних держав і періодичної преси.

Те, що члени Кирило-Мефодіївського товариства були зацікавленими читачами закордонних новин, підтверджує лист Василя Білозерського з Полтави (жовтень 1846 р.) до Миколи Гулака, якого повідомляв, що має можливість читати петербурзькі газети “Русский инвалид” і “Се-

верную пчелу”, де “довольно можно знакомиться с настоящим состоянием Европы” [99]. Той, хто прагнув дізнатися в часописах про європейські справи, неодмінно натрапляв на прізвище Мадзіні. Але це була розрізнена, часто тенденційна інформація.

Вище вже говорилося про організацію Конарського та її зв'язки з польською еміграцією, що співпрацювала з Мадзіні. Проте і після ліквідації царською владою “конарщини” її наслідки давалися взнаки. Зокрема, у Київському університеті, як засвідчив на допиті 14 квітня 1847 р. член Кирило-Мефодіївського товариства Андрузький, студенти-поляки поширювали серед інших студентів “ідеї [...] своїх батьків” [100].

Тим часом у Лондоні Джузеппе Мадзіні зміцнював контакти з членами польського Патріотичного товариства, переконавшись з їхнього “маніфесту”, що погляди поляків багато в чому збігаються з позицією італійських демократів. У спільних заходах, які набувають розголосу в пресі, він заявляє про підтримку слов'янської визвольної справи.

Перший його виступ відбувся 26 липня 1841 р. на мітингу, організованому польськими емігрантами з нагоди п'ятнадцятої річниці страти царизмом п'яти декабристів. Підтримуючи гасло “за нашу і вашу свободу”, Мадзіні підкреслив, що шлях до перемоги лежить через “культ батьківщини і культ людства” [101]. 27 лютого 1843 р. на спільних зборах “Молодої Італії” і “Молодої Польщі”, присвячених пам'яті Конарського, він назвав свого польського друга “апостолом і жертвою в ім'я Священного союзу націй” [102]. Того ж року резолюція, яку Мадзіні запропонував на польсько-італійському мітингу 25 липня, була звернена до тих, хто продовжив боротьбу, започатковану декабристами. Він звертав увагу на “нову місію” польських демократів, завдяки яким “польська національність не загинула”, а “інші слов'янські національності, аби вижити, мають працювати і боротися за її прикладом” [103]. У передмові до резолюції, спеціально написаній для преси, Мадзіні наголошував на історії, яка поєднала у спільних змаганнях декабристів і польських патріотів та сприяла “схваленню республіканського принципу”, відзначав їхню діяльність в Україні. “Наші читачі,— писав він,— пам'ятають спробу повстання, яке мало місце в грудні 1825 року в Петербурзі, тоді як другий збройний виступ відбувся у Василькові в Україні” [104]. 1845 р. на доручення центрального комітету “Молодої Італії” і за погодженням із польськими емігрантами Мадзіні склав ще один документ, пов'язаний із вшануванням пам'яті декабристів — “Звернення до росіян”, яке було опубліковано французькою мовою у вигляді листівки. Називаючи імена Пестеля, Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюміна, Рилєєва і Каховського, він підкреслював, що вони віддали свої життя заради “порятунку слов'янства” [105].

Поряд із цими повідомленнями значного розголосу в Англії і на континенті набували книжки та брошури Мадзіні і про Мадзіні. Поринути в атмосферу цих політичних інтересів, звичайно, міг кожний, подорожуючи по Європі. Серед членів Кирило-Мефодіївського товариства та їхніх знайомих незмінно панував потяг до безпосередніх контактів із зарубіжжям. Один з тих, хто здавна почувався близьким до західного інтелектуального світу, був Микола Савич, поручик у відставці. У 1831–1833 роках він слухав лекції в Колеж де Франс. Це був час, коли в Парижі масово збиралися збігці — жертви тиранічних режимів у Італії, а в Марселі постала і розгортала діяльність “Молода Італія”.

Перед своєю новою поїздкою на Захід у грудні 1846 р. Савич брав участь у таємних зборах на квартирі Гулака, виступаючи з республіканськими проектами. “Ревно,— як зазначало III відділення,— доводив необхідність знищити в Росії монархічне правління і ввести народне у представницькій формі” [106].

Виданий йому закордонний паспорт дозволяв відвідати Німеччину, Італію, Швейцарію та Бельгію “для лікування хвороби, а також для господарських і комерційних потреб” [107]. Проте подорож була перервана наказом з Петербурга повернутися в Росію. На кордоні його було заарештовано, а в багажі серед різних книжок знайшли “курс вивчення англійської мови”, “лексикони англійської, італійської і німецької мов” [108]. Їх власник, як видно, особливо переймався англійською мовою, хоча його паспорт не передбачав відвідання Британських островів. Напевно, був намір читати англійські друки, які надходили звідти. Але які? За браком докладніших документальних свідчень відповідь може бути здогадною.

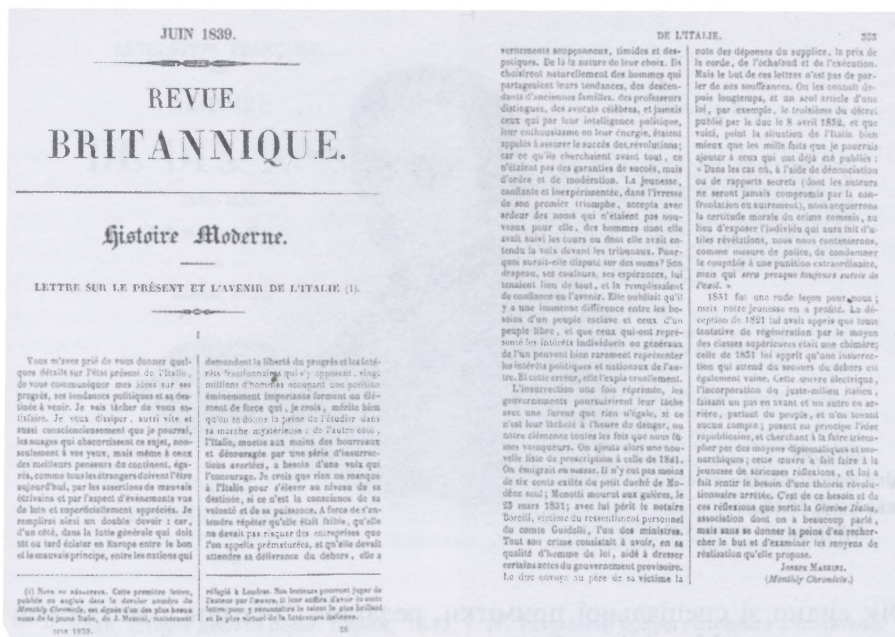
Серед паперів Савича до рук жандармських слідчих потрапив аркуш, озаглавлений “Освобождение женщин”, який торкався, проте, не тільки жіночої емансипації, а й загальнополітичних і філософських проблем, навколо яких у цей час вирували дискусії в пресі з участю Мадзіні. У вигляді тез Савич записував: “Бог и Бог в правлении”, “человек и человечество”. Він — прихильник “настоящей религии”, бачить шлях до рівності у суспільстві “в принятии новых идей Запада”. Закінчувалася записка твердженням: “Я предвижу два фаза, какие пройдет человечество на пути к истине: это соединение идей Востока и Запада. Мы вступаем уже в этот фаз” [109].

Ознайомитися з новітніми течіями політичної і наукової думки у Франції, Італії та інших країнах збирався також письменник і історик Пантелеймон Куліш. (Див. кольор. вклейку, стор. XV). Він заздалегідь занотував адреси для майбутніх закордонних зустрічей і листування: для Рима — “Старе грецьке кафе”, Венеції — “Військове кафе”, для Парижа — церква поблизу російського посольства, щоб дізнатися про

помешкання Міцкевича й відвідати цього “бунтівника”, за словами жандармів. В особистому користуванні Куліша були “Вступний курс слов’янської літератури”, прочитаний польським письменником у Колеж де Франс, як і “Короткий нарис сучасної історії” французького історика-демократа Мішле [110]. Слід зазначити, що до праць цих авторів як до джерела інтерпретацій про роль народів у суспільному розвитку широко зверталися публіцисти і мислителі Європи, в тому числі Джузеппе Мадзіні. Характерно, що вже під час відбуття адміністративного покарання за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Куліша, як і раніше, в ході слідства звинувачували у причетності до західних вчень. 1851 року III відділення заборонило публікувати його роман “Петр Иванович Березин”, “просякнутий тими новими згубними вченнями, які підривають усі святі засади впорядкованих суспільств і з-за яких сталося й відбувається стільки лиха у Західній Європі” [111].

Як знавець європейської політичної думки поставав у спілкуванні кирило-мефодіївців слов’янофіл, письменник Чижов, який двічі у 1840-х роках відвідував Італію, перебував у Парижі, де зустрічався з Міцкевичем, представниками різних французьких “сект”. В Україні він був знайомий з М. Рігельманом, М. Кулішем, Т. Шевченком і їхні погляди оцінював, виходячи з власних опрацювань історії й культури різних народів та західної літератури. Під час закордонних подорожей Чижов обговорював ідею слов’янської взаємності з такими її палкими прихильниками, як Ганка, Коллар, Штур, Райчич. Особливо багато часу він провів у Італії (Рим, Флоренція, Венеція), де, як пояснював слідчим, звернув увагу на “так звані ідеї народів та їхнє покликання”, прагнув з’ясувати, “звідкіля ж пішли ці ідеї, і кинуті їх у світ навмання чи з’являються [вони] і, так би мовити, нав’язуються кожному народові за якимсь загальним законом розвитку людства?” [112].

У слідчій справі про кирило-мефодіївців збереглися документальні підтвердження стосовно студій Чижова в Італії, де він підготував статтю під назвою “Історія”, яка лишилася з його книжками на Апеннінах. Серед джерел своїх зарубіжних занять він назвав деяких авторів та їхні книги: Токвіль (“Демократія в Америці”), Кіпріан Робер (“Греко-слов’янський світ”), Ернест Шарньєр (“Політика історії”), Амі-Буе (“Європейська Туреччина”), а також послався на статті у журналах — “Foreign quarterly review” (“Квартальник закордонних новин”, Англія), “Revue des deux mondes” (“Огляд двох світів”, Франція). Там же на допиті Чижов засвідчив свою обізнаність із працею “нинішнього італійського письменника” Вінченцо Джоверті “Про моральну і громадянську першість італійців” [113], з якою перегукувалося гасло Мадзіні про апостольство народів, що виборюють свою свободу.

Журнал "Британський огляд" з працею Мадзіні "Листи про сучасну і майбутню Італію": перша і остання сторінка першого листа. (Брюссель, червень 1839 р.).

Джерелом західних ідей і концепцій служили також зарубіжні видання, які одержували, зокрема, навчальні заклади Києва, Харкова, Одеси та інших міст. Так, до бібліотеки університету св. Володимира регулярно надходили паризький "Огляд двох світів", статті якого ретельно вивчали члени Кирило-Мефодіївського товариства. З іншого центру європейської політики — Брюсселя та ж сама бібліотека одержувала "Revue Britannique" ("Британський огляд") — журнал-дайджест, який подавав у французьких перекладах найважливіші публікації, що з'являлися в Англії. Примірники цього періодичного щомісячника з штампами університету св. Володимира зберігаються нині у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1839 р. до користувачів університетської бібліотеки потрапили його номери з "Листами про сучасне і майбутнє Італії", автором яких був ніхто інший, як заставрований урядами ватажок "страхітливої" "Молодої Італії". Завдяки брюссельському журналу "Листи" стали першою працею Мадзіні, яка легально дійшла до українського читача саме туди, де здобували освіту, а потім працювали учасники майбутнього товариства Кирила і Мефодія. (Див. кольор. вклейку, стор. XV).

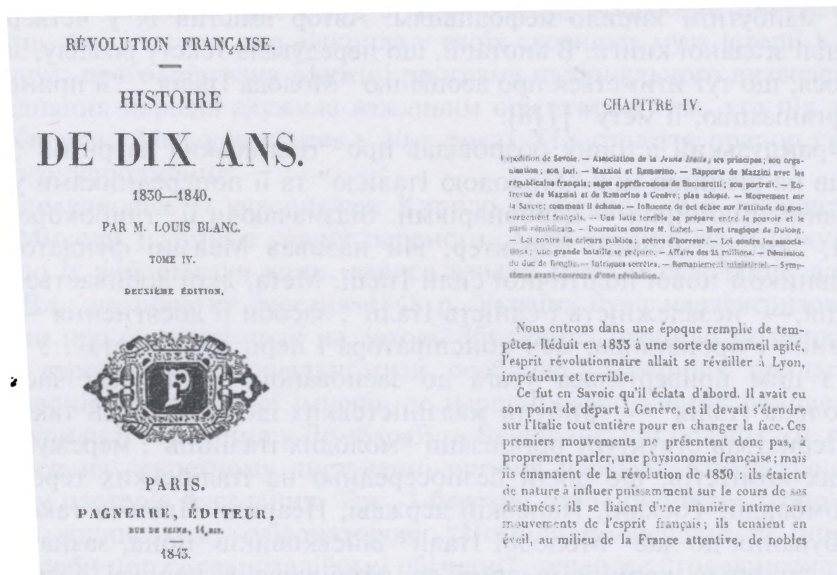

**Історик,
діяч французької
революції 1848 р.
Луї Блан.**

Як видно зі спеціальної примітки, редакція “Британського огляду” надавала праці Мадзіні особливого значення, підкреслюючи, що вона передруковується з британського журналу “Щомісячна хроніка” і “підписана одним із найвизначніших імен “Молодої Італії” — Дж. Мадзіні, який нині має притулок у Лондоні. Наші читачі можуть самі судити про автора. Досить прочитати його твір, аби переконатися, що автор — один із найбільш блискучих і сильних талантів італійської літератури” [114].

У червні, липні й жовтні було видрукувано три “Листи”, які розповідали про героїчну боротьбу італійського народу, програму його національного відродження у зв’язку з появою нової політичної сили, що стала носієм республіканської ідеї. Автор наголошував на “потребі революційної теорії”, підкреслюючи, що її виражає асоціація “Молода Італія”, “про яку так багато говорять” [115].

Сам Мадзіні виявляв активний інтерес до передруку “Листів” французькою мовою, розраховуючи на розповсюдження своїх ідей і планів у тих країнах, де цей журнал мав передплатників. У листі від 10 січня 1840 р. до матері він повідомляв про передруки своєї праці у Брюсселі, висловлюючи водночас прикрість з того, що заключний четвертий її розділ “Британський огляд” не опублікував [116]. Це було викликано діями сардинської поліції, яка заборонила ввезення журналу до П’ємонту, де він раніше поширювався, а також одержаними редактором листами-протестами, що, зрештою, загрожувало перспективою скорочення числа передплатників і читачів журналу. Проте франкомовна

Л. Блан. Історія десяти років. Париж, 1843, т. IV. Титульний аркуш і сторінка з початком IV розділу, присвяченого Мадзіні й "Молодій Італії".

аудиторія дістала змогу невдовзі ознайомитися з твором Мадзіні, який повністю надрукував у квітні—травні 1840 р. у своєму паризькому журналі "Огляд прогресу" Луї Блан, відомий своїми студіями сучасної історії та соціальними проектами.

Як сприймали твори самого Луї Блана сучасники в Російській імперії, видно зі свідчення Олександра Герцена. Замешкавши у Москві після свого заслання за "вільнодумство", він занотував у своєму щоденнику 21 грудня 1843 р.: "Читаю IV том L. Blanc [...]. Взагалі історію цього часу читати сумно, все так дрібно, вульгарно... Зрозуміло, прориваються велетенські діяння і велетенські характери, але це виняток". До таких винятків, на його думку, належала "велика, свята особистість і вогненна натура Мацціні" [117].

Працею, на яку відгукнувся автор щоденника, була "Історія десяти років — 1830—1840". Саме її четвертий том, виданий 1843 р. в Парижі, містив розповіді про "Молоду Італію". Та з "Історією" Блана в цей час знайомилися не тільки у Москві. Вона служила посібником для учнів і студентів навчальних закладів України. Її томи, що належали, зокрема, Першій київській гімназії, тепер зберігаються у колекціях Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Завдяки праці Луї Блана ми маємо можливість окреслити обсяг і характер відомостей, які були доступні бібліотечним читачам у Києві,

тож майбутнім кирило-мефодіївцям. Автор вмістив їх у четвертому розділі згаданої книги. В анотації, що передувала тексту розділу, зазначалося, що тут йтиметься про асоціацію “Молода Італія”, “її принципи, її організацію, її мету” [118].

Французький історик розповідав про “італійських патріотів”, вказував на різницю між “Молодою Італією” та її попередниками у визвольних змаганнях — карбонаріями. Відзначаючи її “глибокорелігійний, демократичний” характер, він називав Мадзіні фундатором і керівником нової політичної сили Італії. Мета, якої добивається асоціація,— “незалежність і єдність Італії”, засоби її досягнення — “повстання і пропаганда, меч конспіратора і перо журналіста”. У зв’язку з цим приверталася увага до заснованого в Марселі часопису “Молода Італія” — трибуни мадзіністських ідей. Луї Блан також характеризував структуру організації “молодих італійців”, мережу її місцевих комітетів, що діяли безпосередньо на італійських теренах — у Ломбардії, Тоскані, Папській державі, Неаполі. Йшлося також про вербування до лав “Молодої Італії” військовиків. Вона, зазначав автор, “пустила коріння в армії та найбільше в корпусі артилерії”. У контексті плану Мадзіні просувати “світ у напрямі демократії” книга наголошувала на його міжнародних зв’язках, передусім з французькими республіканцями. З поданого опису можна було дізнатися про прийняту “Молодою Італією” символіку — гілку кипариса та девіз “Тепер і завжди!” [119].

В “Історії десяти років” містився й аналіз перших повстанських акцій, ініційованих Мадзіні, описи самовідданої мужності його соратників, трагічних наслідків їхніх збройних виступів. Один із вражаючих уяву епізодів, описаних у книзі,— загибель найближчого друга Мадзіні — Якопо Руффіні, “відважної нескореної душі”. “Мовчазний у своєму презирстві і спокійний у своєму обуренні” на допитах у в’язниці, він вдався до самогубства, щоб не обмовити під час тортур своїх товаришів [120].

“Історія” Блана допомагає простежити спільне у принципах і напрямках діяльності “Молодої Італії” та Кирило-Мефодіївського товариства, в їхніх планах і формах організації. Як і “молоді італійці”, кирило-мефодіївці передбачали створення периферійної мережі осередків товариства (10-й пункт “головних правил” статуту), власну символіку (кільце з іменами або ікону із зображенням Кирила і Мефодія) [121], привернення на свій бік військових: йдеться про пропозиції Савича скористатися фортецею у Києві для повстання та залучити до боротьби “вихованців військово-навчальних закладів” [122].

Представлена реконструкція ідейних витоків товариства українських демократів, звичайно, не може претендувати на повноту та заверше-

ність. Таке завдання пов'язане з подальшими пошуками документів і фактів. Але і те, що вже відкрила у своїх сховищах муза історії Клію, засвідчує: проголошена Мадзіні програма національного визволення і об'єднання народів служила важливим орієнтиром тим, хто під знаком Кирила і Мефодія підняв у 40-х роках XIX століття прапор українського відродження.

Розправившись із учасниками Кирило-Мефодіївського товариства, уряд Миколи I домігся уявної перемоги. Адже не минуло й року, як ідеї, що їх виборювали вони, далися взнаки громом революцій в Європі. Вже на початку березня 1848 р. Україна була наелектризована чутками про бурхливі події на Заході. Збудження охопило як привілейовані верстви, так і соціальні низи, особливо у губерніях, прилеглих до кордонів Австрійської імперії, де народні заворушення раніше від усіх збурили її володіння у Ломбардії та Венеціанській області. Це позначилося на секретному листуванні органів царської адміністрації з приводу настроїв населення. Так, 3 березня городничий м. Дубно доповідав волинському губернаторові: “Поміщики, дворяни та іншого стану особи про справи італійські обізнані”, тепер же “головним предметом розмов у суспільстві є одержана звістка про оголошення республіки у Франції” [123].

Невдовзі у містах і селах Правобережної України стали з'являтися прокламації і листи з-за кордону із закликами приєднуватися до боротьби за свободу і братерство народів. У відозві, яка надійшла на початку березня з Пруссії на адресу директора цукроварні у Білій Церкві, містилося звернення від імені повсталих народів Західної Європи наслідувати їхній приклад: “Брати твої в Німеччині, Франції, Італії і частині Данії приготували тобі шлях [...]. Ми вільні! Йдіть за нами, згадайте, що ви люди і найбільшій з вас також людина...” Послання з-за кордону водночас застерігало: “Не проливайте марно своєї крові проти європейських братів, які повинні бути вільними [...]. Царі не можуть робити те, що захочуть; ні, вони мусять виконувати волю народу” [124].

Запроваджена за розпорядженням з Петербурга таємна перлюстрація закордонної пошти також засвідчувала, що громадська думка в Україні живилася сподіваннями про національне відродження і спілку пригноблених монархіями народів. Поточні політичні події обговорювались у цьому контексті у перехопленому листі від 20 травня 1848 р., надісланому зі Львова до Махновського повіту Київської губернії. Переказуючи поширювану в Австрії прокламацію про наступний слов'янський з'їзд у Празі, автор листа висловлював упевненість, що наближається час, коли утвориться “спільна слов'янська республіка”. Оглядаючи становище в інших країнах, він вказував, зокрема,

на Італію, яка “постала проти австрійського уряду, іде жахлива війна. Роздерта на 9 частин, Італія об’єднується”, італійці “не хочуть бути підлеглими, а бажають мати народну республіку” [125]. Лист, отже, віддзеркалював саме позицію італійських республіканців на чолі з Мадзіні, який виступав за повне унезалежнення від австрійського панування і утворення в Італії єдиної держави на демократичних засадах.

На півдні України джерелом відомостей про італійську революцію та її гасла, які проголошував Мадзіні, були самі очевидці та учасники повстанських подій, моряки торговельних суден, які курсували між Апеннінським півостровом і Північним Причорномор’ям. Вони відкрито демонстрували триколірні національні прапори — республіканські символи італійської єдності. 19 травня 1848 р. в Одесі справжній переполох офіційних служб спричинила поява на рейді порту тосканського торговельного судна з триколірним прапором на кормі. Це була бригантина “Об’єднані брати” капітана П’єтро Галеацці. Адміністрація порту зажадала від нього спустити цей прапор і звернулася за роз’ясненнями до тосканського консульства. Віце-консул Карло Ноццоліні, який тоді замішав генерального консула, розгубився. У своєму рапорті, негайно відправленому в міністерство до Флоренції, він повідомляв: “Оскільки генеральний консул досі не одержував жодного розпорядження щодо визнання такого прапора на кормі вітчизняних суден, то я не міг дати офіційного пояснення про це тутешній місцевій владі” [126]. У постскрипті до рапорту віце-консул додав, що “конфуз” одеської влади викликало й те, що під італійським триколірним прапором, як виявилось, в карантині порту стояв у цей час інший корабель, прибулий із Сардинії.

Італійські моряки привозили до чорноморських міст також тексти революційних гімнів і, перебуваючи у портах, співали їх. Це виконання набуло такого поширення, що тривало і після придушення революції. У квітні 1852 р. сардинський морський міністр змушений був видати спеціальний циркуляр, яким суворо заборонялося морякам королівства “співати революційні пісні в іноземних портах”, про що було повідомлено одеситів [127].

Ще одним каналом, яким надходили до України вісті про революційні заворушення в Європі, була іноземна преса. Незважаючи на заборону, вона потрапляла до найвіддаленіших місць. Під час обшуків приватних помешкань поліція неодноразово виявляла політичні видання, що друкувались у звільнених від монархічних режимів країнах. Один з таких фактів у травні 1848 р. навів у рапорті проскурівський земський справник, який писав, що син колишнього повітового предводителя дворянства Братковський “одержує таємним чином з-за кор-

дону заборонені іноземні газети і повідомляє відомості з них різним особам, особливо молодим людям”. Серед знайдених в його квартирі видань було 22 примірники паризьких часописів “Journal des débats” і “L’illustration journal universel” [128].

Роль західноєвропейських газет, які нелегально циркулювали в Україні, зростала у зв'язку з тим, що преса Російської імперії як ніколи раніше була затиснута у міцні лещата влади. В Одесі дійшло до того, що за розпорядженням керуючого Новоросійським краєм генерал-лейтенанта Федорова на початку березня 1848 р. припинили розсилку передплатникам часописів “Одесский вестник” і “Journal d’Odessa”. Заборона обґрунтовувалася появою в них звісток про повстання в Парижі, які “викликали великий неспокій і побоювання серед тутешнього комерційного стану”. У справу довелося втручатися самому наміснику Новоросії князю Воронцову. Через шефа жандармів він добився згоди імператора, за якою одеським редакторам дозволялося самостійно вибирати з іноземної преси політичні звістки і публікувати їх під контролем місцевої цензури [129]. У такий спосіб Одеса здобулася на виняткове становище порівняно з губернськими “ведомостями”, позбавленими права друкувати політичну інформацію з-за кордону.

Таким чином, одеська преса стала джерелом перших в Україні публікацій про Джузеппе Мадзіні. Вони почали з'являтися у рубриці “Італія”. Перша така згадка була надрукована у грудні 1848 р. в замітці “Болонья”. “Гарібальді,— повідомляв “Одесский вестник”,— урочисто вступив до Болоньї після того як народ, збуджений патером Гавассі й Мадзіні, добився силою на це дозволу” [130]. Газета, як бачимо, не вдалася до пояснень, хто такий Мадзіні, напевно, покладаючись на те, що його ім'я і діяльність ще раніше були відомі в Україні.

З цієї та наступних публікацій передплатники одеської преси могли знайомитися з планами й діями італійських демократів. Особливу увагу “Одесский вестник” привертав до питання про загальноіталійські установчі збори, долею яких активно переймався Мадзіні, прагнучи до встановлення єдиної республіканської влади від Альп до Сицилії включно. Про це йшлося, як правило, у зв'язку з появою в ході революції нових органів правління у містах Італії. У листопаді газета зазначала, що сформоване в Ліворно “міністерство суто демократичне, яке очолюють Монтанеллі й Гавассі”, визнало першою умовою своєї роботи скликати Італійські установчі збори [131]. Наступного місяця читачі дізналися про циркуляр флорентійського уряду, який доручив своїм представникам у Туріні, Римі, Неаполі й Палермо з'ясувати думку тамтешніх урядів про їхнє “ставлення щодо Італійських установчих зборів” [132]. А в березні 1849 р. з Риму надійшла звістка: “Римських представників до Італійських установчих зборів вже обрано; в їхньому

числі значаться імена Мацціні, Далль'Онгаро, трієстинського священика і Ардуїні, аскольського священика” [133].

У квітні “Одесский вестник” відзначив важливий момент у діяльності Римської республіки: законодавчі збори, зважаючи на загрозу австрійського вторгнення, надали “диктаторські” повноваження тріумвірату, “складеному з Мацціні, Армелліні й Саффі” [134]. У подальших номерах друкувалася інформація про участь Мадзіні в організації оборони Рима, коли у порту Чивітавеккіа висадився французький інтервенціоністський корпус і “Авещана (головнокомандувач римської армії.— *М. В.*) та Мацціні вирішили захищатися” [135]. Газета розповіла про успішні наслідки рішучих дій, ініційованих главою уряду, а також епізоди наступних боїв під час героїчної оборони міста.

Ім'я Мадзіні не сходило зі шпальт одеської преси й після того, коли французьке військо захопило Рим. З повідомлень цього часу поставав образ діяча, який не здався на ласку окупантів і покинув Італію, щоб продовжувати боротьбу. “Одесский вестник” прагнув якнайшвидше інформувати читачів про нове місцеперебування глави римського уряду. Спершу газета переказала чутку, ніби Мадзіні та інші тріумвіри відпливли “англійським пароплавом до Мальти”. Далі було подано звістку, що “Мадзіні проїхав 26 липня через Женеву” [136]. У жовтні 1850 р., коли в Європі вже запанувала монархічна реакція, одеська газета знову згадала Римську республіку і самого Мадзіні, зазначивши, що після вступу французів до “вічного міста” він залишався там п'ять днів, займаючись у підпільних клубах організації “Італійська єдність” “революційними проектами” [137].

Автор цих проектів, як випливало із закордонних новин, залишався одним з найпопулярніших діячів у Європі саме завдяки своїй роботі на посаді глави республіканського уряду. У жовтні 1849 р. преса Одеси розповіла про бурхливі маніфестації у Парижі, де під час постановок драми “Рим” в Олімпійському цирку лунали вигуки на честь Мадзіні й Гарібальді [138]. Вміщуючи цю звістку, редактори, звичайно, не мали й гадки, що драма “Рим” викличе і протилежну реакцію — з боку російської влади. У травні 1851 р. паризька публікація цієї п'єси була заборонена “для публіки” комітетом іноземної цензури. Відповідне розпорядження тоді надійшло в Україну [139].

Висвітлення одеською пресою європейських подій 1848–1849 років надало громадськості значні можливості знайомитися з перебігом італійської революції та діяльністю її головного протагоніста Джузеппе Мадзіні. Ці публікації виразно виділялися на тлі заходів, яких вживав царський уряд, прагнучи всіляко обмежити доступ населення до зарубіжної інформації, а також не допустити поширення в імперії набутого європейськими народами досвіду боротьби за свободу і націо-

Жорж Санд
(Дюдеван Аврора),
автор соціальних романів,
кореспондентка Мадзіні.

нальну незалежність. У Петербурзі регулярно складали проскрипційні списки зарубіжних публікацій, які надсилалися для вжиття заходів місцевим адміністраціям. У 1850–1851 роках до них, зокрема, було включено надруковані у Парижі “Офіційні акти Римської республіки” (автором багатьох документів був Мадзіні) та його книга “Республіка і королівська влада” з передмовою відомої французької письменниці Жорж Санд [140].

Наступні роки, проте, показали, що рух ідей дедалі долав заборони і кордони, а українські діячі вже шукали прямих контактів з італійськими демократами. Це засвідчила історія однієї подорожі, яка почалася 1858 року. 28 лютого в “Одесском вестнике” з’явилася остання — третя публікація про від’їзд за кордон майора Андрія Красовського [141]. Такі трикратні повідомлення були обов’язковими для тих, хто збирався у зарубіжну поїздку. Морським шляхом Красовський спочатку дістався на Близький Схід, потім у Західну Європу з наміром відвідати Італію, Францію і Німеччину. Причиною подорожі послужила потреба у лікуванні тяжких поранень, які він дістав під час Кримської війни. Критично настроєний до самодержавства, Красовський, як виявилось згодом, активно знайомився з політичним життям західних країн і повернувся звідти з великим вантажем політичної літератури, серед якої були видання лондонської друкарні Герцена, примірники газети “Колокол”. Зворотний шлях офіцера пролягав північними морями — до Петербурга, де він близько зійшовся з Т. Шевченком, познайомився з ватажками російської демократії М. Чернишевським і М. Добролюбовим. Улітку 1861 р. Красовський переїхав до рідного

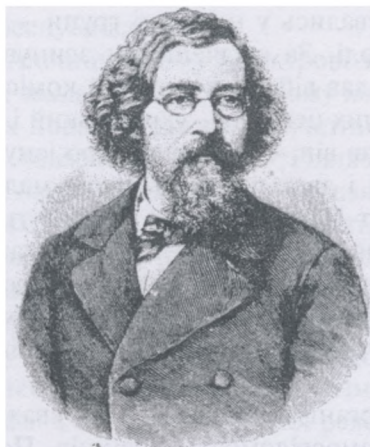
**Підполковник
Андрій Красовський,
керівник Малоросійського
центрального комітету
визвольного товариства
“Земля і воля”.**
(Фотографія).

Києва і в чині підполковника був зарахований викладачем кадетського корпусу. У Києві він очолив українську нелегальну організацію — “малоросійський центральний комітет” і через рік за антиурядову пропаганду серед селян та солдатів був заарештований і засуджений до каторжних робіт у Сибіру.

Хоча офіційним вироком Красовському інкримінувалася “злочинна” діяльність проти самодержавства, урядовці вважали його ще й послідовником італійських республіканців. Коли військовий суд у Києві завершив справу і вона перейшла на затвердження Олександра II, царедворці обмінювалися інформацією з цього приводу, що знайшло відображення у щоденнику камер-юнкера В. Муханова, який входив до імператорської свити. 27 серпня 1862 р. він занотував: “[Під]полковник Красовський їздив за кордон, де, відвідавши Гарібальді, Мадзіні та інших вихідців, наситився їхніми правилами” [142]. З цим записом перегукувалися матеріали судової справи, де було зафіксовано, що у квартирі звинуваченого знайшли фотографічний портрет Гарібальді [143].

З 1860-х років впливу мадзінізму в Україні сприяла діяльність таємної революційної організації “Земля і воля”. Знаменно: сама думка про її створення народилась у лондонській квартирі Мадзіні, коли Англію відвідав під час свого службового відрядження чиновник II відділення імператорської канцелярії Олександр Слепцов. Виявляючи інтерес до демократичного руху, він наприкінці січня—початку лютого 1861 р. зустрівся з Герценом, який, у свою чергу, познайомив його з Мадзіні, що було, за словами Слептова, “дуже цікаво”. Повернувшись

**Письменник і публіцист
Микола Чернишевський.**
(Гравюра).

у Петербург, він зблизився з главою російських демократів М. Чернишевським, з яким поділився своїми лондонськими враженнями. “Мадзіні,— казав я,— розповідав гідні подиву речі. Він упевнений не тільки в остаточному успіху італійського руху, а й у тому, що зовсім близька революція у слов'янському світі. Він вже передбачає зруйнування Австрії [...] і в нас чекає на революцію”, й з огляду на це “радив організуватися” [144].

Чернишевський, як згадував Слепцов, назвав “слухною” пропозицію Мадзіні. Почалося створення революційної організації, яка згодом дістала назву “Земля і воля”. У своїх програмних цілях, структурі й формах діяльності вона орієнтувалася на мадзіністську Партію дії. На досвід останньої посилався Слепцов, коли займався формуванням товариства. З цією метою, як писав у своїх “Спогадах” Лонгин Пантелеєв, до нього завітав Слепцов разом зі своїм товаришем Сергієм Римаренком. Програма, яку вони виклали перед ним, передбачала перебудову суспільно-політичного життя на демократичних засадах, особлива увага приділялася національному фактору, врахуванню історичних умов різних регіонів Російської імперії. “Щодо Литви і Малоросії,— пояснював Слепцов,— то тут мають діяти власні організації; з ними великоруська організація, звичайно, обов'язково входить у найтісніші стосунки, але як рівна з рівними”. Під час розмови Пантелеєва було посвячено у деякі конспіративні деталі і між іншим повідомлено “рецепт хімічних чорнил для листування”, який Слепцову “дав Мацціні” [145].

У Києві реалізація плану “Землі і волі” завершилась утворенням окремого центрального комітету, який очолив А. Красовський. В основу

його роботи була покладена мадзіністська система революційної організації: члени об'єднувались у невеликі групи — трійки, зв'язки здійснювалися через паролі. За свідченнями звинуваченого у цій справі В. Синьогуба, які він дав військово-слідчій комісії 27 травня 1863 р., у Києві діяли два керівних центри — український і польський. “Від Красовського, — розповідав він, — я дізнався про існування польського революційного комітету і двох центральних — малоросійського у Києві й російського у Санкт-Петербурзі [...]. Членів тих комітетів я за правилами їх застосування не міг знати, як уже казав, але чув від Красовського, що всі вони, три комітети, мають між собою стосунки” [146]. Факт існування комітетів, законспірованих за схемою італійських революціонерів, було встановлено й іншими матеріалами слідчих комісій у Києві та Петербурзі.

Важливою метою організації Красовський вважав виховання і піднесення національної самосвідомості українців. Переодягнувшись в українське національне вбрання, він регулярно виїздив у навколишні села, де вів бесіди з селянами про Україну, її минуле і сучасне. У листі до дружини 7 грудня 1861 р. Красовський писав: внаслідок цих поїздок вже здобув “у народі деяку популярність, що мені, враховуючи мої майбутні наміри і розрахунки, потрібно”. Про характер цих “намірів і розрахунків” ми можемо судити не тільки з прокламацій, які він поширював, а й із його віршів:

Не треба нам царства!
Не треба господ!
Царем і владикою
Буде народ! [147]

Заклики Красовського до національного єднання і повалення самодержавства знаходили схвальні відгуки й серед солдатів, з якими він як військовик постійно спілкувався. Одне з документальних свідчень цього — записка, яку передали ув'язненому Красовському від імені солдатів Житомирського полку з висловлюванням поваги до “підполковника малоросійського”. “Нині, — писали вони, — мало таких, що вас по-справжньому розуміють, завтра буде більше половини, а там і всі наші малоросіяни вами пишатимуться” [148].

У цей же період у Київському військовому училищі діяла нелегальна група на чолі з випускником університету св. Володимира Євгеном Моссаковським, який викладав історію та географію і водночас влаштовував таємні читання та обговорення забороненої літератури, виступав за встановлення у суспільстві демократичного правління, вважаючи його “кращим” за монархію. Боротьбу в Україні за республіканські ідеали Моссаковський пов'язував із визвольними рухами у Франції,

Італії та інших країнах, заявляючи, що лише у такий спосіб “в Європі з'явиться величезна республіка” [149].

У Полтаві події на Апеннінському півострові знаходили найбільший відгомін у навчальних закладах. У кадетському корпусі збиранням і поширенням зарубіжних новин займався причетний у минулому до Кирило-Мефодіївського товариства Дмитро Пильчиков, республіканець за переконанням. Від нього викладачі й учні дізнавались, як згадували сучасники, про те, чого не можна було прочитати у російських газетах і журналах [150]. Характерною постаттю в очолюваному ним гуртку був начальник полтавського телеграфу В. Лобода. Його ідеалом була парламентська демократія. Разом з тим він обстоював необхідність примиряти ворожнечу “племен, станів, каст, відомств і професій”, називав недоречними “теорії соціалізму і комунізму” [151].

У полтавській гімназії з ідеями італійської революції та діяльністю її головних протагоністів знайомив учнів викладач історії Олександр Стронін. М. Драгоманов, який навчався там, у своїх спогадах підкреслював, що Стронін постійно закликав вивчати західний політичний досвід і з цією метою опановувати європейські мови. Він “будив симпатію до передового інтересу епохи, так що ученики переживали боротьбу [...] за політичну волю, автономію націй і демократію [...]. При цьому курс історії доводивсь до останнього року, так що ученик, скінчивши його, міг собі орієнтуватись у тому, що кругом нього робилось. Так ми, кінчаючи курс по весні в 1859 р., просто перейшли від лекцій до газет, в яких тоді розказувалася справа італьянська, якої герої нам знані з клас” [152].

Новим моментом рецепції мадзінізму в Україні стало використання теорій про національність в університетських студіях. Документи донесли до нас адресу, дату та ім'я ініціатора цього наукового напрямку: Харківський університет, 1859 рік, професор міжнародного права Дмитро Каченовський.

24 вересня того року, повернувшись із Західної Європи, він виголосив “вступну лекцію”, яка позначила програмні засади усього лекційного курсу. Каченовський згадав про подорож на Захід, зазначивши, що здійснював її “з метою політичної освіти”. Цією ж думкою він завершив лекцію: “Всюди, від російського кордону до Кадікса і від Шотландії до Генуї, я зустрічав шире сприяння моїм дослідженням [...]. Я їздив по Європі *не вчити, а вчитися* (підкреслено мною.— М. В.)” [153].

Чого й у кого навчався харківський професор? Додаткове світло на відповідь проливає офіційний звіт про відрядження, який він склав після повернення з-за кордону. У ньому зазначалося, що поїздка надала Каченовському можливість визначитися з центрами “європейсь-

кого знання”. За традицією, яка здавна склалася, передові досягнення науки ідентифікувалися в Європі з французькою інтелектуальною спадщиною. Однак учений висловлював новий погляд на це питання: “Париж, хоч якими б були його розумові багатства, у науковому відношенні не може замінити Європу” [154]. Головні досягнення сучасної політичної науки, за Каченовським, репрезентує тепер Італія. До цього висновку він дійшов, відвідавши П’ємонт, де мав зустрічі й бесіди з політиками та університетськими професорами, серед яких були відомі фігури італійського визвольного руху, які пройшли мадзіністську школу ідейних змагань. У звіті він називає їхні імена: Мелегарі, Маміані, Шалоя, Феррара, Томмазео, Лакоїта і Манчіні, учасник революційної боротьби у Південній Італії, з яким вів докладніші розмови. Обійнявши кафедру у Турінському університеті, Манчіні був тут одним з тих, хто активно підтримував “думку про політичну систему, засновану на засадах народності”. Ця система, зазначав Каченовський, “знайшла співчуття поміж італійцями і особливо ними була запроваджена в ужиток” [155].

Манчіні “повідомив мені,— розповідав далі автор звіту,— про деякі свої твори і програми з міжнародного права [...]. Він викладає цю науку в Турінському університеті і вважає найвищим її принципом незалежність народностей. Ця ідея входить тепер у свідомість публіцистів, незважаючи на труднощі, пов’язані із застосуванням її на практиці. Не дивно, що вона викликає особливе співчуття серед італійців, з нею збігаються їхні політичні прагнення і бажання [...] Політичне життя Італії,— додавав Каченовський,— цікаве більш з негативної точки зору, але, мабуть, цій країні належить нове майбутнє” [156].

Концепції, які почерпнув Каченовський під час перебування у П’ємонті, віддзеркалювали поширені в Італії ідеї Мадзіні. Говорячи про них, він, проте, не згадує італійського лідера, звичайно не тому, що це ім’я не було відоме йому, а безперечно, з прозаїчної причини — неможливості в імператорському університеті відкрито солідаризуватися з думками особи, яка вважалася противником монархічних режимів. Саме в таких умовах професор зміг увести у науковий обіг в Україні те, що становило важливу частину доктрини Мадзіні,— гасла про незалежність націй, потребу оновлення політичної структури Європи. Починаючи свій лекційний курс, Каченовський висловив критичний погляд на розподіл Європи, свавільно здійснений 1815 р., після розгрому наполеонівської Франції, Священним союзом монархів. “Віденські трактати,— говорив у вступній лекції Каченовський,— мабуть, виявляються неспроможними. Політична рівновага будується на нових засадах, принцип невтручання визначається законом”. Посилаючись на європейських публіцистів, але не називаючи їхніх прізвищ, він тор-

**Український демократ,
публіцист
Яків Бекман.
(Фотографія).**

кався й гасла “братерство народів”, яке у громадській думці Європи асоціювалося з іменем Мадзіні. Професор дав і свою оцінку: “Ідеал цей далекий від нашої доби; ненависть між ними (народами.— *М. В.*) надто ще сильна”. Але, як і Мадзіні, він вірить у прогрес: “Ми від душі бажаємо добра Європі, її потрясіння відзиваються у нас болем, навпаки, її успіхи очищують нам дорогу” [157].

Про те, з яким захопленням сприймали “європейські”, насичені італійськими сюжетами, лекції, засвідчують колеги і студенти Каченовського. Він, зазначав професор М. Де Пуле, “не був сліпим прихильником якоїсь однієї національності, але не приховував своїх симпатій до народів романського племені. У нашій пам’яті збереглися сліди його жвавих розповідей про Італію, про її минуле і теперішню сучасність, зовсім не схожі на те, що повідомляється так званою політичною пресою...” [158]. Завдяки своїм лекціям Каченовський став кумиром студентів. П. Вейнберг, один з тих, хто слухав їх, згадував “його талановитість, серйозні знання, палку чутливість до суспільних питань, блискучий виклад предмета [...]. Чуйна молодь згрупувалася навколо нього, як навколо світлого центру. Залунало у задушливому повітрі аудиторії нове слово, повіяло невідомою досі свіжістю” [159].

Чи не найбільший інтерес до лекцій Каченовського виявляли студенти — члени нелегального товариства, організатором якого був Яків Бекман, син дрібномаєтного дворянина з м. Зінькова на Полтавщині. Він глибоко цікавився проблемами історії і міжнародної політики й вважав себе учнем Каченовського. Останній, коли 1860 р. Бекмана за-

арештували у Києві, на запит царських слідчих, не вагаючись, заявив: “Якова Бекмана я знаю як найбільш обдарованого і освіченого поміж харківськими студентами. Подібних йому за здібностями і знаннями мені не доводилося зустрічати під час усієї моєї служби” [160].

Ідея народності, яку пропагував Каченовський на прикладі Італії, стала провідною в діяльності Бекмана та інших членів харківсько-київського таємного товариства. Вони надавали важливого значення вивченню української мови, літератури, фольклору. Трибуною їхніх поглядів стала приватна газета “Киевский телеграф”, де Бекман влаштувався працювати політичним оглядачем. У своїх статтях він незмінно привертав увагу до проблеми національної незалежності в контексті боротьби, яка розгорталася в Італії: “Італійське питання, незважаючи на все величезне значення, яке воно має само по собі, є не більше як фаза великого історичного питання про народності [...]. Питання національності висунулося тепер у політиці на перший план, й італійське питання тільки передове у ряду інших, за ним іде слов'янське” [161].

У розділі II ми зазначали, що це положення було майже дослівним запозиченням із “Слов'янських листів” Мадзіні. У руслі цих мадзіністських роздумів Бекман писав у листопаді 1859 р.: “Розв'язання італійського питання в тому чи тому сенсі особливо важливе тепер, коли можна чекати майже щодня, що подібні питання можуть виникнути на Балканському півострові або в Австрії. І там також, як в Італії, старі форми вже не здатні вмістити, утримати в собі нові, свіжі сили, що пориваються до самостійного життя й діяльності. Нові, свіжі сили обіцяють принести Італія і слов'янські народи для служіння загальнолюдській цивілізації. За ними — розвиток, за ними — життя і, отже, історичне право” [162]. Місяць потому Бекман знову пише про народи Австрійської імперії, про їхній “національний рух, що розпочався з часу італійської війни” [163]. Київський оглядач наголошував на ключовій для відродження італійської нації справі — єдності: “Причиною усіх страждань Італії були роздрібненість, нехіть до об'єднання. Кожна з італійських держав сама по собі була надто слабкою, не могла дати рішучої відсічі чужоземцям, тож вони спокійно розпоряджалися в Італії, як у своїй вотчині” [164].

Досвід італійського визвольного руху служив дороговказом для самих членів харківсько-київського товариства у визначенні завдань, пов'язаних з боротьбою за свободу українського народу. У своїх свідченнях перед слідчою комісією Бекман говорив, що спостереження за довкіллям викликали у нього “глибоку прихильність до того народу, до якого я належу за походженням, мовою” [165]. Тим часом його соратник Митрофан Муравський заявляв слідчим про свої “справжні політичні переконання”, які полягали у тому, щоб революційним шляхом

повалити самодержавство і визволити “підвладні йому національності” [166].

Характерно, що діяльність Бекмана та його товаришів змусила київського генерал-губернатора Васильчикова у секретному листі від 19 березня 1860 р. до попечителя Київського навчального округу Пирогова привернути його увагу до “національних виявів” серед них і запропонувати, щоб у навчальних закладах “якомога обережніше” трактували “про життя народів”. Як твердив він, “і одна думка, необережно висловлена професором, одне необережне порівняння епох або зближення історичних явищ у житті народів можуть захопити молодь і збуджувати в неї неспокійні думки та мрії про реформи” [167].

Інші розслідування царської адміністрації щодо антиурядової діяльності підтверджували, що піднесення національного руху в Україні його учасники пов'язували з іменами провідників італійського Рісорджименто. Це, зокрема, засвідчували слідчі справи, заведені у зв'язку із запровадженням на території Київської, Волинської та Подільської губерній подворних книг для реєстрації всіх приїжджих, у тому числі іноземців, навіть у тому разі, коли вони зупинялись у населеному пункті на кілька годин. Вдавшись до такого заходу, влада намагалася довести політичний нагляд, згідно з наказом генерал-губернатора, “до крайньої можливості”. Ця новація викликала протести, що набули своєрідної форми: замість власних прізвищ деякі подорожні записували імена провідників національної боротьби в Італії і серед них ім'я Мадзіні. Розслідуванням, проведеним 1862 р. на доручення волинського губернатора, було встановлено, що авторами “італійського” запису в подвірній книзі були особи, які виступали за “відновлення національностей”. Один з них — поміщик Владислав Подлевський, як з'ясувалося, виступав на зборах у Бердичівському повіті, де “говорив про італійські справи і вважав, що національність відновлюється такими тільки діями, як в Італії” [168].

Втім, на тих самих теренах, якими мандрували удавані Мадзіні й Гарібальді, Кавур і Віктор Еммануїл, воєнна епопея, що розпочалася на італійському Півдні, давалася взнаки і в інший спосіб. Йшлося не тільки про поширення звісток і вияв симпатій до італійських борців за свободу, а й надання їм матеріальної підтримки. Рух цей виник у самій Італії і завдяки пресі швидко набув розголосу в інших країнах. Так, ще у лютому 1860 р. “Одесский вестник” повідомляв про 10 тис. франків, зібраних в Умбрії [169]. На початку червня та сама газета у кореспонденції з Парижа розповіла, що кошти для гарібальдійської експедиції надходять також від французів. Тільки у Сент-Антуанському передмісті французької столиці складка сягнула понад 180 тис. франків [170]. Певно, мало хто знав, що за лаштунками руху допомоги сто-

яв Мадзіні. Він розсилав листи до своїх численних друзів в Італії і за кордоном із закликами збирати та направляти кошти до каси утвореної у Генуї організації “Допомога Гарібальді” [171].

Про те, що на такі звернення відгукнулись і в Україні, свідчать секретні документи царської адміністрації. 3 січня 1861 р. київський генерал-губернатор направив київському цивільному губернаторові листа під грифом “цілком таємно”, де повідомляв про “грошову складку, яку робить дворянство Звенигородського повіту на запрошення повітового предводителя. Складка ця робиться нібито для якогось благодійного заходу — допомоги сиротам або бідним. Мені доставлено відомість, що між тутешніми поляками збирають гроші для Гарібальді на виконання його політичних задумів про відновлення національностей. Легко може бути, що і грошова складка у Звенигородському повіті має таке ж призначення” [172]. У зв’язку з цим генерал-губернатор пропонував “наказати цілком таємно начальникам поліції” не допускати проведення складок, “не дозволених начальством”, суворо стежити за пересиланням грошових сум за кордон і затримувати осіб, що прибули звідти для збирання цих сум.

Тим часом на Півдні України ініціаторами збирання грошей у фонд “Допомога Гарібальді” виступили тамтешні поселенці з Італії. В архіві начальника штабу Гарібальді Агостіно Бертані, з яким співробітничав прибулий нелегально до Генуї Мадзіні, збереглися надіслані з Одеси листи і списки вкладників. Організатором допомогової акції був Карло Рокка, директор одеського приватного банку “Брати Рокка”, який мав філії у різних містах Європи. Він керував збиранням грошей у самій Одесі, а також у Бердянську і Таганрозі. У листі від 10(22) червня до Бертані Рокка писав, що “в ім’я визволення братів” зібрано понад 2655 франків на додаток до 700 рублів сріблом, що надійшли раніше [173]. У липні було зроблено ще одну складку на 2526 франків. У супровідному листі до неї від 8(20) липня Рокка зазначав, що “цей внесок у боротьбу всіх синів Італії за остаточне визволення Півострова — єдина достойна нагорода, на яку мають право громадяни великої нації” [174].

Слід підкреслити, що разом з особами італійського походження участь у складках брали представники інших національностей; у списках зазначено грецькі, слов’янські прізвища. Проте чимало вкладників підписувалися лише ініціалами або літерами NN. Приховування своїх імен навряд чи можна пояснити лише етичними міркуваннями вкладників — не афішувати себе. До цього спричинялися репресивні заходи влади проти тих, хто підтримував зв’язки з італійськими патріотами.

Із самої преси читачі в Україні мали можливість знайомитися переважно з агітаційно-пропагандистською діяльністю Мадзіні. У “Києв-

№) Одеса -
Berghansky
Bagramov

Sottoscrizione
per
un milione di fucili del
Generale Giuseppe Garibaldi.

Sottoscrittori di Odessa.

Ray. 100.		Rapporto - 681.30	
Carlo Rocca.	50.	Paolo Lingarelli	Ray. 5.
Un patriota.	50.	N. N.	3.
Nicola Semoni.	50.	Corico Spigno.	3.
Francesco Chiarella.	50.	A. Filippini.	3.
Giuseppe Rocca.	50.	E. Cipriani.	3.
Giuseppe Ball'Orso.	50.	G. Roggno.	3.
Luigi Rossi.	50.	F. Richard.	4.
Frattelli Ferro.	50.	Ferdinando Rossalini.	5.
G. De Asarta.	50.	G. B. Alessi.	7.
Francesco Rocca.	25.	Natale Marino.	10.
Domenico Cubino.	25.	P. M.	10.
Roberto Rossi.	25.	E. Pisano.	8.
N. N.	10.	N. N.	5.
N. N.	13.30.	Francesco Managharo.	10.
G. B. Rossalini.	10.	R. Vitale.	5.
G. B. Quirassa.	10.	Pietro Suppuch.	5.
Giuseppe Caramia.	5.	E. Finocchietti.	3.
Carlo Lasagna.	5.	Giuseppe Giudice.	3.
Luigi Rocca.	5.	Pietro Cubino.	3.
Flor. Fiori.	5.	G. H.	3.
G. Galliano.	5.	G. Ball'Orso.	3.
G. Pettinati.	8.	Tommaso Sbradi.	10.
Frattelli Ferro.	5.	Giuseppe Cubino.	10.
E. P.	10.	N. N.	25.
Lasso.	5.	N. N.	5.
N. N.	10.	J. B.	5.
	Ray 681.30.		Ray 681.30.

Список одеських вкладників у фонд придбання зброї для армії Гарібальді, 1861 р.
(Архів Музею Рісорджименто, Мілан).

ском телеграфі” місцем таких публікацій стали “політичні огляди”, засновником яких був Яків Бекман. Вже у лютому 1860 р., тобто через місяць після його арешту, редакція надрукувала фрагмент зі статті Мадзіні, яка з’явилася в англійській газеті “The Scotsman”, де автор виокремлював свою політичну позицію щодо рідної країни: “Наша мета — єдність” [175].

У квітні того ж року “Киевський телеграф” передрукував з газети “Unità italiana” маніфест Мадзіні, який закликав італійців якнайшвидше озброюватись і “вимагати очистити Рим (від французьких окупантів. —

М. В.) та атакувати Австрію у Венеції” [176]. У серпні газета повідомила, що “в усіх головних містах Італії, самому Туріні й Римі передають з рук у руки протест проти окупації Рима французами. Під ним красуються імена знаменитостей італійських — Гарібальді, Мадзіні та ін.” [177]. Сповідуючи у грудні 1863 р. про утворення в Італії товариства “Думка про Гарібальді”, газета звертала увагу на завдання, яке поставила перед собою ця організація, — “поширювати в народі переконання, що визволення Рима і Венеції може здійснитися за допомогою Гарібальді й Мадзіні” [178]. Два місяці потому редакція відзначила “чудову статтю”, з якою виступив Мадзіні в “Unità italiana”, — “Військові сили Австрії й Італії” [179], де за допомогою аналізу фактичних даних було доведено переваги італійської армії на випадок війни з австрійцями. Публікуючи у жовтні 1864 р. статтю “Мадзіні про франко-італійський договір”, “Киевский телеграф” знову підкреслив цілеспрямовану боротьбу італійського лідера за повне визволення батьківщини з-під чужоземного панування — його вимогу виконати ухвалені раніше постанови уряду і парламенту про об’єднання країни та її майбутню столицю — Рим [180].

Не все, що прагнула розповісти про Мадзіні місцева преса, з’являлося на її шпальтах. Судячи з білих плям у згаданій статті про франко-італійський договір, цензура суворо стежила за змістом текстів, викреслюючи небезпечні, на її погляд, думки італійського “конспіратора”. Але ці заходи влади не могли змінити загалом прихильну щодо Мадзіні громадську думку. Він був “знаменитим агітатором”, особливо, яку преса представляла в одному ряду з героєм воєнних баталій — Гарібальді. “Знаменитим” назвав його “Киевский телеграф” і у поворотний для Італії рік — 1870-й, завершальний в об’єднанні країни. У цей час вірний республіканським ідеалам Мадзіні “не припиняє агітувати проти монархії і династії” [181].

Те, чого не могла висловити підцензурна преса про Мадзіні й італійську визвольну справу, читачі дізнавалися з інших, зарубіжних джерел, з нелегального лондонського “Колокола”, який набув надзвичайно великого поширення в Україні. У грудні 1862 р. київський генерал-губернатор Д. Бібіков одержав рапорт начальника повітової поліції, де відзначалася характерна щодо “Колокола” ситуація. Поліцейський наглядач доповідав: “Не можу не згадати про напружений стан умів усіх прошарків, більш або менш освічених, на які дуже негативно впливає відомий журнал “Колокол”, котрий розповсюджують скрізь настільки, що майже в кожній родині його можна знайти, особливо у купців і військових. Найблагородніша і найвідданіша людина, коли читає журнал, стає ворогом усього національно-російського і мріє про свободу та рівність” [182].

“Колокол” був тим виданням, яке виступало на захист Мадзіні від наклепів реакції, розповідало про його подвижницьке життя. 1862 р. у статті “Кінці і початки” Герцен репрезентував Мадзіні з нагоди виходу у світ першого тому зібрання його творів: вміщені у книзі статті викликають “силу-силенну найважливішого інтересу [...]”. Ентузіаст, фанатик, з кров'ю лігура у жилах, Мадзіні отроком без вороття присвячує себе великій справі визволення Італії і цій справі залишається вірним і нині [...]. Сивий, схудлий, хворий, він стримує смерть, він не хоче померти раніше, ніж Рим стане столицею єдиної Італії” [183].

Особливу роль у зв'язках з мадзіністами у 1860-х роках відіграла діяльність в Італії Левка Мечникова, в майбутньому визначного вченого, фундатора нових напрямів у географії. Він походив з українського дворянського роду. Дитинство провів у маєтку батьків у селі Панасівці Куп'янського повіту на Харківщині. Освіту здобував у Харкові — в гімназії, потім в університеті, з якого був звільнений за участь у “студентській історії” 1856 року. Завершувати навчання довелося в Петербурзі у Медико-хірургічній академії і університеті. Відчувши потяг до малярства, він водночас відвідував клас живопису в Академії мистецтв. Завдяки надзвичайним філологічним здібностям і феноменальній пам'яті Мечников швидко опанував десять європейських мов, а також арабську і турецьку, що допомогло йому влаштуватися 1858 р. перекладачем у російську дипломатичну місію, яка відправлялася до Святих місць на Близький Схід. Там він зблизився з приятелем Тараса Шевченка, перекладачем його творів Миколою Курочкіним, який працював лікарем. Але протримавшись у місії в обстановці чиношанування і підлабузництва Мечников не зміг: “за непокору перед начальством” його звільнили з роботи. Та як знавця багатьох мов його взяли агентом новоствореного Російського товариства пароплавства і торгівлі, головна контора якого розташовувалася в Одесі. Працювати тут також довелося недовго; Мечников перебрався до Венеції з наміром присвятити себе живопису.

Цей крок став поворотним у його долі: в окупованій австрійцями Венеції він поринає у політичну боротьбу, співпрацює з республіканським підпіллям, прагне реалізувати ідею про створення “слов'янського легіону” на підтримку гарібальдійців. Коли поліція натрапила на його слід, на допомогу прийшли італійські друзі, завдяки яким Мечников уник арешту і сховався у сусідній Тоскані, де на той час було скасовано герцогську владу і формувалася бригада гарібальдійців-добровольців на чолі з полковником Джованні Нікотерою. Мечникова зарахували до її офіцерського складу.

Перебуваючи у середовищі гарібальдійців, він проймається глибокою симпатією до натхненника італійської революції Мадзіні та його

Левко Мечников.
(Фотографія).

Гарібальдієць. (Малюнок Л. Мечникова). >

послідовників. У своїх записках, складених по гарячих слідах подій війни на Півдні Італії, Мечников неодноразово згадував своє мадзіністське оточення і насамперед командира бригади Нікотеру, одного з тих, хто разом з Пізакане брав участь у відомій експедиції на Сапрі, “людину енергійну і виховану в переконаннях Мадзінієвої “Юної Італії” [184]. Потрапивши до госпіталю після поранення у битві під Капуа, Мечников став свідком діяльності лікарів і санітарів, захоплених також ідеалами Мадзіні. Серед них була англійка місс Уайт — “друг Мадзіні, палка партизанка (прихильниця.— *М. В.*) Гарібальді”. Її зусиллями здійснювався догляд за пораненими солдатами й офіцерами визвольної армії [185]. А образ самого Гарібальді, якому Мечников присвятив чимало сторінок у своїх записках, поставав в ореолі боротьби “Молодої Італії”. Відтворюючи початковий період її діяльності, автор зазначав: “Мадзіні був тоді єдиною живою силою Італії. Він зібрав своїх послідовників у Швейцарії, в кантонах Ваатландському і Женевському. Це було в 1834 р. Гарібальді [...] став до лав Мадзінієвих прихильників” [186].

Для Мечникова участь у визвольній боротьбі за свободу Італії стала таким же виконанням заповітів Мадзіні. В армії, яка зосередилася поблизу Неаполя, за наказом головнокомандувача першої лінії оборони генерала Мільбіца його призначили керувати фортифікаційними роботами. Молодий офіцер особисто складав плани укріплень, організував групи землекопів, а вночі брав участь у вилазках до розташування противника.

Вирішальна битва почалася 1 жовтня, коли армія неаполітанського короля рушила на позиції гарібальдійців. Район містечка Санта Марія,

**Французький
письменник
Александр Дюма.
(Гравюра).**

де в цей час перебував Мечников, опинився в центрі запеклих ударів ворожої піхоти і кавалерії, підтриманих сильним гарматним вогнем. Але королівським підрозділам так і не вдалося подолати систему гарібальдійської оборони. Коли сюди прибув Гарібальді й повів лави волонтерів у контратаку, слідом за ним кинулися офіцери штабу Мільбіца. Для Мечникова ця битва стала останньою: його тяжко поранило вибухом снаряда.

З госпіталю м. Казерти Мечникова перевезли до Неаполя. Саме в ці дні, дізнавшись про відважного добровольця, відомий французький письменник Александр Дюма, палкий прихильник італійської свободи, надіслав запрошення переїхати до нього, щоб забезпечити пораненому кращий догляд. Мечников відмовився, а через кілька днів особисто познайомився з романістом, який видавав у Неаполі газету “Indipendente” на підтримку визвольній справі. Дюма, згадував Мечников, “дуже люб'язно звернувся до мене. Вся справа швидко з'ясувалася. Від мене вимагалися деякі подробиці битви 1 жовтня, і невдовзі ми взялися за роботу” [187].

Це, власне, стало початком журналістської кар'єри Мечникова. Невдовзі він опублікував у московському журналі “Русский вестник” “Записки гарібальдійця”, в яких розповів історію тих, хто зі зброєю в руках пішов виборювати свободу Італії. Прагнучи передати їхній героїчний дух, Мечников знайшов для характеристики лише одне порівняння — боротьбу запорозьких козаків, описаних Гоголем. “У бою при Каяццо,— писав він про одного із солдатів флорентійської бригади,— мені трапилося бути біля нього і, дивлячись, з яким шаленством

він молотив праворуч і ліворуч то прикладом, то рушницею, я мимоволі згадав Товкача з “Тараса Бульби” [188].

Після завершення бойових дій Мечников за прикладом Гарібальді взяв відставку, але не залишив боротьбу за республіканську єдину Італію. Відтак його чекала доля емігранта. 12 жовтня 1860 р. російський посланник, перебуваючи у місті-фортеці Гаета, де після втечі з Неаполя сховалися верховоди Неаполітанського королівства, доповідав у депеші міністрові закордонних справ Росії, що “у гарібальдійців налічується близько 50 росіян, серед них Мечников” [189]. Своє рішення залишитися за кордоном Мечников пояснював пізніше, у 1869 р., у листі до матері в Україну: “Судіть самі: чи розважливо з мого боку було б повернення, яке я бажав би настільки палко, що ні на хвилину не задумався би повернутися, якби був упевнений, що мені загрожує не більше як ув’язнення у фортецю на рік або заслання на проживання у віддалені губернії” [190].

Переїхавши жити у Флоренцію, Мечников встановив зв’язки з членами і прихильниками Партії дії, включився у створення комітетів боротьби за об’єднання Італії, яким велике значення надавали Мадзіні й Гарібальді. З 1861 р. він веде мобільне життя, відвідуючи визвольні організації країни. “Я об’їздив Італію в різних напрямках”, — писав гарібальдієць у своїх “Листах про тосканську маремму” в петербурзькому журналі “Современник” [191]. Конкретизувати його маршрути певною мірою допомагає виявлена в італійських газетних архівах хроніка з відомостями про прибулих і від’їжджаючих. Відповідно списків, вміщуваних у флорентійському щоденнику “*Monitore Toscano*”, Мечников принаймні двічі виїздив у першій половині 1861 р. з міста: перший раз до Ліворно між 28 лютого і 1 березня, другий — до Болоньї між 17 і 18 червня [192].

Того ж року він відвідав Сієну, звідки почав надсилати до московської газети “Современная летопись” кореспонденції під красномовним псевдонімом “Гарібальдієць”. Вони — одне з важливих джерел, що засвідчує його активну політичну діяльність в Італії. У кореспонденції за листопад і грудень 1861 р. Мечников розповідає про знайомство з братствами робітників-ремісників, яких представники влади звинувачували у відданості Мадзіні. Від себе Мечников пояснював: “Якщо серед членів ремісничих братств і знаходиться багато імен, котрі стояли колись у списках “Молодої Італії”, то це легко пояснити тим, що дуже недалекоий ще час, коли будь-який благомыслячий італієць, який не запродався гнобителям, був мадзіністом” [193].

У наступному дописі “Гарібальдієць” звертав увагу на те, що “в кожному місті Італії — у Тоскані більше ніж будь-де — існують так звані комітети італійської єдності”. Особи, які входять до цих комітетів, “до-

вели в дуже важкі для Італії часи свою палку відданість народній справі, благу і самостійності Італії. Працею їх було підготовлено останній переворот у Тоскані, Романьї і в неаполітанських провінціях” [194]. Як бачимо, Мечников з похвалою відгукувався саме про ті організації, на які спирались у своїх визвольних планах Мадзіні, Гарібальді та ін.

У 1862 р. Сієна стала для Мечникова головним осідком його діяльності. Тут він працював редактором прогресивної газети “*Flagello*” (“Бич”). 16 лютого загальні збори Сієнського комітету за об'єднання Італії запропонували “вельмишановному синьйору” стати членом комітету [195]. З роботою останнього було пов'язано багато справ, які виконував Мечников. У квітні—травні він об'їздив поселення заболоченого морського узбережжя Тоскани — маремму, де знайомився з політичними настроями жителів, зустрічався з ветеранами-гарібальдійцями. Ці подорожі були пов'язані з підготовкою маніфестації гарібальдійських волонтерів проти триваючої австрійської окупації північних територій, включно з Венецією.

Участь у мобілізації гарібальдійців обернулася для Мечникова звинуваченнями щодо намірів організувати збройну інтервенцію в Австрію. У листі із Сієни від 12 липня (30 червня) 1862 р. до М. Чернишевського він ремствував на “самовладдя” префектів і міністерських чиновників. Йому заборонили редагувати газету і видворили з міста “зі скандалом і шумом”, дозволивши потім замешкати тимчасово там до закінчення розслідування [196].

Саме у час розгортання боротьби за повне визволення країни з-під чужоземного панування у Мечникова визрів план написати низку статей про італійський рух з 1848 року. Дві з них називалися: “Мадзіні — глава руху і Рим в 1849 р.” та “Тосканський тріумвірат (Гверрацці, Монтанеллі, Мадзіні)”. “Всі ці статті,— пояснював свій план Мечников,— мають скласти одне ціле і пов'язані між собою однією загальною думкою: Італії нема порятунку в буржуазно-християнському світі, вона має відродитись, поріднитися з новим елементом — слов'янським і почати з ним універсальний союз” [197]. Не може не привернути уваги те, що із запланованих 12 статей Мечников написав біографію Мадзіні; дві частини її він направив у липні 1862 р. на ім'я Чернишевського для публікації в журналі “*Современник*” [198]. Проте ця праця не побачила світу у зв'язку з арештом останнього й була потім заборонена для друку без спеціального дозволу цензури [199].

У Флоренції одним з осередків, де зустрічалися Мечников і активісти Партії дії, була оселя популярного у місті власника пекарні Джузеппе Дольфі, палкого прихильника і друга Мадзіні та Гарібальді. 1859 року, вирішальному в історії Тоскани, він очолив повстання, яке й повалило владу герцога Леопольда II, ставленника австрійської корони.

**Андрій Потебня,
організатор комітету
офіцерів товариства
“Земля і воля”.**
(Фотографія).

У ті дні безкровної революції флорентійці назвали Дольфі “саро ророю” (“ватажок народу”) — йменням, яке залишилося за ним у подальшому.

На початку 1863 р. Дольфі і Мечников встановили зв'язок з герценівським центром у Лондоні. Польське повстання, що вибухнуло у січні, надало нового імпульсу надіям на докорінні зміни в Російській та Австрійській імперіях. Дольфі і Мечников співробітничали в утвореному у Флоренції комітеті допомоги Польщі, з їхньою участю 3 березня 1863 р. на майдані Незалежності міста було проведено маніфестацію на підтримку польських патріотів, яка набула міжнародного розголосу.

Офіційний Петербург відгукнувся на цю діяльність Мечникова секретною реляцією, яка призначалася для правлячих верхів імперії, — “морально-політичним оглядом”. У його розділі “Революційна діяльність російських вихідців” шеф III відділення імператорської канцелярії доповідав: “Мечников, який служив раніше у загоні Гарібальді ад'ютантом генерала Мільбіца, [...] на мітингах на користь Польщі неодноразово виголошував промови, спрямовані проти російського уряду” [200].

Розширенню мадзіністських зв'язків послужив візит Мечникова у травні 1863 р. до Лондона, де він зустрівся з Герценом і одержав від нього рекомендаційного листа до найближчого соратника Мадзіні — Мауріціо Квадріо. У листі Герцен просив надіслати адресу Мадзіні, який в цей час нелегально мешкав у Швейцарії (Лугано) [201].

Через кілька місяців на Апенніни відправився Герцен, якому у Флоренції 11 листопада демократи влаштували урочистий обід за участю Дольфі, Мечникова та інших. Самі тости, які проголошувалися тут, вказували на характер цієї зустрічі: на честь Огарьова — товариша Герцена, за товариство “Земля і воля”, “у пам'ять Потебні” [202] — відважного українського революціонера, який загинув у бою проти царського війська під час польського повстання. У Флоренції демократи обговорювали з Герценом шляхи активізації “Землі і волі”. Під впливом цих розмов Герцен написав тут “Лист до Гарібальді”, де накреслив програму визвольних дій на міжнародній арені. Серед першорядних проблем він назвав боротьбу за свободу слов'янських народів: “В Україні, в Польщі, в Сербії народ чекав Гарібальді” [203].

Флорентійські зустрічі Герцена спричинилися також до організації за допомогою італійських республіканців транспортування безцензурних видань морським шляхом в Україну. У листі до Огарьова, написаному по дорозі з Італії 1 грудня в Женеві, він повідомляв, що “Мечников поїхав у Ліворну шукати збуту, і всі розворушилися” [204]. З листа самого Мечникова до члена “Землі і волі” Миколи Ножина дізнаємося, що тоді він відвідав і Геную для “влаштування сполучень з Констант[инополем]” [205]. Про те, що ця справа була вже налагоджена, засвідчив лист Михайла Бакуніна від 4 березня 1864 р. до Герцена, якому він нагадував: “Тобі, Герцен, давно відомо, що вдалося зробити Мечникову: надійна і навіть безгрошова доставка всього з Ліворно в Константинополь і навіть у саму Одесу” [206].

Час від часу Мечников потрапляв під спеціальний нагляд італійської поліції. У Державному архіві Флоренції збереглася секретна справа префектури Тоскани, яка на початку листопада 1863 р. віддала наказ службі таємного нагляду флорентійського кварталу Санта Марія Новелла про встановлення “спеціального нагляду” за Мечниковим у зв'язку з прибуттям до міста великої княгині династії Романових Марії Миколаївни. З метою безпеки було вирішено не допускати Мечникова на вулиці, прилеглі до готелю, де мешкала княгиня [207].

У складеному флорентійським префектом “спеціальному рапорті”, було подано “особливі прикмети” та біографічні дані піднаглядного: “російський підданий Леон Мечников, інженер, перебуває у Флоренції з кінця 1860 р. й нині мешкає разом із дружиною і сином (тут помилка; вони виховували дочку від першого шлюбу дружини.— М. В.) у будинку Вінченцо Страттезі, власника умебльованих кімнат по вул. Панікале №12, що в межах поліцейського управління району С[анта] Марія Новелла” [208]. Проте у рапорті констатувалося, що поведінка Мечникова “тиха і спокійна й у ці дні перебування княгині не виявила себе нічим дратуючим”.

**Художник
Микола Ге,
у флорентійській
квартирі якого
збиралися
республіканці Італії
та інших країн.
(Худ. М. Ярошенко,
1890 р.).**

Заспокійливий тон документа, проте, не означав, що влада Флоренції не бачила в особі Мечникова активної політичної постаті, пов'язаної з опозицією — італійськими демократами. У згаданому рапорті увага зосереджувалася на таких моментах його зв'язків з ними: “Був офіцером у Гарібальді під час походу в Південну Італію”; належав до “прогресивної партії”, виступав з промовою “на демократичному мітингу на майдані Незалежності на честь Польщі” [209].

Не випадково у ті ж листопадові дні його ім'я потрапило ще до однієї справи префектури, заведеної у зв'язку з перебуванням у Флоренції Герцена. Як виявилось, Мечников під час від'їзду Герцена з Тоскани зустрічався з ним у Ліворно [210].

У Флоренції ще одним місцем, де відбувалися контакти з італійськими демократами, була квартира-салон художника Миколи Ге, який прибув сюди у серпні 1861 р. з України і почав писати своє знамените полотно “Таємна вечеря”. В його оселі на майдані Незалежності регулярно збиралися місцеві і зарубіжні митці й політики. Живописець Григорій Мясоедов, який 1863 р. приїхав в Італію коштом петербурзької Академії мистецтв, після відвідин салону писав на батьківщину, що у Флоренції перебувають “Мечников і Пряничников, які обидва служили у Гарібальді, люди вільних думок” [211]. Згодом у своїх спогадах Мясоедов (після повернення з Італії він присвятив своє життя і творчість Україні, оселившись у Полтаві) назвав і інших учасників

**Професор
Анджело
Де Губернатіс.**
(Фото з колекції
Центральної
національної
бібліотеки у Флоренції).

салону — українського скульптора Пармена Забілу (Забелло), італійського громадського діяча, письменника і вченого Анжело Де Губернатіса, який у наступні роки глибоко зацікавився українською культурою і став її популяризатором у виданнях Флоренції та Мілана.

У цьому багатонаціональному товаристві розгорталися дискусії на гострі теми суспільного буття. “Після мистецтва,— згадував Мясоєдов,— більше за все говорилося про політику. Панівний тон був тон крайнього лібералізму, підбитого філософією і мораллю. Сперечалися багато, сперечалися з піною біля рота, не шкодували ні слів, ні осуду, ні захоплень [...]. Це був час польського повстання”. Характерно, що погляди господаря вітальні на польське питання збігалися з позицією Мечникова. “Пригадую,— писав Мясоєдов,— що Микола Миколайович був за поляків, палко їх захищав і обурювався з приводу ударів, яких їм доводилося терпіти” [212].

В оселі Ге панував дух українства. Тут можна було почути українську мову, відчутти подих народних традицій України. У родині Ге шанували творчість Тараса Шевченка, зберігаючи “Кобзар” видання 1860 р. під редакцією вихованця Ніжинського лицю Миколи Гербеля. Саме цю книгу Ге давав Герцену на його прохання в 1867 р., коли той знову приїздив до Флоренції. Познайомившись із “Кобзарем”, Герцен промовив: “Боже, що за розкіш, ця широчінь, ця свобода...” [213] Слід зазначити, що Микола Ге здобував освіту в 1-й Київській гімназії, де його

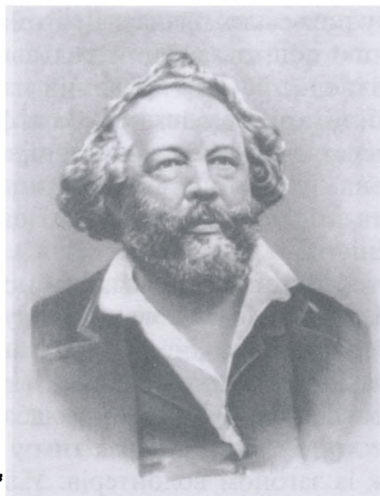
**Менотті Гарібальді,
син Джузеппе
Гарібальді,
організатор
визвольної експедиції
в Україну.**

учителем історії був Микола Костомаров, про якого він залишив теплі спомини на все життя. Самобутньою постаттю серед завсідників салону був зять Ге — Забіла. У місті, пригадував Мечников, “більше за інших виділявся скульптор З[абелл]о, один з найкращих представників малоросійського чумацького типу” [214]. Забіла, як і Мечников, знався з італійськими демократами і свої симпатії до них висловив, зокрема, створенням портрета знаменитого “ватажка народу” Дж. Дольфі.

Завершальним акордом діяльності Мечникова в Італії стала його участь в організації 1863 р. міжнародної акції демократів, пов’язаної з Україною. Задум її виник під впливом переможної висадки гарібальдійської “Тисячі” на Сицилії в 1859 р., коли невдовзі було повалено один з найреакційніших режимів у Європі — неаполітанську монархію. Польське повстання 1863 р. підштовхнуло революційні кола здійснити подібну акцію в Російській імперії. У березні того року члени Польського комітету у Туріні заходилися готувати експедицію до Одеси, яку зголосився очолити син Джузеппе Гарібальді — Менотті.

Десант мав допомогти польським повстанцям в Україні, а також встановити прямий контакт з Угорщиною, яку вважали на Заході готовою виступити проти іншої імперії — Австрійської. Менотті Гарібальді призначили головнокомандувачем експедиції 10 травня, а в червні польський Національний уряд переказав до Флоренції на її здійснення 130 тис. франків. Ці гроші Менотті одержав наприкінці червня від З. Сарнецького, який здійснював зв’язок між польською організацією в Україні й італійськими республіканцями [215]. З планом експедиції було ознайомлено деяких членів закордонної частини “Зем-

Михайло Бакунін.
(Фотографія
1860-х років).

лі і волі”, до яких приєднався активний учасник італійського національного руху редактор газети “Il Diritto” (“Право”) Чівініні, близький до польських та угорських емігрантів [216].

Діячі Партії дії, які спершу схвально поставилися до плану операції, невдовзі змінили свою думку. Направлені у травні до Константинополя два агенти Дж. Гарібальді, зібравши інформацію, висловили сумнів щодо успіху чорноморської експедиції. У першій половині липня Мелотті Гарібальді повернув полякам субсидію: рішення пояснювалося головним чином подіями в Україні, де польські повстанці зазнали поразки від царських військ.

До ідеї морського походу повернулися через півроку, коли польський Національний уряд призначив головним організатором своїх морських сил колишнього офіцера російського військово-морського флоту графа В. Збишевського, направивши його до Італії. Цього разу йшлося про виступ, який передбачав сприяти не тільки польським патріотам, а й підняти на повстання селян України та інших регіонів.

У січні 1864 р. в справі експедиції до Флоренції приїхав Михайло Бакунін, який раніше зустрічався на острові Капрера з Гарібальді. Ще з Генуї у терміновому листі до Мечникова він повідомив, що генерал “готується до нових подвигів” [217]. У Флоренції Бакунін звернувся за підтримкою до Дольфі та інших італійських патріотів.

Поява Бакуніна з його рішучими намірами підтримати польських патріотів здавалася спершу досить дивною, адже ніхто інший, як він, зазначав пізніше Михайло Драгоманов, “ніколи не визнавав історичної Польщі, тобто прав поляків на Литву, Білорусію і Україну”. Гово-

рячи про його участь у польських планах, Драгоманов пояснював: “Бакунін тільки вірував, що поштовах, даний польським повстанням, підніме маси народу західноросійських провінцій на повстання і самовизначення до автономії, цілком незалежної або ж федеративної. На таку точку зору Бакунін перетягнув і Герцена з Огарьовим” [218]. За свідченням самого Герцена, початок польського повстання він сприймав як реальну нагоду для втілення у життя своєї давньої ідеї про вільну слов’янську співдружність.

Підготовка десанту розгорталася з надзвичайною інтенсивністю. Бакунін направив до квартири Мечникова довірену особу на ім’я Карпо (це був Збишевський) із запискою, де пропонував узяти на себе у проведенні експедиції роль посередника між польською організацією і Гарібальді. Тоді ж з’ясувалося, що у Лондоні придбано швидкохідний пароплав, який прибуде до Мессіни, а перед тим у марсельському порту візьме на борт екіпаж із загоном волонтерів. У зв’язку з цим Мечников терміново виїхав на Капреру до Гарібальді, який підтвердив свою готовність сприяти слов’янським демократам. На прощання він відрекомендував свого друга майора Сгарелліно, котрий добре знав узбережжя і порти України, коли плавав Чорним і Азовським морями, працюючи на торговельних суднах: “Кращого за Сгарелліно ви не знайдете, а він береться за цю справу” [219]. Але операція зірвалася через те, що придбаний пароплав було затримано і конфісковано в іспанських водах.

Втім, зусилля, витрачені на підготовку експедиції, не були марними; вони сприяли зміцненню міжнародних демократичних зв’язків, які перетиналися, зокрема, у Константинополі, де існувала чимала італійська громада. Саме сюди невдовзі прибув представник Гарібальді, учасник його бойових походів Зега. У римському архіві Центрального музею Рісорджименто зберігся його лист від 17 січня 1865 р., направлений з Туреччини до Гарібальді, де йшлося про підготовку “експедиції до Галичини” [220]. Виявлені у київських архівних фондах документи підтверджують взаємодію посланців Гарібальді з учасниками визвольних рухів у Східній Європі. 21 лютого київський губернатор у секретному розпорядженні поліцейським начальникам зазначав: “Одержано з Константинополя відомості про намір нібито революційних агітаторів приготувати і розпочати напровесні рух в Італії та Угорщині, а може, й у нашій Україні. Італійські агітатори починають направлятись у Придунайські князівства. Днями прибув до Константинополя гарібальдійський полковник Зега, родом з Бонната, який має доручення і в Бухарест” [221].

Через чотири дні поліція одержала чергове секретне розпорядження, де з посиланням на агентурні джерела повідомлялося, що з Одеси до

Константинополя прибув емісар Джевицький, який “привіз велику суму грошей для польської еміграції, а також звістку, що в Україні нібито робляться значні приготування до повстання”. Додатковий матеріал про революційні плани надійшов у розпорядження поліцейських служб 27 березня. З огляду на особливу важливість інформації документ було позначено грифом “цілком таємно”. “З Тульчі,— говорилось у ньому,— одержано повідомлення, що останнім часом поміж тамтешніми емігрантами чути якісь розмови про Дон, Малоросію, Кавказ і старообрядців. Від часу проїзду через Тульчу в Галац Адама Велужинського, котрий називає себе гетьманом українських козаків, а також з часу прибуття до Тульчі деяких осіб, які були у загоні його в Польщі, думка про ворожі для уряду потрясіння в Україні стала розвиватись, і чутки про це почали доходити до багатьох. Нібито в Україні таємна пропаганда заснувала організації, які проповідують рух на користь автономії сего краю” [222].

Співпраця Левка Мечникова з Партією дії позначила важливу віху в розвитку міжнародних визвольних акцій, залученні до них польського, українського та інших слов'янських рухів.

Переселившись у грудні 1864 р. до Швейцарії, він продовжував справу, яку в 1830-х роках започаткував Мадзіні. Йї Мечников прагнув прислужитися пером публіциста і письменника. З листа, направлено-го на початку 1880-х років письменнику-демократу М. Є. Салтикову-Щедріну, дізнаємося, що він пропонував журналу “Отечественные записки”, “белетристичні оповідання” про свої зустрічі з Гарібальді [223]. 1882 р. гарібальдієць-емігрант публікує у петербурзькому журналі “Дело” автобіографічну повість “На всесвітньому терені”, де розповідав про художника, вихованця Харківського університету, який поїхав служити в армію Гарібальді.

Ім'я Мечникова до кінця його життя було овіяне славою італійської визвольної боротьби. Одне зі свідчень цього — документ, виданий йому у жовтні 1868 р. спілкою “Польське республіканське вогнище” перед поїздкою на Піренеї. “Ми,— було написано в ньому,— рекомендуємо громадянина Мечникова, капітана при штабі корпусу під командуванням генерала Гарібальді, всім патріотам в Іспанії як хороброго солдата й захисника свободи і незалежності народів” [224].

Вірний набути в Італії традиціям міжнародної солідарності, Мечников непохитно виступав на боці гнаних і гноблених незалежно від їхніх політичних поглядів, ідеологічних орієнтацій та партійної приналежності. Так, у відповідь на розправи реакції над паризькими комунарами, він заходився рятувати жертви терору, збирав для них кошти, а наприкінці 1871 р. прибув до Парижа. У його дорожньому паспорті, виданому Женевським кантоном, пропонувалося цивільним і військо-

вим властям “пропускати пана Леона Мечникова, художника, народженого у Харкові (Росія), який живе в Женеві” [225].

Протягом усіх років діяльності Мечникова на Заході передова італійська громадськість стежила за його звершеннями, яких він добивався на ниві науки і працями в ім’я великої справи свободи. 1888 р. після його смерті Італія вшанувала пам’ять борця на різних зборах і в пресі. Серед перших відгукнулися демократи з лігурійського міста Савони, присвятивши йому у тамтешньому журналі “*Сuore e Critica*” статтю.

Для самого Мадзіні діяльність Мечникова відкрила можливість прилучитися до невідомих джерел про боротьбу слов’янських народів, яким він відводив велику роль у побудові нової Європи. Це сталося завдяки розпочатому в січні 1868 р. Герценом і Огарьовим виданню у Швейцарії газети “Колокол” французькою мовою. Біля заголовка видавці поставили епіграф “Земля і воля!”, який нагадував як про напрям газети, так і про організацію, що діяла під цією назвою в Російській імперії та еміграції.

Нова газета призначалася західним читачам, і одним з них став Мадзіні, якому редакція надсилала номери “Колокола”. Вже у червні в листі до М. Квадріо з Лондона він повідомляв, що “бачив один номер нового французького “Колокола” [226]. А 29 листопада Квадріо у листі до Герцена писав, що він і Мадзіні (який в цей час перебував у Швейцарії), “з інтересом” читали “Колокол” і шкодують, що видання передбачається припинити [227].

Однією з головних публікацій, яка з’явилася в кількох номерах (восьмому—тринадцятому) за червень—жовтень і викликала широкий інтерес, була праця Левка Мечникова “Противники держави на Русі”. Ознайомившись із нею, Герцен дав таку оцінку: “Мечникова стаття гарна”, “оповідь потрібна для Європи” [228]. Саме до читачів Європи звертався автор, поставивши за мету спростувати поширювані на Заході міфи про слов’янські народи.

Перші три частини він присвятив Україні. Мечников окреслював її визвольний рух у контексті доктрини Мадзіні, оперуючи поняттями про принцип національності, боротьбу проти деспотизму, за республіканські ідеали. Крізь призму цих положень відзначалися заслуги українського козацтва — носія “національного елементу”, який репрезентував “автономістські тенденції на противагу унітарному елементу, що виражає тенденцію влади” в імперії. “Все, що ми розуміємо під поняттям національного або націоналістичного принципу,— писав Мечников,— є *динамічним* моментом, або елементом історії”. Говорячи про минуле і сучасне Росії, він наголошував, що “влада тут ніколи не намагалася надати собі народного характеру, щоб стати терпимою: напаки, вона діяла, зневажаючи народне начало” [229].

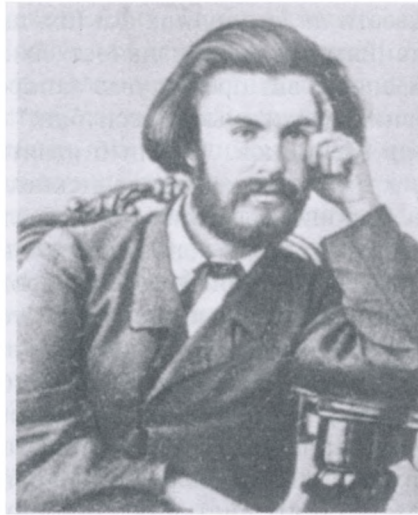
Автор прагнув показати на історичних фактах, що “народне начало” пов'язане саме з питанням про національність, їхньою свободою і незалежністю. У такий спосіб він презентував запорозьке козацтво, яке було однією з “войовничих мужицьких республік” [230]. Козацькі республіки, підкреслював Мечников, “могли б являти собою деяку аналогію з лицарством, а то й із жакерією ландскнехтів або ж з муніципалітетами Західної Європи; але внаслідок безлічі особливостей і загального характеру своїх установ вони являли таке видово, якому не можна було знайти рівного в історії жодного народу” [231].

У своїх нарисах Мечников називав імена двох гетьманів України — Хмельницького і Мазепи, відомих в Європі. Він вказував на “популярність”, якою користувався Хмельницький серед народу, і нагадував про його звернення “до Москви з проханням про покровительство”. Але кінцевим наслідком цієї угоди, зазначав автор, було покріпачення вільних козаків і посилення в Україні антицаристських настроїв. Виразником останніх виступив “знаменитий гетьман Мазепа”, який “спробував урятувати країну від обраного нею покровителя”. Однак спроба його з поразкою Карла XII під Полтавою провалилася, а “розпочате за Петра Великого підкорення України завершилося за Катерини II Великої; кріпацтво було там остаточно закріплено” [232].

У праці містилася й пряма відповідь на запитання: чому, власне, її автор заглиблюється в історію козаків. Мечников писав: “Наш соціальний ідеал — попереду нас, а не позаду нас. Але ми твердо переконані в тому, що багато які історичні суспільства, рухаючись до цього передового ідеалу, значно збочили від правильного шляху; що будь-яке звертання до минулого не обов'язково є реакцією проти прогресу і особливо коли до минулого звертаються не за тим, щоб воскресити те, що не має більше права на існування, але саме для того, щоб з точністю визначити смисл існування того, що було раніше. Такі розвідки і розкопки, зроблені у минулому, можуть лише висвітлити шлях, яким відтепер належить нам прямувати” [233].

Вивчення української історії Мечников тісно пов'язував з розв'язанням злободених проблем свого часу, саме на тих засадах, які висував у своїх працях Мадзіні.

Завершення об'єднавчого процесу в Італії стало важливим відправним пунктом в осягненні українською політичною думкою наслідків появи нової держави на всьому Апеннінському півострові. Ідеолог національного відродження України Михайло Драгоманов, який в цей час перебував у Західній Європі в науковому відрядженні від київського університету св. Володимира, сприйняв цей історичний акт італійського народу як сигнал для неминучих змін в інших частинах конти-

**Історик і публіцист
Михайло Драгоманов.**
(Фотографія
1860-х років).

ненту. З цих позицій він написав, перебуваючи у Гейдельберзі, статтю “Восточная политика Германии и обрусение”, надруковану 1872 р. петербурзьким журналом “Вестник Европы”. Згодом, коментуючи її, Драгоманов підкреслював: “Моєю відправною точкою була думка, що після об’єднання Італії, падіння Наполеона, об’єднання Німеччини наступним історичним моментом мусить бути падіння Туреччини і абсолютизму в Росії” [234].

Підсумки боротьби за незалежність та єдність Італії багато в чому визначили ставлення Драгоманова до мадзіністської спадщини під час розроблення ним української моделі національного відродження. Йшлося про уважне врахування уроків мадзінізму. Серед них він передусім виділяв проблему взаємозв’язку народів, які виборюють свою свободу. Драгоманов гостро відчував її актуальність, перебуваючи в Німеччині, де став свідком шовіністичної кампанії проти слов’янства. Свої думки він одразу ж виклав у “політичній пісні” — “Поклику до братів-слов’ян”:

Гей, не дивуйтесь, добрії люди,
Що на Україні повстало,
Що Україна по довгій дрімоті
Голову славному підняла!

Гей, українець просить не много:
Волі для люду і мови;
Но не лишає він до всій Русі
І к всім слов’янам любові.

[...] Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну
І крикнем на братському пиру:
“Ми хочем для себе й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!”

Так само, як раніше члени Кирило-Мефодіївського товариства, Драгоманов переймався мадзіністською за своїм спрямуванням ідеєю народу-ініціатора у визвольній боротьбі. В останніх рядках свого віршованого кредо автор звертався до “матері-Вкраїни” із закликом “вольнее знам'я слов'янське підняти до неба!” [235].

Знаменно, що саме в Італії (1871–1873) Драгоманов інтенсивно розробляє концепцію формування української національної свідомості, спираючись на набутки італійської революції. У своєму флорентійському листуванні з галицьким публіцистом Мелітоном Бучинським він зазначав, що “детальна робота над розвитком народу і громади можлива тільки на місці, дома”. Висловлюючи цю думку, Драгоманов разом з тим робив виняток для праці великих діячів еміграції, називаючи їх словами Герцена “горними вершинами”. Це “такі люди, як Ледрю-Роллен, самі Кошут і Мацціні” [236].

Вважаючи себе прихильником так званого громадівського соціалізму, він, проте, досить часто послуговувався в оцінках суспільно-політичних явищ тлумаченнями Мадзіні, зокрема щодо поняття “союз націй”. 1881 р. у міланському журналі “*Rivista minima di scienze, lettere ed arti*” Драгоманов опублікував статтю “Література однієї плебейської нації”, де пояснював італійським читачам особливості ідейно-політичної течії, яку він представляв: “Цілі українських соціалістів особливо відрізняються федералізмом”. Під цим терміном він розумів об'єднання, близьке до конфедеративної конструкції: “Українці висловлюються на користь боротьби за здобуття політичних свобод (осіб і громад, але не централізованого парламентаризму), тому що у цих свободах поряд з іншими вони вбачають досягнення незалежності нації” [237]. Ця теза збігалася з точкою зору Мадзіні, яку він підтвердив 1868 р. у зверненні до польських революціонерів, зазначаючи, що в союзі народів передбачає “існування братерської симпатії, моральних уз, найбільш легкого і щирого взаєморозуміння, але аж ніяк не політичного об'єднання” [238]. Слід додати, що у міланській статті Драгоманов виступав і прихильником того типу визвольної організації, яку свого часу запропонував Мадзіні,— Партії дії. Саме про неї український автор говорив, вказуючи на різницю між українськими і російськими соціалістами; вона полягала в тому, що перші ставлять за мету “організувати партію дії не тільки в межах Росії і не на базі, яку репрезентує царська держава, а в межах усієї Східної Європи” [239].

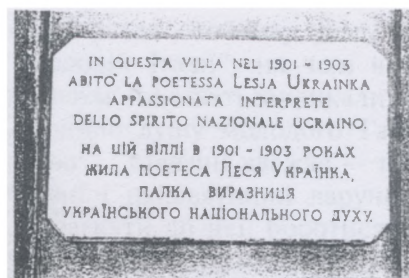

У 1880-х роках, коли на арену суспільного життя України вийшло нове покоління демократів, у галицькій та буковинській пресі розгорнулися дебати щодо стратегії і тактики визвольних змагань. Головними учасниками діалогу виступили Борис Грінченко і Михайло Драгоманов. Полеміка між ними охопила широке коло питань літератури і політики і, зрештою, зосередилася навколо національної ідеї та засобів і методів її реалізації. Драгоманов наголошував на необхідності ретельної підготовки народних мас для боротьби під національним прапором. Суперечка з молодими опонентами стосувалась інтерпретації ролі національних почуттів, які, за Драгомановим, у кращому разі можуть породити “змагання до національної незалежності”, але не саму незалежність. Національне почуття може стати “будуючим фактором у народному житті” лише за умов усвідомлення “певних матеріальних і моральних інтересів. А без того, напр., українці в однім місці будуть сваритися з татарами, в другім — з мадярами, в четвертім — з москалями і т. д., а все-таки до думки про національну солідарність не дійдуть, як се почасти ми бачимо і в історії, і навіть в сучасності нашого народу”. Правильний шлях Драгоманов бачив, зокрема, в італійській історії: “Після сказаного вище нічого багато говорити об тім, що навіть свідомо національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії. Так, у XIX ст. рух в Єгипті й Судані дав Мегмеда-пашу і Махді, а італіянський — Мадзіні й Кавура” [240].

Констатуючи недостатній розвиток українського руху, Драгоманов вказував на одну з причин цього — відсутність загальнонаціональних політичних лідерів. У нього не викликало жодного сумніву, що зразок сильного й динамічного національного руху українці мають шукати в італійській практиці. Тож він критикував тих галицьких українофілів, які захоплювалися зовнішніми ознаками італійської боротьби, запевняючи, що “Україна єсть якась свого роду велика Венеція, котра хоче відділитись від Москви й прилучитись до Австро-Польщі”. Тим часом, підкреслював Драгоманов, “ми ніде не бачимо австро-українських Мацціні, Мініних, Гарібальді, а лишень дві-три маски, котрі в галицьких часописах іноді махають проти Росії паперовими мечами” [241].

До останніх днів життя спадщина Мадзіні залишалася для Драгоманова джерелом важливих висновків щодо спрямування українського національного руху. 1895 р. львівський журнал “Народ” уже після смерті Драгоманова надрукував його “Відповідь” на “Лист молодих українців”, у якому містився заклик з посиланням на його женецьку еміграційну працю повідати “вільній Європі про нашу (України.— М. В.) неволю” [242].

Обговорюючи цю пропозицію, Драгоманов пояснював, що в такій справі треба наслідувати приклад італійців. “В імені кого б,— писав

**Меморіальна дошка
на віллі в Сан-Ремо,
де перебувала Л. Українка
в 1901–1903 роках.
Встановлена 1998 р.**

**Леся Українка
в Сан-Ремо.
(Фотографія 1902 р.).**

він,— став тепер я говорити перед Європою? В імені Вашого кружка молодіжі? Так скажу Вам прямо: Європі мало інтересний голос кружка, а такого класу політичного, про котрий часто говорять росіяни — “молодіж”, Зах[ідна] Європа не зна. В ній і в старі часи “Молодої Італії” та “Молодої Германії” назва “молода”, значить, власне, “нова”, і під нею стояли і молоді, й старі — Мацціні, Гарібальді і т. ін., через те вони і домоглися свого” [243].

Діалоги між представниками двох поколінь позначили важливу віху, з якою українським патріотам належало звиряти свій подальший шлях у нове, двадцяте століття. Серед перших, хто обрав цей шлях, була Леся Українка. Звертаючись 2 січня 1903 р. з розшуканим нами у Флоренції листом до ветерана доби Рісорджименто професора Римського університету Анджело Де Губернатіса, вона називала себе “ученицею” і “духовною дитиною” М. Драгоманова, який заповідав “йти його шляхом”. “Одне із завдань,— писала письменниця,— яке я взяла на себе у зв’язку з заповітом, полягає в тому, щоб усіма засобами, якими володію, сприяти розголосу українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед

**Поет
Джоузе Кардуччі,
лауреат Нобелівської
премії, пропагатор
ідей Мадзіні.
(Гравюра).**

інших народів Європи. Мені здається, що моя вітчизна, яка — на жаль! — є “irredenta” (не визволена; італ.), наближається до початку свого “великого Рісорджименто”. Між історією і літературою України та Італії я вбачаю щось подібне...” [244].

Леся Українка високо шанувала здобутки Рісорджименто, ті його духовні вартості, які пропагував Джузеппе Мадзіні. 1900 р. вона опублікувала у Києві свій нарис “Два напрямлення в новейшей итальянской литературе”, де виокремила період визвольних війн, “этого великого подъема (il gran Risorgimento), как его называют итальянцы”, який “дал целую плеяду тенденциозных поэтов, из которых наиболее известны д’Адзелио, поэт-воин, Сильвио Пеллико, поэт-узник, де Амичис, патриот-объединитель, и, наконец, Кардуччи, республиканец, у которого впервые, хотя еще слабо, звучала струна новейшего демократизма”. З позиції цієї “великой эпохи освобождения Италии”, “взрыва общественного энтузиазма” Леся Українка розглядала й сучасне буття італійців [245].

Революція 1905–1907 років, яка захитала самі підвалини Російської імперії, підтвердила передбачення письменниці про “початок великого Рісорджименто” в Україні. Прагнення наслідувати італійську визвольну спадщину збіглося зі 100-річчям від дня народження Гарібальді, ювілеєм, який водночас нагадував також про іншу велику постать минулої доби — Мадзіні.

Але ще до початку відзначення цієї дати в Україні з’явилися друковані матеріали про італійське Рісорджименто та його визначні постаті. 1905 р. у Ростові-на-Дону вийшла брошура учасниці українського національного руху Софії Русової “Биография Дж. Гарibaldi, освободителя Италии”. Видавництво “Донская речь”, яке опублікувало цю працю, поширювало її через свої книжкові склади в Одесі й Харкові.

Розповідаючи про Гарібальді, авторка звертала особливу увагу на формування його світогляду завдяки “Молодій Італії”, на чолі якої “стояв палкий патріот Мадзіні [...] Його полум'яні статті закликали до визволення і об'єднання. Захоплення охопило душу молодого Гарібальді, коли він дізнався про це товариство”. “Мадзіні вважав,— писала Русова,— що свобода — найдорожчий і найсвятіший дарунок, який тільки людина одержала від Бога. Прагнути до неї, боротися за неї — моральний обов'язок людини. Жоден народ не повинен пригноблювати інший народ” [246].

Публікації з цієї нагоди використовували різні нелегальні організації як агітаційний матеріал у боротьбі з самодержавством. В Україні також набула поширення видана в Петербурзі 1906 р. брошура “Джузеппе Гарібальді”, автором якої був емігрант, виходець із Херсонщини Сергій Кравчинський (літературний псевдонім Степняк). Викладаючи біографію героя своєї праці, автор відзначав ідейні витоки його діяльності: “Гарібальді з ентузіазмом прийняв місію, покладену на нього Мацціні” [247].

У серпні 1906 р. цю брошуру поряд з нелегальними виданнями поліція знайшла у заарештованого в м. Горностаїполі Василя Гордачинського, робітника-ливарника з Катеринослава, який разом з Адольфом Яворським розклеював “у містечку прокламації злочинного змісту”. Під час допиту з'ясувалося, що згадану брошуру вони одержали від невідомої особи “з проханням [...] книжечку, щоб прочитали” [248]. Цією ж брошурою Степняка послуговувалися антиурядові групи в Одесі. Зокрема, у липні 1909 р. її вилучили жандарми під час обшуку і арешту Олени Богущкої, члена позапартійної організації “Реєстрація моряків і портових робітників” [249].

У самій Одесі заходом товариства “Просвіта” 1908 р. було видано працю українського публіциста Івана Бондаренка “Про Гарібальді, борця за волю італійського народу”. “Нам зрозуміло,— писав він,— за віщо шанували і шанують Гарібальді італійці. Будучим поколінням італійського народу Гарібальді передав дороблювати те, чого він сам не доробив, тобто дбати про розв'язання всіх тих найпекучіших задач, які звичайні для кожного народу, для кожної нації” [250].

У книжці наголошувалося на тому, що визначило увесь подальший шлях Гарібальді,— його зустріч з “республіканцями-мадзіністами”, знайомство з програмою “Молодої Італії”. “Він підпадає впливу “Молодої Італії”. Він тепер знає не тільки, *що* треба робити, а й те, *як* саме треба прямувати до тієї високої цілі, якою він захопився”. Глибока повага лунала до того, хто навчив це робити: Гарібальді “знайомиться з ватажком республіканців Мацціні, “святим учителем”, як прозвали його тоді всі, що коло нього гуртувались. Близько для серця приймає

Поет і публіцист
Петро Карманський.
(Фотографія).

Йосиф Мадзіні.

ДЕЯКІ ПЕРЕПОНИ
РЕВОЛЮЦІЙ - - - -
В ІТАЛІЇ. - - - - -

Перекладено
П. КАРМАНСЬКИМ

ЛЬВІВ 1907
НАКЛАДОМ И. ПЕТРИЦЬКОГО

Титульний аркуш перекладеної Карманським
праці Мадзіні "Деякі перепони революцій
в Італії". (Львів, 1907 р.).

Гарібальді плани Мацціні, який вмів своєю непохитною вірою в діло визволення влити в серця людей рішучість іти на смерть" [251].

Тим часом у Львові вперше українською було опубліковано переклад з творчої спадщини Мадзіні — працю "Деякі перепони революцій в Італії". Її перекладачем був молодий письменник Петро Карманський, який з 1900 р. впродовж трьох років здобував освіту в Римі. Саме там він вперше запізнався з творами Мадзіні, а свій переклад зробив, перебуваючи у львівській в'язниці, кинутий до неї за участь у боротьбі за створення українського університету.

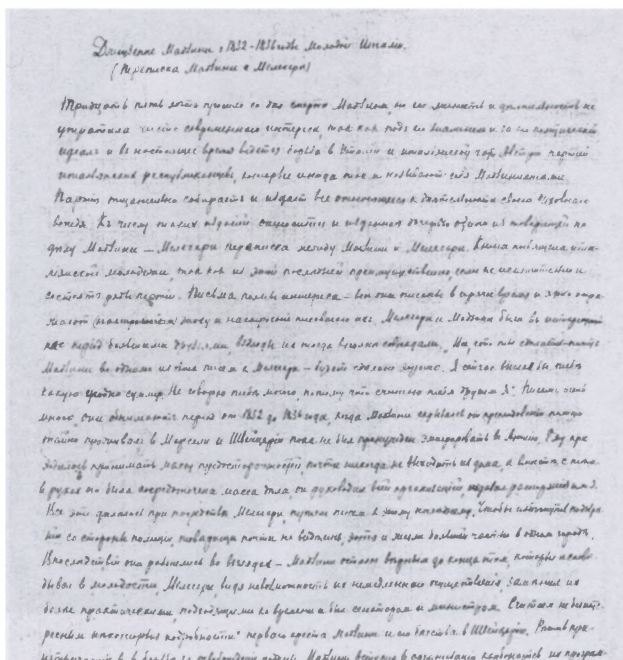
У передмові Карманський вказав на величезний вплив, який справляла патріотична діяльність Мадзіні: "Палким огнем горіло його кожне слово і розпалювало в грудях могутий пожар, який зветься любов [до] вітчизни понад усьо!" Вбачаючи у працях Мадзіні скарбницю ідейної наснаги для українців, письменник підкреслював: "І ми, відроджуючийся народ, і наша вітчизна Україна переходить той час, який перебула роздроблена, на порох розбита Італія". Відтак "цікаво буде нам пізнати ті кличі й той духовний корм, якими Мацціні, батько нинішньої Італії, прикликав до життя, зв'язав і до чину підготував свій народ" [252]. Виступаючи 1908 р. у львівському "Літературно-науковому вістнику" з іншою працею на італійську тему — про визначного поета і вченого Джузе Кардуччі, палкого послідовника Мадзіні, Кар-

Письменниця
Надія Кибальчич.
(Фотографія).

**Початок рукопису статті
Н. Кибальчич про Мадзіні,
1907 р.**

(Архів Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України).

манський цього разу порушив проблему керманічів визвольного руху. Саме Мадзіні, за його визначенням, був тим взірцем провідника, який став на чолі “зревольтованих мас [...]”, витворив культ пожертвування за вітчизну [...]. А дитиною сього культу являється Гарібальді” [253].

Знаменно, що на час революції припала поява першої в Україні дослідницької праці про Мадзіні, присвяченої початковому періоду його діяльності у “Молодій Італії”. До наших днів вона дійшла у вигляді недатованого рукопису, який було направлено до редакції львівського “Літературно-наукового вісника” за підписом “Н. К.” і з невідомих причин не опубліковано. Його автором була письменниця Надія Кибальчич. Як виявилось, датувати працю можна приблизно 1907 роком, виходячи із фрази, якою вона починається: “Тридцять п’ять років минуло від дня смерті Мадзіні”. Стаття була написана на матеріалах виданого в Італії листування між Мадзіні й Мелегарі та інших дже-
рел [254].

Увага, яку виявила письменниця до діяльності Мадзіні, була зумовлена не тільки особистим уподобанням (захоплення італійською літературою і мовою), а й ідеями національного відродження, які обговорював у своєму листуванні ватажок “Молодої Італії”. Тож написання своєї праці Кибальчич мотивувала тим, що “його особистість і діяльність не втратили цілком сучасного інтересу, адже під його прапором

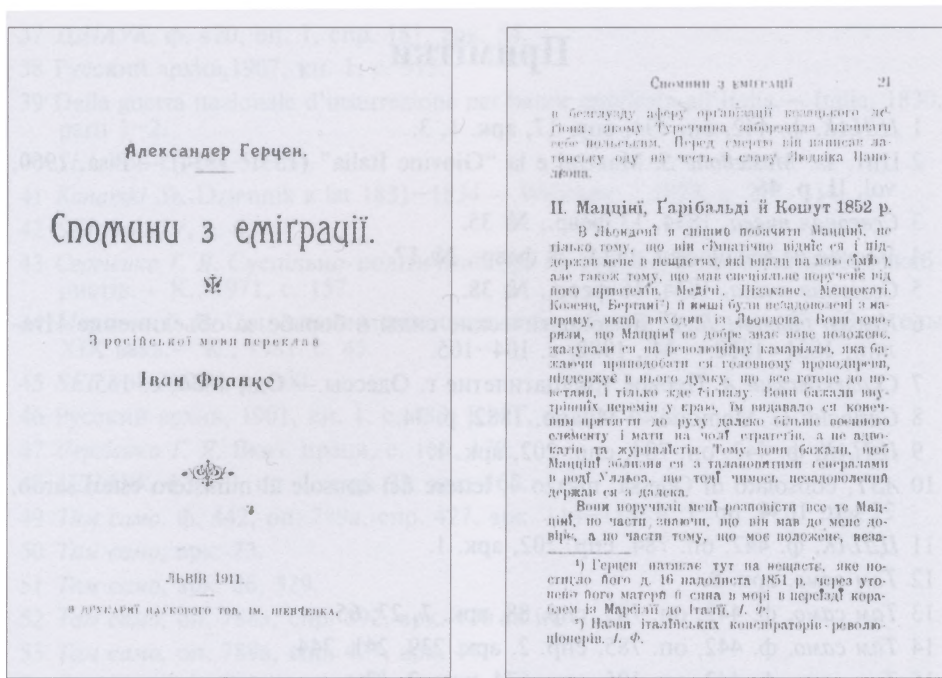

Іван Франко.
(Фотографія 1903 р.).

і за його політичний ідеал і в теперішній час ведеться боротьба в Італії та італійській частині Австрії партією італійських республіканців” [255].

Переповідаючи перебіг змагань “Молодої Італії”, авторка вважала необхідним окреслити сутність ідеології національного визволення, цитуючи Мадзіні: “Щоб стати членом великої сім’ї народів, кожний народ має завоювати собі національне існування, силу і владу. Кожен народ перед тим як думати про все людство, повинен стати нацією. Немає націй без єдності”. Це були думки, актуальні й для народу, який представляла сама письменниця і який прагнув стати повноправною нацією. Наприкінці статті вона дала поради “тим, хто бажає ближче познайомитися з епохою, діяльністю і психологією Мадзіні”, читати його листування, яке “дає багато цінного матеріалу” [256].

Слід додати, що невдовзі після написання мадзінієзнавчої праці Надія Кибальчич відправилася до країни Мадзіні й Гарібальді разом із чоловіком Іваном Козловським, який за участь у революційних подіях був ув’язнений і вийшов з тюрми хворий на сухоти. В Італії подружжя близько познайомилося з італійськими діячами культури й освіти. З Апеннінського півострова, з містечка Оспедалетті, письменниця почала надсилати в Україну свої нариси і повісті про Італію і італійців, серед яких, зазначала вона, “ше були живі спогади їхнього визволення, і вони широким вітанням представника того народу, такого незнамого і далекого, котрий саме перебував те, що перебували їхні батьки” [257].

О. Герцен. Спомини з еміграції. Львів, 1911. Титульний аркуш і початок II розділу.

Характерно, що й в уяві “великого каменяря” революції Івана Франка Мадзіні і Гарібальді поставали нероздільними творцями єдиної Італії. Саме на їхніх стосунках письменник зосереджував увагу. 1911 р. він підготував і видав власним коштом у серії львівської “Універсальної бібліотеки” переклад фрагментів із мемуарів Герцена “Былое и думы” під назвою “Спомини з еміграції”. Книжка містила окремий розділ “Мацціні, Гарібальді й Кошут. 1852 р.” Відтворюючи ці сторінки історії, Франко ставив за мету прилучити українського читача до сучасних проблем визвольної боротьби. Й тому свою публікацію він закінчив словами Герцена: “Та революційна ера, до котрої змагали ми, освітлені догараючою загравою 90-х років XVIII в., до якої змагали ліберальна Франція, молода Італія, Мацціні, Ледрю-Роллен, чи ж не належить уже до минулого? Чи ті люди не являються сумними останками бувальщини, довкола яких починають кипіти нові питання й нове життя?” [258].

Отже, впродовж майже цілого століття ідеї та звернення мадзінізму широко впливали на суспільно-політичні процеси в Україні, служили важливим орієнтиром у формуванні й розвитку її національного руху. Вони допомагали торувати шлях до поворотних подій знаменного 1917 року, коли на карті Європи з'явилася нова національна держава — Українська Народна Республіка.

Примітки

- 1 ЦДІАК, ф. 442, оп. 194, спр. 17, арк. 1, 3.
- 2 Цит. за: *Mastellone S. Mazzini e la "Giovine Italia" (1831–1834)*.— Pisa, 1960, vol. II, p. 46.
- 3 *Северная пчела*, 1834, 13 февр., № 35.
- 4 *Московские ведомости*, 1834, 28 февр., № 17.
- 5 *Северная пчела*, 1834, 16 февр., № 38.
- 6 *Невлер (Вилин) В. Е.* Демократические силы в борьбе за объединение Италии, 1831–1860.— М., 1982, с. 104–105.
- 7 *Скальковский А.* Первое тридцатилетие г. Одессы.— Од., 1836, с. 155.
- 8 *Garibaldi G.* Memorie.— Milano, 1882, p. 34.
- 9 ЦДІАК, ф. 442, оп. 784, спр. 202, арк. 1.
- 10 *AST*, consolato di Odessa, mazzo 4, lettere del console al ministero esteri sardo, 22 sett. 1834, pp. 1–4.
- 11 ЦДІАК, ф. 442, оп. 784, спр. 202, арк. 1.
- 12 *Там само*, арк. 8.
- 13 *Там само*, ф. 442, оп. 783, спр. 88, арк. 7, 27, 65.
- 14 *Там само*, ф. 442, оп. 785, спр. 2, арк. 239, 241, 244.
- 15 *Там само*, ф. 442, оп. 195, спр. 674, арк. 2, 13.
- 16 *Там само*, арк. 8.
- 17 *Там само*, арк. 15.
- 18 *Там само*, ф. 442, оп. 784, спр. 165, арк. 4, 11.
- 19 *Там само*, ф. 442, оп. 786, спр. 88, арк. 14.
- 20 *SEI*, vol. IV, p. 206.
- 21 Рух декабристів на Україні.— Х., 1926, с. 156, 157.
- 22 *Bettone G.* Mazzini e la Svizzera.— Pisa, 1995, p. 32.
- 23 *Della Peruta F.* Mazzini e i rivoluzionari italiani.— Milano, 1974, p. 166.
- 24 *SEI*, vol. IX, p. 243.
- 25 *Della Peruta F.* Op. cit., p. 166.
- 26 *SEI*, vol. X, p. 361.
- 27 *Bettone G.* Op. cit., p. 34.
- 28 *SEI*, vol. X, p. 424.
- 29 *Lelewel J.* Listy emigracyjne.— Kraków, 1948, t. 1, s. 241.
- 30 ЦДІАУК, ф. 470, оп. 1, спр. 181, арк. 36–37.
- 31 ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 6707, арк. 9–10.
- 32 ЦДІАУК, ф. 470, оп. 1, спр. 181, арк. 53.
- 33 *SEI*, vol. II, p. 52.
- 34 ЦДІАУК, ф. 470, оп. 1, спр. 181, арк. 53.
- 35 *SEI*, vol. II, pp. 68–69.
- 36 *Ibid*, vol IV, p. 3.

- 37 ЦДІАУК, ф. 470, оп. 1, спр. 181, арк. 54.
- 38 Русский архив, 1907, кн. 1, с. 513.
- 39 Della guerra nazionale d'insurrezione per bande applicata all'Italia.— Italia, 1830, parti 1–2.
- 40 SEI, vol. II, pp. 53–54.
- 41 *Konarski Sz.* Dziennik z lat 1831–1834.— Wrocław..., 1973, s. 277, 314.
- 42 SEI, vol. IV, p. 6.
- 43 *Сергієнко Г. Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів.— К., 1971, с. 157.
- 44 *Марахов Г. И.* Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века.— К., 1981. с. 45.
- 45 SEI, vol. XCIV, p. 200.
- 46 Русский архив, 1901, кн. 1, с. 488; КМТ, т. 2, с. 650.
- 47 *Сергієнко Г. Я.* Вказ. праця, с. 169, 170.
- 48 ЦДІАУК, ф. 470, оп. 1, спр. 93, арк. 162.
- 49 Там само, ф. 442, оп. 789а, спр. 427, арк. 114–115.
- 50 Там само, арк. 73.
- 51 Там само, арк. 86, 329.
- 52 Там само, оп. 788а, спр. 392, арк. 130 та ін.
- 53 Там само, оп. 789а, спр. 427, арк. 11.
- 54 Там само, оп. 788а, спр. 391, арк. 44.
- 55 Там само, ф. 470, оп. 1, спр. 93, арк. 381.
- 56 Русский архив, 1909, кн. 1, с. 512.
- 57 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 788а, спр. 392, арк. 130.
- 58 SEI, vol. XII, pp. 230–231, 233.
- 59 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 789, спр. 427, арк. 230.
- 60 Там само, арк. 213.
- 61 Там само, арк. 21,
- 62 Там само, оп. 788а, спр. 392, арк. 217, 219.
- 63 Там само, спр. 391, арк. 180.
- 64 Там само, оп. 789а, спр. 427, арк. 133–138.
- 65 Там само, оп. 788а, спр. 392, арк. 209.
- 66 ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 6555, арк. 12–14, 16.
- 67 *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография.— К., 1990, с. 441, 442, 453.
- 68 *Шевченко Т. Г.* Повне збір. тв. У 12 т.— К., 1989, т. 1, с. 200.
- 69 ЦДІАУК, т. 2, с. 503.
- 70 *Маццини Дж.* Эстетика и критика.— М., 1976, с. 177.
- 71 *Костомаров Н. И.* Вказ. праця, с. 474.
- 72 КМТ, т. 3, с. 285.
- 73 КМТ, т. 1, с. 66.
- 74 КМТ, т. 1, с. 161, 162.

- 75 *KMT*, т. 1, с. 264.
- 76 *KMT*, т. 1, с. 150, 169.
- 77 *Драгоманов*, т. 2, с. 337–338.
- 78 *KMT*, т. 3, с. 247.
- 79 *KMT*, т. 1, с. 379, 381.
- 80 *KMT*, т. 1, с. 375, 377.
- 81 *SEI*, vol. XI, p. 64.
- 82 *Маціцини Дж.* Естетика и критика, с. 126.
- 83 *KMT*, т. 1, с. 150, 151.
- 84 *KMT*, т. 1, с. 167, 169.
- 85 *KMT*, т. 2, с. 415, т. 1, с. 264.
- 86 *Драгоманов*, т. 2, с. 338.
- 87 *SEI*, vol. VII, p. 12.
- 88 *Mazzini G.* Thoughts upon democracy in Europe (1846–1847).— Firenze, 2001, pp. 1, 2, 10.
- 89 *KMT*, т. 1, с. 151.
- 90 *KMT*, т. 1, с. 390, 392.
- 91 *KMT*, т. 1, с. 394.
- 92 *KMT*, т. 1, с. 169.
- 93 *SEI*, vol. II, p. 274.
- 94 *Mazzini G.* Note autobiografiche.— Firenze, 1944, pp. 25–26.
- 95 *SEI*, vol. XXXIV, p. 302.
- 96 *SEI*, vol. V, p. 29.
- 97 *KMT*, т. 2, с. 421.
- 98 *ДАРФ*, ф. 109, 1 експед., 1833 р., спр. 390, арк. 1.
- 99 *KMT*, т. 1, с. 101.
- 100 *KMT*, т. 2, с. 507.
- 101 *SEI*, vol. XXV, p. 77.
- 102 *Ibid.*, p. 207.
- 103 *Ibid.*, pp. 233, 237.
- 104 *Ibid.*, vol. XXV, p. 233.
- 105 *Ibid.*, vol. XXXIV, p. 15.
- 106 *KMT*, т. 3, с. 59.
- 107 *Там само*, с. 57.
- 108 *Там само*, с. 76.
- 109 *Там само*.
- 110 *Там само*, т. 2, с. 30, 35.
- 111 *Там само*, с. 175.
- 112 *Там само*, т. 3, с. 235.
- 113 *Там само*, с. 245.
- 114 *Revue Britannique*, 1839, june, p. 533.

- 115 *Ibid.*, octobre, p. 363.
- 116 *SEI*, vol. XVIII, p. 155.
- 117 *Герцен*, т. II, с. 321.
- 118 *Blanc L.* Histoire de dix ans. 1830—1840.— Paris, 1843, t. IV. p. 189.
- 119 *Ibid.*, pp. 190—192.
- 120 *Ibid.*, p. 193.
- 121 *КМТ*, т. 1, с. 152.
- 122 *Там само*, т. 3, с. 59.
- 123 *ЦДІАУК*, ф. 442, оп. 798, спр. 157, арк. 2—3.
- 124 *Там само*, арк. 13, 16.
- 125 *Там само*, арк. 165, 166.
- 126 *ASF*, Esteri, filza 2547, № 332.
- 127 *Одесский вестник*, 1852, 23 апр.
- 128 *ЦДІАУК*, ф. 442, оп. 798, спр. 119, арк. 5—6.
- 129 *ДАРФ*, ф. 190, 1 експед., оп. 1, 1848 р., спр. 25, част. 6, арк. 1, 2, 5, 8, 16.
- 130 *Одесский вестник*, 1848, 8 дек.
- 131 *Там само*, 10 нояб.
- 132 *Там само*, 4 дек.
- 133 *Там само*, 1849, 16 марта.
- 134 *Там само*, 16 апр.
- 135 *Там само*, 7 мая.
- 136 *Там само*, 16 июля, 10 авг.
- 137 *Там само*, 1850, 11 окт.
- 138 *Там само*, 1849, 8 окт.
- 139 *ЦДІАУК*, ф. 356, оп. 1, спр. 17, арк. 14.
- 140 *Там само*, спр. 4, арк. 2; спр. 17, арк. 4.
- 141 *Першина З. В.* Очерки истории революционного движения на юге Украины.— К.—Одесса, 1975, с. 36.
- 142 *Русский архив*, 1897, № 1, с. 71.
- 143 *Марахов Г.* Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства.— К., 1961, с. 37.
- 144 Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников.— Саратов, 1958, т. 1, с. 284.
- 145 *Пантелеев Л. Ф.* Воспоминания.— М., 1958, с. 292, 293.
- 146 *Марахов Г.* Андрій Красовський, с. 27.
- 147 *Там само*, с. 69.
- 148 *Там само*, с. 47.
- 149 *ЦДІАУК*, ф. 442, оп. 811, спр. 222а, арк. 28.
- 150 *Зоря*, 1894, № 4, с. 92—93.
- 151 *ДАРФ*, ф. 109и, 1 експед., оп. 5, спр. 230, част. 128, арк. 298—299.
- 152 *Драгоманов М. П.* Вибране.— К., 1991, с. 594.

- 153 *Русское слово*, 1860, апр., с. 1, 17.
- 154 *Там само*. с. 7.
- 155 Отчет о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858–1859 годах.— Х., 1860, с. 37; *Русское слово*, 1860, апр., с. 12.
- 156 Отчет о путешествии..., с. 44.
- 157 *Русское слово*, 1860, апр., с. 14.
- 158 *Вестник Европы*, 1874, № 2, с. 581.
- 159 *Русское богатство*, 1905, № 2, с. 257.
- 160 *Козьмин Б.* Харьковские заговорщики 1856–1858 годов.— Х., 1930, с. 32.
- 161 *Киевский телеграф*, 1859, 29 авг.
- 162 *Там само*, 18 нояб.
- 163 *Там само*, 19 дек.
- 164 *Там само*, 3 сент.
- 165 *ДАРФ*, ф. 109и, оп. 35, 1860 р., спр. 26, ч. 1/313, арк. 296.
- 166 *Лемке М.* Очерки освободительного движения “шестидесятых годов”.— СПб., 1908, с. 301.
- 167 *ЦДІАУК*, ф. 707, оп. 261, спр. 2, арк. 50.
- 168 *Україна*, 1925, кн. 5, с. 135, 136.
- 169 *Одесский вестник*, 1860, 20 февр.
- 170 *Там само*, 2 июня.
- 171 *Канделоро Дж.* История современной Италии.— М., 1966, т. 4, с. 484–485.
- 172 *ДАКО*, ф. 2, оп. 3, спр. 9569, арк. 7.
- 173 *MRMA*, carte di A. Bertani, cart. 37, pl. CXLVI, № 292.
- 174 *Ibid.*, № 293.
- 175 *Киевский телеграф*, 1860, 20 февр.
- 176 *Там само*, 1861, 9 апр.
- 177 *Там само*, 10 авг.
- 178 *Там само*, 1863, 15 дек.
- 179 *Там само*, 1864, 9 февр.
- 180 *Там само*, 11 окт.
- 181 *Там само*, 1870, 30 марта.
- 182 *Український історичний журнал*, 1972, № 8, с. 105.
- 183 *Герцен*, т. XVI, с. 142.
- 184 *Русский вестник*, 1861, сентябрь, с. 134.
- 185 *Там само*, октябрь, с. 415.
- 186 *Там само*, ноябрь, с. 103.
- 187 *Там само*, октябрь, с. 432.
- 188 *Там само*, ноябрь, с. 114.
- 189 Объединение Италии в оценке русских современников. Сб. док. и материалов.— М., 1961, с. 185.
- 190 *Прометей*.— М., 1967. т. 3, с. 407.
- 191 *Современник*, 1863, июль, с. 64.

- 192 *Monitore Toscano* (Firenze), 1861, 4 marzo, 24 giugno.
- 193 *Современная летопись*, 1862, № 1, январь, с. 18.
- 194 *Там само*, № 2, январь, с. 8.
- 195 Россия и Италия.— М., 1968, с. 182.
- 196 Процесс Н. Г. Чернышевского. Архивные документы.— Саратов, 1939, с. 65.
- 197 *Там само*.
- 198 *Там само*, с. 66.
- 199 Объединение Италии..., с. 257.
- 200 *Красный архив*, 1923, № 3, с. 206.
- 201 Археографический ежегодник за 1979 год.— М., 1981, с. 102.
- 202 *Герцен*, т. XXVII, с. 377.
- 203 *Там само*, т. XVIII, с. 22.
- 204 *Там само*, т. XXVII, с. 382.
- 205 *Рудницкая Е. Л.* Шестидесятник Николай Ножин.— М., 1975, с. 57.
- 206 Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву.— Женева, 1896, с. 151.
- 207 *ASF*, f. 143, prefettura di Firenze, affari governativi, № 3211.
- 208 *Ibid.*, rapporto speciale, 11 novembre 1863.
- 209 *Ibid.*
- 210 *Ibid.*, prefettura, segreta, b. 20, № 76 (a. 1863), prefettura della provincia di Livorno a prefetto di Firenze, 2 dic. 1863.
- 211 *Мясоедов Г. Г.* Письма, документы, воспоминания.— М., 1972, с. 34.
- 212 *Там само*, с. 171.
- 213 *Северный вестник*, 1894, № 3, с. 238.
- 214 *Исторический вестник*, 1897, № 3, с. 817.
- 215 *Kieniewicz S.* L'Italie et l'insurrection polonaise de 1863.— Warszawa, 1975, p. 15.
- 216 *Ibid.*
- 217 *Исторический вестник*, 1897, № 3, с. 810.
- 218 *Драгоманов М. П.* Введение. Биографический очерк М. А. Бакунина // Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву, с. LXXXI.
- 219 *Ист. вест.*, 1897, № 3, с. 825–828, 832.
- 220 *MCRA*, b. 930/53, Zega a Garibaldi, 17 gennaio 1865.
- 221 *ДАКО*, ф. 2, оп. 3, спр. 10265, арк. 20.
- 222 *Там само*, арк. 33, 35.
- 223 *Литературное наследство*.— М., 1934, т. 13–14, с. 362.
- 224 *Там само*.— М., 1977, т. 87, с. 463.
- 225 *Лишина А., Лишин О.* Тайна Леона дель Брандо // Смена, 1964, № 17, с. 31.
- 226 *SEI*, vol. LXXXVII, p. 109.
- 227 *Bulletin of the International Institute of Social History*, 1953, № 1, p. 31.
- 228 *Герцен*, т. XXIX, с. 338.
- 229 *Kolokol*, 1868, № 8, с. 62 (тут і далі цит. за: “Kolokol”. Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева.— М., 1978).

- 230 *Там само*, с. 64.
- 231 *Там само*.
- 232 *Там само*, № 10, с. 76.
- 233 *Там само*, № 9, с. 70.
- 234 *Драгоманов*, т. 1, с. 52.
- 235 *Там само*, т. 2, с. 179–180.
- 236 Переписка Михайла Дагоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877.— Львів, 1910, с. 259.
- 237 *Rivista minima di scienze, lettere ed arti* (Milano), 1881, agosto, pp. 617, 618.
- 238 *SEI*, vol. LXXXVI, p. 163.
- 239 *Rivista minima...*, p. 618.
- 240 *Грінченко Б.—Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу.— К., 1994, с. 164, 165.
- 241 *Там само*, с. 247.
- 242 *Народ* (Львів), 1895, № 15–16.
- 243 *Драгоманов*, т. 2, с. 437.
- 244 *BNCF*, manoscritti, f. A. De Gubernatis, cass. 149 bis, № 1.
- 245 *Українка Л.* Зібр. тв. У 12 т.— К., 1977, т. 8, с. 30, 40.
- 246 *Русова С.* Биографія Дж. Гарібальди, освободителя Італії.— Ростов-на-Дону, 1905, с. 13.
- 247 *Степняк С.* Джузеппе Гарібальди.— СПб., 1906, с. 15.
- 248 *ЦДІАУК*, ф. 318, оп. 1, спр. 1182, арк. 19.
- 249 *Там само*, ф. 385, оп. 1, спр. 2343, арк. 116.
- 250 *Бондаренко І.* Про Гарібальді, борця за волю італійського народу.— Одеса, 1908, с. 62.
- 251 *Там само*, с. 22.
- 252 *Маціні Й.* Деякі перепони революцій в Італії.— Львів, 1907, с. 5.
- 253 *Літературно-науковий вістник*, 1908, липень, с. 60.
- 254 *ВРТ ІЛ*, ф. 78, № 266, арк. 1.
- 255 *Там само*.
- 256 *Там само*, арк. 4, 14.
- 257 *Кибальчич Н.* Лихо // Рада, 1910, 8 січня.
- 258 *Герцен А.* Спомини з еміграції.— Львів, 1911, с. 34–35.

Висновки

віт вступив у двадцять перше століття, невпізнанно змінившись із часів епохи Мадзіні. Чи не найпереконливіше напрям тих перетворень засвідчила Європа з її доленосними впливами на інші континенти — від падіння, здавалося б, неприступних імперій до появи молодих національних держав. “Сценарій” того, що відбувалося в історичній ретроспективі, був опрацьований у передбаченнях італійського мислителя про магістральні шляхи людства. Його плани і прогнози виявилися найбільш реалістичними з усіх, які висували різні “оновлювачі” суспільних відносин.

У своїх теоретичних роздумах і на практиці Мадзіні показав, як слід згуртовувати націю, будувати державу, як виховувати громадян-патріотів, впроваджувати народовладдя з ефективно діючим парламентом і громадським контролем. Римська республіка 1849 р., триумвіром якої було обрано Мадзіні, незважаючи на швидкоплинність її існування, незаперечно підтвердила плідність цих його ідей і накреслень.

Важливим прологом визвольної боротьби в Європі стала заснована ним загальнонаціональна демократична організація “Молода Італія”, яка перетворилась на найбільшу потугу в протистоянні династичним самодержцям. Вона ставила перед собою революційні цілі: подолати політичний деспотизм, змінити феодально-монархічну систему на республіканську. Як революціонер Мадзіні прагнув спинити сповзання суспільства у безодню деградації і війни всіх проти всіх, не руйнуючи, однак, фундаментальних підвалин цивілізації — власності, родини, батьківщини, нації. Революція, на прапорі якої він написав: “Бог і Народ”, виступала антитезою анархії й терору. Звідси його заклик-заповіт до провідників — “вивчати майбутнє, готувати уми людей до змін, щоб пом’якшити перехід до цих змін”.

Проголошуючи гасло свободи народів, Мадзіні не обмежувався суто політичними завданнями, як йому закидали опоненти. Його багато-

гранна діяльність засвідчила, що національна справа має на меті також розв'язання питань соціального, економічного і духовного розвитку.

Завдяки титанічним зусиллям Мадзіні вдалося добитися майже неймовірного — перебороти глибоко закорінені багатовікові тенденції окремішності міст і регіонів, що панували на Апеннінському півострові, досягти того, коли п'ємонтці, неаполітанці та інші жителі почали усвідомлювати себе італійцями. Тож цілком справедливо його ім'я стало уособленням об'єднання і єдності італійської нації.

У пошуках кращого облаштування суспільно-політичного життя Мадзіні дійшов висновку щодо потреби по-новому оцінити і осмислити систему демократії. Його участь у європейських дебатах про демократію, що розгорнулись у 40-х роках XIX ст., вирішальним чином змінила уявлення про структуру і функціонування суспільного організму. Маніфестом демократичних перетворень стали “Роздуми про демократію в Європі” та “Обов'язки людини” італійського мислителя — твори, які увійшли до класики світової політичної думки. Висловлені у них погляди сформувались у дискусіях з представниками різних ідеологічних течій. У цей період Мадзіні довелося вступити у двобій з прихильниками марксизму, який шойно вийшов на політичну арену з “єдино правильними” планами класової боротьби. Аналізуючи їх, він розкрив неспроможність цих проектів і застеріг про небезпеку їх (“тиранію”) для вільного розвитку народів і країн.

Проголошувані ним принципи впливали також з критичної оцінки існуючих форм демократії. Особливу увагу Мадзіні привертав до забезпечення єдності прав і обов'язків людини як неодмінної передумови свободи й поступу і окремої особи, й цілої країни.

Водночас він показав, що сподівання на зростання самих матеріальних надбань без надання демократії сталої виховної функції — велика помилка, бо лише високодуховна особистість спроможна творити реальний прогрес. Саму проблему виховання Мадзіні пов'язував передовсім з розвитком літератури і мистецтва, з покликанням їх пробуджувати в людині краще й гідне її існування.

Мадзіні довів, що цінність і сила демократії полягає в її оперті на етичні принципи. Він руба поставив питання про моральний бік діяльності класів, партій, урядів, політиків, рішуче відкидаючи нагнітання і розпалювання ворожнечі між різними прошарками і частинами суспільства. Натомість тільки праця в ім'я гармонізації їхніх інтересів здатна сприяти цілісності, а отже, й здобуткам усіх сторін. Висновок Мадзіні “немає нації без єдності” й до сьогодні — один із актуальних уроків, якими збагатила історію його боротьба за відродження Італії.

Відданий демократичним принципам, італійський лідер разом з тим знайшов і обґрунтував формулу застосування їх у міжнародних взаєми-

нах — Союз народів — гасло, що передбачало не тільки найближчу мету — спільний виступ проти тиранічних режимів, а й подальшу перспективу народів у розбудові нового життя на засадах незалежності та братерства. Саме Мадзіні належить заслуга у створенні перших міжнародних демократичних об'єднань — “Молодої Європи”, “Центрального європейського комітету” тощо, які стали викликом пануванню власників тронів з їхнім хижацьким кредо “поділяй і володарюй”. І в цьому історія виявилася на боці Мадзіні: всупереч закидам щодо умоглядності його ідеї спільності для народів цілого континенту, майбутні події розкрили її життєздатність, коли постало і крок за кроком почало набирати сили об'єднання демократичних держав — Європейський союз.

Ще з проголошенням “Молодої Італії” Мадзіні заманіфестував себе непохитним поборником свободи слов'янських народів і першим на Заході вказав на їхню велику роль у перетворенні Європи, появі нових держав.

Як течія міжнародного формату мадзінізм набув поширення в багатьох країнах світу. З 1830-х років послідовники “молодих італійців” засновували свої осередки й в Україні. Їхні гуртки і групи, вдаючись до прямих і опосередкованих зв'язків з Мадзіні, таємно діяли у портових містах Причорномор'я і Приазов'я, у Наддніпрянщині, в Галичині.

“Зустріч” з мадзінізмом позначила початок політизації українського руху, замкненого доти у колі літературно-історичних ремінісценцій романтизму. Поворотним пунктом у цьому переході стало заснування в Києві першої національної організації українських демократів — Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847 рр.), програма якого відзеркалила передову європейську стратегію і тактику визвольних змагань, проголошену і здійснювану “Молодою Італією”. Її духом була просякнута праця видатних провісників українського відродження Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Миколи Гулака, інших фундаторів та учасників товариства.

Естафета мадзіністських традицій була підхоплена наступними поколіннями українців. Формами і методами боротьби італійських патріотів послуговувалися члени Харківського-Київського таємного товариства, Українського центрального комітету організації “Земля і воля”. Тут запозичували принцип, розроблений італійським лідером для Партії дії. У їхньому середовищі на заклик Мадзіні й Гарібальді збирали кошти у фонд допомоги італійській справі, на Апеннінський півострів нелегально відправлялись українські волонтери, щоб взяти участь у битвах за свободу і об'єднання Італії.

До спадщини Мадзіні зверталися головні протагоністи українського відродження ХІХ — початку ХХ ст. Михайло Драгоманов, Леся Укра-

їнка, Іван Франко. Саме в Італії Драгоманов інтенсивно розробляв концепцію формування української національної свідомості, вбачаючи у мадзіністській практиці повчальний для своєї батьківщини зразок сильного і динамічного руху. На ґрунті цих джерел з'явилася його ініціатива щодо створення спільної визвольної Партії дії для всієї Східної Європи.

Долаючи перепони імперської цензури, думка Мадзіні пробивалася в Україну різними шляхами: у творах-оригіналах і перекладах, публікаціях міжнародних новин газетно-журнальною пресою, лунала в університетських лекціях з проблем західноєвропейських народностей. Ідея національної незалежності, яку проголошував і відстоював мадзінізм, стала провідною зіркою у подіях 1917 року, знаменного появою на карті Європи Української Народної Республіки.

В уяві сучасників Джузеппе Мадзіні поставав у різних образах — великим конспіратором для одних, палким трибуном-провидцем для інших. Незаперечним, однак, є те, що самовідданим служінням батьківщині він зміг підняти і спрямувати народні маси на історичне звернення. Цьому італійський лідер присвятив свої таланти — мислителя-вченого, блискучого політика, гнучкого дипломата, вміння за буденним фактом побачити ідею та її майбутнє.

Учасник найгостріших політичних і воєнних баталій, Мадзіні пізнав найтяжчих ударів долі: трагічних втрат найближчих друзів і однодумців, підступність і зрадництво колишніх прихильників-перекинчиків, погрози і переслідування ворогів рідної країни. Йому також була відома ціна власних помилок і невдач, разом з тим і відвага визнавати та виправляти їх. Суворі випробування, проте, не захитали його могутньої сили волі і найвищих моральних переконань, щоб кинути у каламутний вир озлоблення і жорстокостей.

Джузеппе Мадзіні належить не тільки бурхливій героїчній історії, активним творцем якої був. Він дав світові багато ідей, які й нині працюють на сьогоднішнє та прийдешнє, а його спадщина залишається живим джерелом творення і розвитку національно згуртованих демократичних держав та їхніх союзів.

**Медаль, встановлена Президентом
Італійської Республіки
на честь 200-річчя від дня народження
Джузеппе Мадзіні.**

**Генуя — батьківщина Мадзіні.
(Худ. Д. Шобінгер, 1829 р.).**

Батьки Мадзіні — Марія (невід. худ. XIX ст.)
і Джакомо (фотографія).

Генуя. Будинок, де минули молоді роки
Мадзіні. (Худ. Алессандро Варні, 1893 р.).

Прощання політичного вигнанця з Італією.
(Автор картини – Андреа Гастальді, товариш Мадзіні по навчанню, музей Рісорджименто, Генуя).

Джован П'єтро В'ессе – засновник і редактор журналу "Антолоджія" у Флоренції, публікатор перших праць Мадзіні.
(Невід. худ. XIX ст.).

**Соратники Мадзіні,
члени "Молодої Італії"
Якопо і Агостіно Руффіні.**
(Худ. Джузеппе Ізола, 1882 р.;
худ. Шпійоне Піструччі, 1837 р.).

Прапор товариства "Молода Італія".
(Музей Рісорджименто, Генуя).

**Народження ініційованої Мадзіні
міжнародної організації демократів
"Молода Європа": підписання 1834 р.
у Берні Акту братерства (листівка).**

Композитор Гаetano Доніцетті — автор опери "Маріно Фальєро".
(Театральний музей Ла Скала, Мілан).

Оперний співак Микола Іванов, учасник прем'єри "Маріно Фальєро" в Парижі 1835 р.
(Літографія Фруллі, перша пол. XIX ст.).

Гітара — супутниця еміграційного життя Мадзіні.
(Музей Рісорджименто, Генуя).

Факсиміле нотних записів Мадзіні, 1836 р.
(Музей Рісорджименто, Генуя).

Джузеппе Мадзіні.
(Портрет, виконаний англійською прихильницею італійського визвольного руху Емілією Ашерст. Лондон, 1846 р.).

Печатка Мадзіні.
(Музей Рісорджименто, Генуя).

Розстріл італійських патріотів братів Бандієра.
(Худ. Камілло Коста, ХІХ ст.).

**"П'ять днів Мілана": бій в палаццо Літта
21 березня 1848 р.**
(Худ. Бальдассарре Верацці, Мілан);
**наступ жителів міста проти австрійських
окупантів поблизу брами Тоза
22 березня.** (Шовкова хустина, виготовлена
у Ліоні, 1848 р.).

Мілан, площа Дуомо.
(Худ. Анджело Інганні, 1850 р.).

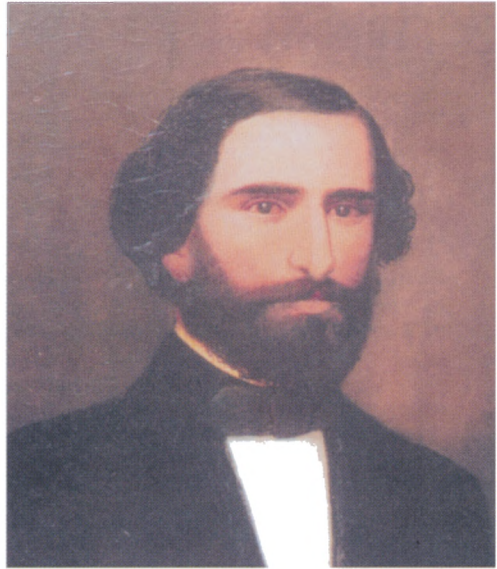

VIII

Автор тексту національного гімну Італії поет Гоффредо Мамелі – послідовник і друг Мадзіні. (Худ. Доменіко Індуно, ХІХ ст.).

Джузеппе Верді, автор музики бойової пісні на слова Мамелі, 1848 р. (Невід. худ. 1842 р.).

Проголошення Венеціанської республіки 22 березня 1848 р.

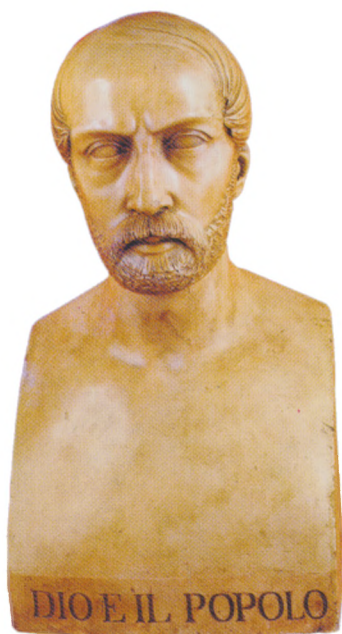

**Рим, площа дель Пополо,
через яку 5 березня 1849 р.
прибув до "вічного міста" Мадзіні.
(Худ. Н. Чернецов, 1842 р.).**

**Рим часів перебування Мадзіні:
провулок Вольпе.
(Акварель, худ. Етторе Рослер Франц,
XIX ст.).**

Джузеппе Мадзіні.
(Погруддя з гіпсу, скульптор Анджело Бецці,
Лондон, 1850 р.).

Рим, острів Тіберіна. (Акварель, худ. Еггоре Рослер Франц, XIX ст.).

Джузеппе Гарібальді, керівник загонів волонтерів.
(Невід. худ., 1860 р.).

Рим. Гарібальдієць-прапороносець.
(Акварель, музей Рісорджименто, Рим).

Епізод оборони Рима в червні 1849 р. (Малюнок, музей Рісорджименто, Рим).

Республіканці-мадзіністи
Карло Пізакане і Мауріціо Квадріо.
 (Портрети роботи Джованні Кости, XIX ст.).

Національна позика, організована 1850 р. за пропозицією Мадзіні урядом в еміграції: квитанція, що засвідчує одержання 1 франка.

Відправка експедиції "Тисячі" під командуванням Гарібальді на Південь Італії в 1860 р.
 (Худ. П. Тетар ван Ельвен, 1889 р.).

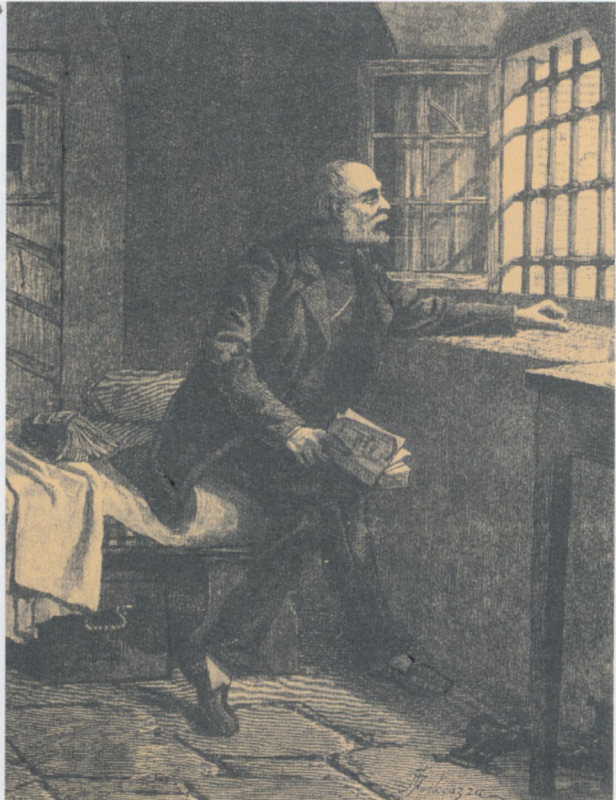

Лідер ліберально-монархічного руху за об'єднання Італії граф Камілло Бенсо Кавур.
(Худ. Ф. Хайєц, картинна галерея Брера, Мілан).

Король об'єднаної Італії Віктор Еммануїл II.
(Худ. Луджі Гандольфі, ХІХ ст.).

Мадзіні, ув'язнений у королівській тюрмі в м. Гаєта, 1870 р. (Малюнок).

XIV

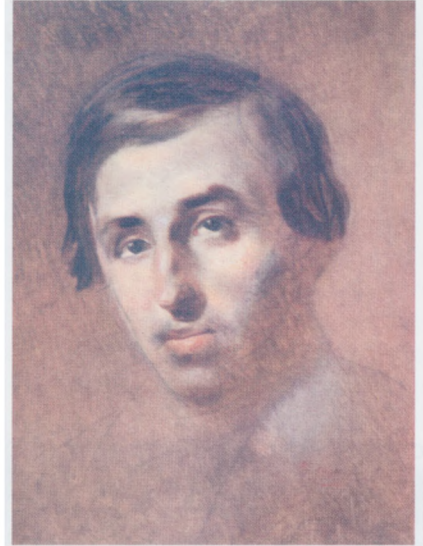
Пам'ятник Дж. Мадзіні у Генуї.
(Скульптор П'єтро Коста, 1882 р.).

**Телеграма, надіслана Гарібальді з о. Капрера в Геную
у зв'язку з кончиною Мадзіні, 11 березня 1872 р.**

Тарас Шевченко.
(Автопортрет, 1845 р.).

Пантелеймон Куліш.
(Худ. Т. Шевченко, 1843–1847 рр.).

Київський університет (акварель М. Сажина, 1846 р.),
де працювали члени Кирило-Мефодіївського товариства.

Керч і Феодосія (худ. Карло Боссолі, 1856 р.), місця перебування посланців "Молодої Італії".

Conclusioni

Il nostro mondo è entrato nel XXI secolo ed è ormai divenuto irriconoscibile rispetto all'epoca di Mazzini. Forse la testimonianza più convincente dell'indirizzo di questi cambiamenti l'ha data l'Europa, con il suo ineluttabile influsso sugli altri continenti — dalla caduta di imperi che sembravano incrollabili fino alla comparsa di giovani Stati nazionali. Lo “scenario” di quello che è avvenuto era già stato delineato nelle previsioni del pensatore italiano sulle principali vie di sviluppo dell'umanità. Le analisi e le prospettive da lui formulate si sono rivelate più realistiche di quelle elaborate dai diversi “riformatori” dei rapporti sociali.

Nelle sue riflessioni teoriche e nella pratica politica Mazzini mostrò la via per unire una nazione e costruire uno Stato, insegnò come formare cittadini-patrioti e come introdurre la democrazia con un parlamento che esercitasse efficacemente i suoi poteri con il controllo da parte dei cittadini. La storia della Repubblica romana del 1849, della quale Mazzini fu eletto triumviro, nonostante la sua breve durata, conferma indubbiamente la fecondità delle sue idee e dei suoi progetti.

Una premessa importante alla lotta di liberazione in Europa era stata l'organizzazione democratica nazionale Giovine Italia, che diventò la maggiore forza promotrice dell'opposizione all'assolutismo. Essa si prefiggeva scopi rivoluzionari: sconfiggere il dispotismo politico e trasformare il sistema monarchico feudale in un sistema repubblicano. Come rivoluzionario, Mazzini aspirava ad arrestare la caduta della società nell'abisso del degrado e della guerra di tutti contro tutti, senza tuttavia distruggere le basi fondamentali della civiltà: la proprietà, la famiglia, la patria. La sua rivoluzione, sul cui vessillo egli aveva scritto «Dio e Popolo», era l'antitesi dell'anarchia e del terrore. Da qui il suo appello-testamento ai futuri leader: «studiare il futuro, preparare le menti degli uomini ai cambiamenti per rendere più agevole il passaggio a questi cambiamenti».

Proclamando il principio della libertà dei popoli, Mazzini non perseguiva obiettivi esclusivamente politici, ciò di cui lo accusavano i suoi oppositori.

La sua multiforme attività testimoniava che la soluzione della questione nazionale aveva anche lo scopo di risolvere le questioni relative allo sviluppo sociale, economico e spirituale.

Grazie a sforzi titanici, Mazzini riuscì a sconfiggere tendenze secolari profondamente radicate nel dominante campanilismo delle città e delle regioni e a far sì che i piemontesi, i napoletani e gli altri abitanti della penisola cominciassero a riconoscersi come italiani. E per questo, a buon diritto, il suo nome è diventato il simbolo dell'unità della nazione italiana.

Nella ricerca di un migliore assetto della vita politica e sociale, Mazzini ritenne necessario valutare e interpretare in modo nuovo il sistema democratico. La partecipazione ai dibattiti sulla democrazia che si svolsero in Europa negli anni Quaranta del XIX secolo ebbe un ruolo decisivo nella formazione delle sue idee sulla struttura e il funzionamento dell'organismo sociale. Le sue opere *Pensieri sulla democrazia in Europa* e *Doveri dell'uomo*, che sono entrate a far parte dei classici del pensiero politico mondiale, divennero il manifesto delle trasformazioni democratiche.

Le opinioni in esse contenute erano maturate nel corso delle discussioni con i rappresentanti di diverse correnti ideologiche. In questo periodo Mazzini entrò in conflitto con i fautori del marxismo, che era appena entrato nell'arena politica con piani di lotta sociale «unicamente infallibili». Analizzando questi progetti, egli sostenne la loro inattuabilità e mise in evidenza il pericolo che rappresentavano (la «tirannia») per il libero sviluppo di popoli e Paesi.

I principi da lui proclamati erano anche il risultato di una valutazione critica delle forme esistenti di democrazia. Mazzini diede particolare enfasi all'indivisibilità dei diritti e dei doveri dell'uomo quale preconditione necessaria per la libertà e l'azione tanto della singola persona quanto del Paese nel suo complesso.

Allo stesso tempo egli affermò che sperare in una crescita delle acquisizioni materiali, in una democrazia priva di una solida funzione educativa, era illusorio, perché solo personalità spiritualmente mature sarebbero state capaci di compiere un reale progresso. Mazzini collegava il problema dell'educazione in primo luogo allo sviluppo della letteratura e dell'arte, in virtù del loro potere di risvegliare nell'uomo l'aspirazione a un'esistenza migliore e più degna.

Secondo Mazzini, il valore e la forza della democrazia risiedono nel suo fondarsi su principi etici e la questione morale è fondamentale nell'azione delle classi, dei partiti e dei governi, di conseguenza occorre condannare decisamente l'oppressione e l'ostilità fra le varie componenti della società, poiché solo il lavoro volto all'armonizzazione degli interessi di tutte le parti sociali può favorire la loro unità, e quindi la loro soddisfazione. Non c'è nazione senza l'unità è una delle lezioni — ancora attuali — impartite nel corso della sua lotta per la rinascita dell'Italia.

Strenuo sostenitore dei principi democratici, il pensatore italiano escogitò una formula — l'Unione dei popoli — per applicarli ai rapporti internazionali, con uno scopo a breve termine, l'intervento congiunto contro i regimi tirannici, e in una prospettiva più lontana l'edificazione di una nuova vita fondata sull'indipendenza e la fratellanza dei popoli. Proprio a lui va il merito della creazione delle prime unioni democratiche internazionali, fra cui la Giovine Europa e il Comitato centrale democratico europeo, che rappresentarono una sfida al dominio dei monarchi assoluti, col loro credo rapace del *divide et impera*. E in questo la storia è stata dalla parte di Mazzini: a dispetto delle accuse di astrattezza rivolte all'idea di una comunità dei popoli di tutto il continente, gli avvenimenti verificatisi molti anni dopo la sua morte hanno dimostrato la vitalità di questo concetto, quando è sorta e un po' alla volta ha acquistato forza l'unione di Paesi democratici: l'Unione europea.

Già all'epoca della fondazione della Giovine Italia, Mazzini si era rivelato un fermo difensore della libertà dei popoli slavi e per primo in Occidente aveva indicato il loro ruolo cruciale nella trasformazione dell'Europa e nella nascita di nuovi Stati.

Come corrente di dimensioni internazionali, il mazziniano si diffuse in molti Paesi del mondo. A partire dagli anni Trenta del XIX secolo, i seguaci degli appartenenti alla Giovine Italia fondarono propri centri anche in Ucraina. I loro circoli e gruppi, coltivando legami diretti e indiretti con Mazzini, agivano segretamente nelle città portuali delle coste del Mar Nero e del Mar d'Azov, nella Naddniprožščyna e in Galizia.

L'“incontro” con il mazziniano segnò l'inizio della politicizzazione del movimento ucraino, fino ad allora rimasto chiuso nella cerchia delle reminiscenze storico-letterarie del romanticismo. Il punto di svolta in questo passaggio fu la fondazione a Kyjiv della prima organizzazione nazionale dei democratici ucraini, la Società cirillo-metodiana (1845-1847), il cui programma rispecchiava la strategia progressista europea e le aspirazioni libertarie proclamate e messe in atto dalla Giovine Italia. Del suo spirito erano pervase le opere degli eminenti precursori della rinascita ucraina — Taras Ševčenko, Mykola Kostomarov, Pantelejmon Kuliš, Mykola Hulak — e di altri fondatori e membri della Società.

La staffetta delle idee mazziniane fu raccolta dalle successive generazioni di ucraini. Le forme e i metodi di lotta dei patrioti italiani furono utilizzati dai membri della Società segreta di Charkiv-Kyjiv e del Comitato centrale ucraino dell'organizzazione Terra e Libertà, i quali mutuarono le loro convinzioni dai principi elaborati dal pensatore italiano per il Partito d'azione. In questo ambito, in risposta all'appello di Mazzini e Garibaldi, furono raccolti fondi destinati alla causa italiana, e volontari ucraini partirono illegalmente per prendere parte alle battaglie per la libertà e l'unità d'Italia.

All'eredità di Mazzini si ispirarono i principali protagonisti della rinascita ucraina a cavallo del XIX e del XX secolo, Mychajlo Drahomanov, Lesja Ukrajinka, Ivan Franko. Proprio in Italia Drahomanov elaborò alacramente il suo programma per la formazione della coscienza nazionale ucraina, riconoscendo nella pratica mazziniana il modello di un movimento forte e dinamico che poteva essere applicato anche nella sua patria, da cui trasse l'iniziativa di creare un forte partito d'azione e di liberazione comune a tutta l'Europa orientale.

Superando gli ostacoli della censura imperiale, il pensiero di Mazzini penetrò in Ucraina per diverse vie: nelle opere originali e in traduzioni, attraverso la pubblicazione di notizie internazionali su giornali e riviste, risuonò nelle lezioni universitarie sui problemi dei popoli europei occidentali. L'idea dell'indipendenza nazionale, che il mazziniano proclamava e difendeva, divenne l'idea guida negli avvenimenti del 1917, l'anno che vide la comparsa sulla carta dell'Europa della Repubblica Popolare Ucraina.

Nell'immaginazione dei contemporanei Giuseppe Mazzini incarnava diverse figure: grande cospiratore per alcuni, fervente capo-tribuno per altri. E tuttavia indubbio che con il suo sincero patriottismo seppe sollevare e dirigere le masse popolari verso la realizzazione di un obiettivo storico. A questo il leader italiano dedicò i suoi talenti di pensatore-studioso, di brillante politico, di flessibile diplomatico, nonché la sua capacità di vedere dietro alla realtà l'idea e il suo futuro compimento.

Avendo preso parte alle più aspre battaglie politiche e militari, Mazzini sperimentò i duri colpi del destino: la perdita tragica degli amici più intimi e dei compagni di pensiero, la congiura e il tradimento di coloro che per breve tempo erano stati suoi sostenitori, le minacce e le persecuzioni dei nemici del suo Paese. Conobbe anche il prezzo dei propri errori e insuccessi, ma allo stesso tempo ebbe il coraggio di riconoscerli e di correggerli. Queste dure prove, tuttavia, non fecero vacillare la sua potente forza di volontà e le sue alte convinzioni morali, e non lo gettarono nel torbido vortice della meschinità e della crudeltà.

Giuseppe Mazzini non appartiene solo a un'impetuosa storia eroica, della quale fu attivo creatore. Egli ha dato al mondo molte idee ancora feconde per il presente e per il futuro, e la sua eredità rimane una fonte viva per la creazione e lo sviluppo degli Stati democratici nazionali e delle loro unioni.

ДОДАТКИ

Ч А С Т И Н А І

**Мадзiні й мадзiнізм
у дзеркалі суспiльної думки
України**

(Документи і матеріали)

Ч А С Т И Н А ІІ

**З політичної спадщини
Джузеппе Мадзiні**

Мадзіні й мадзінізм у дзеркалі суспільної думки України (Документи і матеріали)

№ 1

1849, 8 жовтня.— Інформація газети “Одесский вестник” про маніфестації мадзіністів у Парижі під час театральних вистав.

Правительство запретило дальнейшие представления на Олимпийском цирке драмы “Рим”, в которой изображалось взятие Рима французами¹, так как на первых двух представлениях были большие беспорядки и кричали “Да здравствует Мащини и Гарибальди!”

Заграничные известия... Париж, 5 октября // Одесский вестник, 1849, 8 октября, № 81.

№ 2

1851, 26 березня.— Зі списку заборонених видань, направлено російським міністерством внутрішніх справ миколаївському і севастопольському військовому губернатору, з включеною до нього книгою Дж. Мадзіні “Республіка і королівська влада в Італії”, що вийшла в Парижі у перекладі французької письменниці Жорж Санд.

Алфавитный список книгам, запрещенным иностранною цензурою для публики и безусловно в январе 1851 года:

[...] 39. Mazzini et Sand. République et royauté en Italie par J. Mazzini. Traduction et préface per George Sand. Aperçus historiques et documents relatifs à l'insurrection Lombarde et à la guerre royale de 1848. Paris, 1850. IX et de II — 247 pages in 12².

Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 356, оп. 1, спр. 17 (“Про іноземні книги, заборонені і дозволені з винятками комітетом цензури іноземної”, 1851, 19 квітня — 23 червня), арк. 4.

---

¹ Липень 1849 р.

² Мадзіні і Санд. “Республіка і королівська влада в Італії” Дж. Мадзіні. Переклад та передмова Жорж Санд. Історичні нариси і документи про ломбардське повстання і королівську війну 1848 р. Париж, 1850, IX і II — 247 сторінок (фр.).

№ 3

1861, 9 квітня.— Повідомлення газети “Киевский телеграф” про заклики Мадзіні до визволення Рима і Венеції.

[...] В “Unità italiana” Мадзіні напечатал манифест, в котором убеждает италианцев немедленно вооружаться поголовно, требовать очищения Рима и атаковать Австрию в Венеции. В Центральной Италии открыт заговор, в котором участвовали многие из волонтеров, служивших прежде в южной италианской армии. Целью заговора было именно возбуждение войны с Австриею.

И манифест Мадзіні, и новооткрытый заговор достаточно обнаруживают стремление ультрапатриотов.

Политическое обозрение // Киевский телеграф, 1861, 9 апреля, № 26.

№ 4

1864, 9 лютого.— Коментар газети “Киевский телеграф” до статті Мадзіні “Військові сили в Австрії і в Італії”.

Есть весьма положительные данные, что Италия немедленно объявит войну Австрии, если Англия двинется с своими войсками против Австрии и Пруссии на помощь Дании. В этом отношении замечательна статья, напечатанная 2-го февраля в газете “Unità italiana” за подписью Мадзіні под заглавием “Военные силы в Австрии и в Италии”. Автор старается показать цифрами, что в случае войны против Италии Австрия в состоянии будет выставить в поле только 120000 человек и ни в коем случае не более 700000. Италия же, по словам автора, может противопоставить Австрии 300000 человек, разумеется, прибавим от себя, если Австрия будет в то же время находиться в войне с другими государствами.

Иностранная почта // Киевский телеграф, 1864, 9 февраля.

№ 5

1865, 21 лютого.— Інформативний лист імператорської світи Олександра II про наміри та дії "італійських агітаторів" щодо України та інших країн, надісланий київським губернатором повітовим справникам губернії, київському старшому і бердичевському поліцеймейстерам й начальнику бердичевського військово-поліцейського управління.

Получены из Константинополя сведения о намерении будто революционных агитаторов приготовить и начать с весною движение в Италии и Венгрии, а, может быть, и в нашей Украине. Итальянские агитаторы начинают направляться в Придунайские княжества.

На днях прибыл в Константинополь гарибальдийский полковник Зега, родом из Бонната, имеющий поручение и в Бухарест. Он являлся к Садык-паше¹, который послал его к банкиру Аллеону. Сей последний писал о прибытии Зеги Градовичу (кажется, драгоман французского генерального консульства в Бухаресте). По получении от него ответа Зега поедет в княжество.

Известия эти нужным считаю сообщить вам для надлежащего наблюдения.

Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 3, спр. 10265 ("Секретні циркуляри щодо політичних справ"), арк. 20.

№ 6

1868, 25 червня.— Інформація газети "Николаевский вестник" про лист Дж. Мадзіні до масонської ложі у Палермо.

Парижская газета "France" утверждает, что Мадзини писал 2 июня в палермскую масонскую ложу: "Когда мы будем свободны от всякого деспотического произвола, когда мы введем в Риме италийское законодательство, в котором будет сказано: у нас один властитель — Бог, один жизненный принцип — нравственный закон, один истолкователь этого закона — народ, представленный своими лучшими людьми, своею интеллигенциею, своею молодежью, тогда только мы будем братьями".

Иностранные известия // Николаевский вестник, 1868, 25 июня, № 48.

---

¹ Садык-паша — М. Чайковський, керівник загону козаків, перебував на турецькій службі.

№ 7

1870, 30 березня.— Передрук газетою “Киевский телеграф” листа Мадзіні проти монархічного режиму в Італії.

“Union democratique” в Равенне обнародувала письмо Мадзіні:

“Братья!

Я получил очень поздно ваше письмо от 9 февраля. С чувством признательности вспоминаю я о последних строках вашего сообщения и уверен, что вы мужественно выполните свое обещание.

О, если бы ваша речь выражала чувства всех итальянских городов, если бы они поняли, что почин в деле высокой важности, сильный верой и энергичный, требует для своего успеха, чтобы каждый город поставил себе в высшую обязанность следовать этой инициативе без замедления, без стремления к общим совещаниям, без размышлений о стратегических тонкостях, уместных в войне, но неудобных для восстания. Необходимо, чтобы удобный случай, который нам удалось создать, осуществил наши намерения.

Всегда преданный вам

G. Mazzini”.

Это письмо объясняет причины недавних движений в Павии и Пиаченце и подтверждает прежнее предположение, что в них принимал деятельное участие знаменитый агитатор. [...]

Вообще же по всей Северной Италии заметно сильное брожение, вызванное прокламациями Мадзіні, не перестающего агитировать против монархии и династии.

Иностранные известия // Киевский телеграф, 1870, 30 марта, № 37.

№ 8

1876.— Публікація у львівському журналі “Правда” праці Михайла Драгоманова “Антракт з історії українофільства” з оцінкою пропаганди національної ідеї Мадзіні.

[...] Нічого спорити проти того, що земля, де ідея народності найбільш зійшлась з ідеєю політичного, коли не соціального, прогресу, в останні доби була Італія; тут і пропаганда національної ідеї усього менше опиралась на романтичну етнографію. Італійським народом нічого було ссилатись ні на які свадєбні, похоронні і інші обичаї, бо елементом головним, котрий виніс ідею з'єднання і свободи Італії, була буржуазія, а не крєстьянство. Багато помогло прогресові Італії і те, що клерикальний елемент був ворогом національності і що Пій IX

скоро розбив мрії про церкву, котора ослобонить Італію, котрі то мрії стали вироблятися у часи Джіоберті і др. Але й італьянські народовці, щоб підняти свій народ на німецький і французький мілітаризм, обертались до пройшлих часів, до археології і піднімали пам'ять про те, що Італія була колись “госпожею, а не служницею народів”, як каже Леопарді¹ і сам Мацціні.

Українець (псевдонім М. Драгоманова). Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Правда, 1876, № 16.

№ 9

1880, 5 березня.— Повідомлення газети “Киевлянин” про демонстрації в Італії на пошану пам'яті Мадзіні.

По известиям, полученным из Генуи, в демонстрации, устроенной в память Мадзини, участвовала довольно многочисленная толпа, причем, однако, порядок был вполне сохранен.

В Риме демонстрация по тому же поводу имела ничтожный характер, но окончилась арестованием предводителя кортежа за произнесение речи, оскорбительной для Австрии.

Италия // Киевлянин, 1880, 5 марта, № 52.

№ 10

1895.— Оприлюднення львівським журналом “Народ” листа гуртка молодих українців до М. Драгоманова і відповіді на нього з характеристикою “Молодої Італії” Мадзіні.

[...] Індивідуально я почуваю в собі далеко не багато сили голосу, щоб говорити перед Європою в імені України, далеко менше, ніж почував її 12–15 років назад. Тоді я мав рації вважати себе репрезентантом значної часті інтелігенції української, спеціально посланим нею за границю, щоб заложити вільну українську пресу і говорити з європейським громадським судом. [...]

В імені кого б став тепер я говорити перед Європою? В імені Вашого кружка молодіжі? Так скажу Вам прямо, Європі мало інтересний голос кружка, а такого класу політичного, про котрий часто говорять росіяни — “молодіж”, Зах[ідна] Європа не зна. В ній і в старі часи “Мо-

---

¹ Джакомо Леопарді — видатний італійський поет-романтик (1798–1837).

лодої Італії” та “Молодої Германії” назва “молода” значить, власне, “нова”, і під нею стояли і молоді, і старі — Мацціні, Гарібальді і т. ін., через те вони і домоглися свого.

Лист гуртка молодих українців до М. Драгоманова і відповідь на нього // Народ, 1895, № 15–16.

№ 11

1907.— *Біографічна нотатка до книги Мадзіні “Деякі перепони революцій в Італії”, виданої у перекладі Петра Карманського у Львові.*

Йосиф Мацціні

З глибокою пошаною згадує кождий син Італії чоловіка, що носив ім'я Йосифа Маццінього і побіч Гарібальдового ставить його між першими борцями за відродження і osvoboдження вітчизни.

Вже будучи студентом, стає він в 20 pp. минулого століття в ряди героїв, а коли випало йому з рук оружжя, шукає спасення для вітчизни між тайними заговорниками з карбонарської ложі, відки через зраду одного з членів дістається у в'язницю, а після osvoboдження організує 1831 р.¹ тайне товариство “La Giovine Italia” (“Молода Італія”), яке мало змагати до відбудовання італійської республіки, і звиває до того короля Кароля Альберта Сардинського. Видаваний ним в П'ємонті тайний революційний дневник спроводжує численні уголовні засуди жовнірів, не виключаючи й самого Маццінього. Члени “Молодої Італії” находять захист у Швайцарії, а сам організатор — в Парижі і в Лондоні.

Між тим не змовкає його могуче слово, що осуджує нездарність старих, а молодих одушевляє до святої ідеї “независимої Італії”. Дух Маццінього бере участь у всіх повстаннях Апеннінського півострова.

Після Лютової революції з 1848 р. утікає Мацціні до Парижа, а після повстання — в горішній Італії і з вибухом війни іде в Медіолян², видає орган націоналістів “L'Italia del Popolo”, і дістається в комітет Конституанти, а в марті 1849 р. стає членом триумвірату і складає уряд доперва тоді, коли Рим оголосив неможливість дальшої оборони перед французами. Рим упав. Мацціні утік до Лондона, зав'язав враз з другими європейськими втікачами Європейський революційний комітет³ з наміром виборення Європейської республіки.

¹ У тексті помилка: 1832.

² Мілан.

³ Йдеться про Центральний комітет європейської демократії.

З Лондона гремить Мацціного слово щораз могутніше і викликає цілий ряд італійських революцій. “Нам провідника треба, а народ, раз порушений, понесеться наперед, як лавина,” — отсе звичайний клич безсмертного агітатора. І дожиданий вождь знаходиться. Мацціні найшов інструмент. Ним був Йосиф Гарібальді. Могучий вождь пхнув наперед маси народу, які Мацціні зревольтував своїми письмами і не здержав їх доси, аж ціла Італія не збулася чужої кормиги.

Вдячний народ, який тільки і дихав громким словом Мацціного, знімає з нього устами правительства засуд смерти і прикликає його до вітчизни. І старець вертає 1870 р. до вольної Італії, а два роки пізніше замикає очі зі свідомістю, що віддав себе цілого вітчизні. Зробив для неї все, що було в його силі.

В передмові до першого видання своїх численних письм пише Мацціні між іншим таке: “Я пересвідчений аж до суевір’я, що обов’язком туземного життя є забуття свого “я” для “цілі”, яку нам приписують індивідуальні способности і сьогочасні потреби”.

Автор не спроневірився своєму кличеві ні на хвилю. Палким огнем горіло його кожде слово і розпалювало в грудях народу могучий пожар, який зветься: любов [до] вітчизни понад усе! А той пожар спалив всіх ворогів і гнобителів Італії і привернув їй те, що потрібне до життя кожного народу, як воздух до життя одиниці,— привернув свободу.

І ми, відроджуючийся народ, і наша вітчизна Україна переходить той час, який перебула роздроблена, на порох розбита Італія. Проте цікаво буде нам пізнати ті кличі і той духовний корм, якими Мацціні, батько нинішньої Італії, прикликав до життя, зв’язав і до чину підготував свій нарід. Для того подаємо в переводі дещо з його письм.

Перекладчик.

Йосиф Мацціні. Деякі перепони революцій в Італії.— Львів, 1907, с. 3–6.

№ 12

1907.— Неопублікована стаття письменниці Надії Кибальчич про діяльність Мадзіні — організатора і керівника “Молодої Італії”.

Джузеппе Мадзини: 1832–1836 годы “Молодой Италии”

(Переписка Мадзини с Мелегари)

Тридцать пять лет прошло со дня смерти Мадзини, но его личность и деятельность не утратили чисто современного интереса, так как под его знаменем и за его политический идеал и в настоящее время ведет-

ся борьба в Италии и итальянской части Австрии партией итальянских республиканцев, которые иногда так и называют себя мадзинистами.

Партия тщательно собирает и издает все относящееся к деятельности своего духовного вождя. К числу таких изданий относится и изданная дочерью одного из товарищей по делу Мадзини — Мелегари переписка между Мадзини и Мелегари.

Книга посвящена итальянской молодежи, так как из этой последней преимущественно, если не исключительно, и состоят ряды партии. Письма полны интереса — все они писаны в горячее время и ярко отражают эпоху и настроение писавшего их. Мелегари и Мадзини были в интересующий нас период большими друзьями, взгляды их тогда вполне совпадали. “Все, что ты сделаешь, — пишет Мадзини в одном из своих писем к Мелегари, — будет сделано хорошо. Я сейчас выслал бы тебе какую угодно сумму. Не говорю тебе много, потому что считаю тебя другим Я”.

Писем очень много, они обнимают период от 1832 до 1836 года, когда Мадзини, скрываясь от преследований полиции, тайно проживал в Марселе и Швейцарии, пока не был принужден эмигрировать в Англию. Ему приходилось принимать массу предосторожностей, почти никогда не выходить из дома, а вместе с тем в руках его была сосредоточена масса дела, он руководил всей организацией, давал распоряжения и т. д. Все это делалось при посредстве Мелегари путем писем к этому последнему. Чтобы избегнуть подозрений со стороны полиции, товарищи почти не виделись, хотя и жили большей частью в одном городе. Впоследствии они разошлись во взглядах — Мадзини остался верным до конца тем [идеям], которые исповедовал в молодости, Мелегари, видя невозможность немедленного осуществления, заменил их более практическими, подходящими ко времени и был сенатором и министром. Считаю небезынтересным некоторые подробности¹ первого ареста Мадзини и его бегства в Швейцарию.

Решив принять участие в борьбе за освобождение родины, Мадзини вступил в организацию карбонариев. Их программа и тактика не вполне соответствовали его взглядам уже и тогда, но это была в то время единственная партия, обладавшая известной силой, в рядах которой можно было работать на благо родины с некоторой надеждой на успех. После известных формальностей Мадзини представлено было право принимать новых членов. Однажды, когда он принимал одного из них некоего Каттина, для чего отправился на квартиру последнего, в комнате неожиданно открылась не замеченная раньше Мадзини дверь, появилась какая-то неизвестная личность и, пристально посмотрев

¹ Пользуюсь другими источниками (прим. автора статьи).

на Мадзини, исчезла. Под впечатлением неожиданности последний спросил вновь принятого, что это значит, но Каттин стал его успокаивать, говоря, что это был его старый слуга, и бояться нечего. Однако этот факт оставил в Мадзини неприятное впечатление и возбудил его подозрения — действительно через несколько дней у него был сделан обыск. Обыск не дал никаких результатов, так как Мадзини удалось вовремя сбить все компрометирующее, но он все-таки был арестован и заключен в тюрьму. На допросе его старались всеми способами заставить проговориться, но и это не удалось. Тем не менее его продолжали держать под арестом. Отец Мадзини обратился к генуэзскому губернатору с вопросом, за что арестован и содержится под стражей его сын, и получил ответ: “Для правительства неудобны молодые люди, образа мыслей которых оно не знает”.

В тюрьме Мадзини удалось найти способ общаться с товарищами, оставшимися на свободе. Он старался вдохнуть новую жизнь в организацию карбонариев, поставить более широко и определенно ее программу, в особенности же восставал против сервилистического отношения карбонариев к Франции и надежд на нее как на избавительницу от ига Австрии и владетельных князей Италии. Еще тогда Мадзини лелеял гордую мечту про освобождение Италии силами итальянской молодежи, которая, по его мнению, одна лишь могла не только освободить родину, но и поднять для всего мира знамя великих идей политической свободы и социального развития. В наилучшие годы юности Мадзини отрекся от всего, что дает молодость, от всякой личной жизни. Он поборол даже свое стремление к литературному и поэтическому творчеству, превратив его лишь в оружие, которым служил делу свободы. Предаваться искусству и поэзии, когда весь народ страдает под гнетом и погружен в мрак невежества, когда для него недоступно наслаждение произведениями искусства, Мадзини считал нечестным. “Пока не существует Италии, не может существовать искусство, оно должно быть только боевым гимном”, — говорил он.

Еще на свободе, а тем более в тюрьме, где было много времени для размышлений, он много думал о способах спасти Италию и всегда видел только одно средство спасения — народ. Да, только народ и мог сделать это. Все предшествующие восстания почти не задевали народных масс. Восстания эти подымала прогрессивная буржуазия, по большей части, как обыкновенно, молодежь, ведя борьбу за политические и национальные лозунги; социальными вопросами она не задавалась. При таких условиях они не могли поднять всего народа да [и] не думали об этом. Мадзини же был глубоко убежден, что только идея полной, ни в чем не урезанной республики могла объединить итальянцев и привести их к победе.

Человек глубоко религиозный в духе деизма, Мадзини видел в религии еще одну силу, которая могла послужить могучим орудием для дела, которому он был фанатически предан. Вера могла поддерживать народ в перенесении тяжких невзгод и в бескорыстном служении идее. Но религия Мадзини отнюдь не совпадала с официальной церковностью, представителей которой — духовенство — он ненавидел и всегда боролся против него, считая, что оно совершенно не соответствует своему первоначальному назначению и только помогает правительству держать в рабстве народ. Наслаждаясь роскошью и властью, представители духовенства стоят на стороне силы, а народу проповедают слепую покорность, обещая за это блаженство в загробной жизни, непокорных же запугивают муками ада. Мадзини думал, что пока духовенство пользуется властью и влиянием на души народа, нечего и думать о действительном освобождении.

После нескольких месяцев тюрьмы Мадзини был освобожден. Существовал закон, по которому для привлечения к суду требовалось два свидетеля. В данном случае был только один — полицейский агент, таинственно явившийся в момент, когда Мадзини посвящал Каттина в члены партии карбонариев, под видом старого слуги Каттина; сам Каттин не явился. Не имея таким образом возможности применить к Мадзини судебную кару, генуэзский губернатор прибегнул к административному воздействию. Он предложил Мадзини или избрать для жительства какой-либо из маленьких городков Италии или выехать за пределы ее на неопределенный срок, который мог быть продлен или сокращен в зависимости от поведения Мадзини за границей и воли короля. Мадзини, понимая, что, поселившись в маленьком городке, будет связан бдительным надзором полиции и совершенно лишен возможности продолжать начатое дело, выбрал выезд за границу. В это время там было множество итальянских беглецов, между ними много таких, которые были приговорены к смерти, но которым удалось бежать. Мадзини поехал в Женеву, имея намерение отправиться потом в Париж. В Женеве он увиделся с итальянскими эмигрантами, которых здесь было очень много, и с грустью убедился, что и они даже не мечтают спасти Италию силами самих итальянцев, а возлагают все надежды на Францию.

По совету одного из эмигрантов Мадзини поехал не в Париж, а в Лион, где познакомился с тамошними эмигрантами, которые также с нетерпением ожидали времени, когда Франция поможет им начать революцию. Тогда как раз вспыхнуло восстание в центре Италии и масса молодых эмигрантов собралась у итальянской границы, ожидая содействия Франции, чтобы идти на помощь восставшим. Но в один прекрасный день появился правительственный манифест, который объявлял, что Франция будет считать бунтовщиками тех, кто осмелится нарушить

спокойствие соседних дружественных держав и что правительство требует немедленного распуска эмигрантских комитетов. Дело было просто. Людов[ик] Филипп, которого державы не хотели признать королем Франции, поставил им ультиматум: или признать его или очутиться лицом к лицу с рядом повсеместных революций. Он был признан и, как водится, предал тех, которых поддерживал и кормил обещаниями, пока надеялся извлечь из них выгоду. Сначала эмигранты не поверили измене, но правительство Люд[овика] Филиппа сумело скоро дать ее несомненные доказательства. Отряд эмигрантов, собиравшийся перейти границу, был разогнан французскими войсками, часть эмигрантов выпроводили в Англию, а остальных подвергли сильным притеснениям. В это время смятения и растерянности среди эмигрантов один из них предложил Мадзини ехать с ним в центральную Италию, где восстание еще продолжалось, и он согласился. Но и это восстание окончилось неудачей, и Мадзини вернулся во Францию и поселился в Марселе.

Тут он решил начать дело, о котором много думал раньше, особенно в тюрьме. Начал — и вскоре основалась и начала функционировать “Молодая Италия”. В Марселе была масса итальянской молодежи, которая с энтузиазмом вступала в новую организацию и распространяла ее, завязывая сношения с товарищами в Италии. Вскоре во многих городах Италии были основаны общества, присоединившиеся к центральному марсельскому комитету, во главе которого стоял Мадзини. Ряды “Молодой Италии” пополнялись исключительно молодежью, на нее только возлагал надежды Мадзини и от нее только ждал спасения. Он объяснял неудачи предшествующих восстаний тем, что во главе стояли люди уже немолодые, осторожные, с охладевшей кровью, которые не могли [иметь] пламени в сердцах и вести к победе. “Если бы я мог поступать, как диктует мне мое сердце, я отправил бы [к] черту тех, у кого седые волосы и морщины на лбу и которые обходят меня за версту. Каждый день все более убеждаюсь, что если можно высечь искру, то только из молодой души” (письмо к Джиольоли 25 февр. 1835 г.). Исключительно силами молодежи основал он также и газету “Молодая Италия”¹, помещал в ней свои статьи и влиял на других, чтобы те пропагандировали свои идеи посредством печатного слова. Он обладал громадным влиянием на молодежь и действительно высек из души ее искру, которая разгорелась в большой пожар, уничтоживший и австрийское иго, и мелкие державы Италии. Правда, политические идеалы Мадзини не осуществились в монархическом строе современной Италии, но все-таки упала власть Австрии над Италией и она не разделена более на мелкие королевства.

¹ “Молода Італія” була виданням журнального типу.

В основу будущей республики Мадзини клал политическое и социальное равенство, но так как он был не только теоретиком, но и практическим деятелем, его положение становилось иногда весьма щекотливым. На него, напр[имер], были нападки, что он не признает частной собственности, и Мадзини должен был защищаться, так как каждый мог вложить в его слова свое содержание: “Вопрос о собственности имеет шипы (spinoso). Говоря самые святые слова, всегда найдется кто-нибудь, кто объяснит их в дурную сторону. Собственность священна, она есть проявление индивидуализма и представляет завоевание, сделанное человечеством в своем развитии. Понятие о собственности, как и все иное, подлежит прогрессу, следовательно, оно должно изменяться и изменяется на деле, как показывает история”.

“В настоящее время задача революции — только уничтожить исключительность и привилегии собственности, сделать ее более доступной для широких масс, произвести перемены в ипотечной системе, облегчить часть собственности от ее чрезмерной неподвижности, облегчить ее передачу... Однако цепляюсь за первый случай, чтоб заявить, что собственность для меня священна и что она не может быть уничтожена в социальном строе” (письмо к Мелегари).

Положение Мадзини было действительно трудное. Как практический деятель он понимал, что, высказавшись по этому вопросу положительно в ту или иную сторону, рискует потерять тех или иных приверженцев — в результате было бы ослабление партии. Он понимал, что прежде чем засеять поле, нужно им владеть. В период основания “Молодой Италии” в Пьемонте царствовал с недавнего времени Карл Альберт, который принимал участие в заговоре 1821 г. и изменил товарищам и убеждениям. Но когда он стал королем, ослепленные отчаянием итальянские патриоты, цепляясь за все, что могло дать им малейшую иллюзию, возымели надежды, что Карл Альберт, ставши королем, вернется к давнишним мечтам и станет во главе движения за освобождение и объединение Италии. Мадзини эти надежды казались совершенно несбыточными, но, видя, что они туманят головы и отрывают от настоящего дела, он решил положить [конец] иллюзиям. Он написал письмо королю, напечатал и распространил его возможно шире, зная, что таким путем оно дойдет по назначению.

Свое письмо Мадзини начинает с того, что хотел бы сказать королю правду, которой он никогда не услышит от своих приближенных. Затем напомнил, что было время, когда угнетенные смотрели на него как на избавителя. Может быть, была воля судьбы в том, что не осуществились планы молодого принца, но теперь настал момент, который обнаружит, желает ли король осуществить обещания наследника. Указывая на тяжелые времена, в которые пришлось вступить на престол

Карлу Альберту, Мадзини говорит, что пред ним, если он захочет продолжать на троне политику своих предшественников, только два пути: террора — один, подкупов — другой. “Но первый путь — путь преступления и насилия. Вы не захотите стать несчастьем ваших подданных. Пойдете по пути подкупов? Но сколько бы душ и умов вы ни уловили таким образом, всегда найдутся такие, которые никакого деспота не сочтут достаточно грозным, чтоб запугать их, ни достаточно богатым, чтоб купить души, которые живут лишь для идеи и продаются только смерти. Правда, их будет немного, но они отдались великой миссии. Они грозны, потому что имеют силу и влияние, а настоящая сила магнетизирует толпу. Штыки, направленные сегодня против их груди, завтра обратятся против вашей. Не забывайте, что под мундиром солдата бьется сердце брата, сына, товарища”.

Дальше Мадзини говорит, что есть еще третий путь и советует избрать его: “Отстраните Австрию, оставьте Францию, объедините Италию. Станьте во главе нации и напишите на вашем знамени: “Единение, свобода, независимость ... Я Вам сказал правду,— кончает Мадзини письмо.— От Вас ждут ответа, он выразится в том, что Вы предпримите. Каков бы ни был Ваш ответ, помните, что потомки могут назвать Вас только — или первым из людей, или последним из тиранов Италии. Выбирайте!”. Карл Альберт выбрал. Спустя короткое время повсюду был разослан приказ немедленно арестовать Мадзини, если он появится в пределах королевства. Выяснив истину и уничтожив таким путем напрасные надежды на короля, Мадзини всецело отдался “Молодой Италии”. Те, с которыми он начал свою работу, были все эмигранты большей частью без всяких средств; некоторые из них только бегством спаслись от тюрьмы и смерти. Немногие из них увидели конец начатого ими, кончились неудачно их смелые восстания, но труды их не погибли даром, ибо благодаря им Италия покрылась сетью организаций, которых не могли уничтожить никакие притеснения и которым Италия обязана своим освобождением.

Устав (статут) “Молодой Италии”, составленный Мадзини, принятый и утвержденный партией, начинается так: “Свобода, равенство, человечество, независимость, единство! “Молодая Италия” есть братский союз итальянцев, верящих в закон прогресса и долга, верящих, что Италии суждено быть объединенной нацией и что она своими могучими силами может стать таковой, что прошлые неудачи обусловлены не ее бессилием, но неверным направлением революционных элементов, что секрет могущества — верность идее и единство действия. Объединяющиеся в партию посвящают все мысли и силы великой задаче поднять Италию и сделать ее нацией единой, независимой, нацией свободных и равных...

Единый закон, который правит миром,— закон прогресса. Человек создан для славного назначения. Назначение это — полное свободное развитие его душевных и умственных сил и может быть достигнуто только путем объединения в общество себе подобных. Никогда народы не могут достигнуть социального развития, если не объединятся в единстве принципов.

“Молодая Италия” признает всемирное объединение конечной целью стремлений свободных народов. Она признает единение народов и всеми силами ему способствует. Но чтобы стать членами великой семьи, каждый народ должен завоевать себе национальное существование, силу и власть. Каждый народ, прежде чем думать о всем человечестве, должен стать нацией.

Нет нации без объединения.

Нет единства без независимости. Деспоты, чтоб уменьшить силы народов, всегда стремятся разделить их.

Нет независимости без свободы.

“Молодая Италия” хочет завоевать Италии единство, независимость и свободу.

Когда власть сосредоточена в руках одного лица и передается по наследству, не может быть прочной свобода народа. Интересы тех, кому принадлежит наследственная власть, часто не совпадают с народными интересами. Тогда возникает борьба, которая рано или поздно приводит к революции. Теперь, когда нация подымает революцию, она должна не допустить этого, единственным средством является уничтожить ведущий к этой возможности путь, чтоб не вступить на него в будущем. Революции совершаются народом и для народа. Чтобы революция могла подвинуть народ, нужно, чтобы он знал, что делается для него. Нужно объявить в своей программе служение интересам классов, наиболее неимущих и многочисленных, нужно привлечь всех граждан в участие в общественных делах, учредить правительство на принципе избирательном, как можно шире понятном и примененном. Это программа республиканцев”.

Работая в организации, посылая по всей Италии агитаторов, так называемых путешественников (*viaggiatori*) с целью пропагандировать идеи “Молодой Италии” и основывать, где только можно, ее отделы, Мадзини писал в то же время статьи для своей газеты, воззвания к молодежи и к народу. “Путешественники” выполняли свою задачу довольно успешно, и отделы организации вырастали в числе со дня на день. Была начата пропаганда в войсках и шла довольно хорошо. Масса прокламаций и запрещенных книг наплывала в Италию из-за границы и подготовляла почву. Правительство Карла Альберта заметило что-то подозрительное. Начались тщательное выслеживание и репрессии всякого рода. К виновным применяли самые строгие меры. Даже

тем, хто знав и не донес, было определено два месяца тюрьмы и штраф. Однако все эти меры не достигали результата. Жажда к запрещенному стала такова, что заграничного материала уже не хватало и в самой Италии возникли тайные типографии.

Мадзини радовался такому началу, но в 1832 году¹ правительство приказало ему выехать из Франции. Все дела складывались таким образом, что он не мог никоим образом оставить Марсель и вместо того, чтоб выехать, спрятался у одного из своих друзей. Власти знали, что Мадзини не выехал, но не могли его разыскать, что их приводило в большое раздражение. Наконец, удалось найти убежище Мадзини и захватить его там. Тогда он убедил начальника полиции не подымать шума, а выслать его за границу в сопровождении полицейских. Вышел комический инцидент. Вместо Мадзини отправился один из его товарищей, очень похожий на него наружностью, причем сам Мадзини, переодетый в форму национального гвардейца, участвовал в эскорте. Мнимый Мадзини был с торжеством выпровожен за пределы Франции, настоящий же нашел себе тайное убежище у другого приятеля, где и прожил до выезда в Швейцарию. Жизнь, правда, была не из легких, приходилось скрываться, выходить из дома лишь в исключительных случаях и то переодетым в женское платье.

Переписка с Мелегари в этот период очень частая. Тогда Мадзини еще думал объединить в общем деле “Молодую Италию” и “Истинных итальянцев”, но из этого ничего, кроме неудач и взаимной вражды, не вышло. “Истинные итальянцы” были беглецы 1821 года: карбонарии и члены других тайных организаций того времени. В первое время пребывания во Франции Мадзини также принадлежал к “Истинным итальянцам”, но потом разошелся с ними. Когда дело “Молодой Италии” стало на твердую почву, товарищи советовали Мадзини объединиться с “Истинными итальянцами”, чтоб работать совместно и укрепить союз вообще всех передовых итальянцев. Мадзини согласился и хотя не любил “Ист[инных] итальянцев” за их буржуазность и враждебность республиканскому образу правления, однако начал переговоры, считая сближение возможным на почве ближайшей цели — борьба с Австрией и объединение Италии — и не желая пренебрегать ничем, что бы могло помочь ее достижению. Но дело не налаживалось. Мадзини писал, посылал и принимал представителей, но не мог прийти ни к чему положительному. Переговоры иногда прерывались, потом начинались снова, наконец, перешли в раздоры и открытую вражду.

Началась старая и печальная история — вражда двух революционных партий, которая бывает иногда сильнее и ожесточеннее, чем не-

¹ У тексті помилка: 1836 р.

ненависть к общему врагу и борьба с ним. Такая вражда более или менее близких партий обыкновенно ослабляет их, дает перевес общему врагу, губит людей, а иногда и все дело. Так было и здесь. Явная вражда началась из-за того, что “Истинные итальянцы” хотели завести отделы своей организации в тех итальянских городах, где уже были отделы “Молодой Италии”.

“Каждый день ко мне приходят известия о раздорах, которые они сеют среди молодежи, упорно стремясь завести свои организации там, где все уже сделано и налажено нами. Тоскана уже волнуется, начинается уже и в Романье. Лишь немногие из молодежи приманиваются новизной и нам это не принесет большой беды, но уже поднято знамя раздора — отсюда распри, зависть, соперничество. Ливорнский комитет проклинает меня и, может быть, с основанием за мечту о сближении” (Марсель, май 1832 г. [письмо] к Мелегари). 1 июня Мадзини пишет: “Нечего уже смотреть. Нужно порвать с ними и вредить им чем только возможно, потому что они, наверное, будут делать то же по отношению к нам. Не стоило даже пытаться говорить с людьми, которые ничего не хотят понять!” Дальше 23 июля: “Уже война, и ничего нельзя сделать, чтобы ее не было. Из Тосканы мне пишут, что она там идет очень ожесточенно. В то время мы здесь ведем еще переговоры с собранием тайных врагов, какими они были с самого начала. В Ливорно тоже война. Там уже вызывают на дуэли, оскорбляют, еще немного и прольется кровь”.

Таким образом кончилась попытка объединить всех тех итальянцев, которые стремились к освобождению родины. Пока Мадзини вел эти переговоры, он в то же время деятельно подготовлял все для восстания. Был составлен план, подготовлены люди и оружие. Познакомились с настроением войск и убедились, что среди них найдется немало сторонников, а остальные не будут слишком ревностно защищать старый строй. Влиятельные французские республиканцы уверяли, что как только начнется восстание, они со своей стороны подымут революцию в Лионе и Париже. Таким образом, по-видимому, все шло хорошо, нужно было еще немного времени, чтобы закончить кой-какие приготовления.

Но тут случилась неожиданная беда. В апреле два солдата поссорились из-за девушки. Один из них принадлежал к “Молодой Италии”, другой только намеривался вступить в ее ряды. В пылу ссоры последний сказал, что он мог бы очень повредить своему противнику и наемнул на его принадлежность к тайной организации. Присутствующие солдаты, услышав это, донесли начальству. Сейчас же был произведен обыск в казармах и найдены несколько экземпляров “Молодой Италии”. Те, у кого они были найдены, были арестованы, а также были препровождены в тюрьму и их друзья. Пошли массовые аресты. Самых

незначительных поводов, даже перемены выражения лица было достаточно для ареста. Некоторые из арестованных — потрусливее, запуганные — выдавали товарищей, надеясь этой ценой купить себе освобождение. Однако правительство все еще не знало ничего положительного и достоверного, хотя в его руках были некоторые из главных руководителей организации. Революционеры не потеряли еще всей надежды на восстание, и те из них, которые ее еще сохранили, оставались на своих местах, хотя другие советовали бежать, пока можно, за границу. В числе оставшихся были оба брата Руффини, наилучшие друзья Мадзини. Но через несколько дней обнаружилось ясно, что дело погибло. Король и его советник Вилламарина — оба некогда революционеры — требовали смертной казни для виновных. Все они, даже и не военные, были судимы военным судом. Защита не была допущена. Забрав в тюрьму всех, кого только было можно, правительство издало официальное сообщение о заговоре, который якобы имел целью жечь города, перерезать власти и уничтожить религию. “Все это вынуждает правительство покарать беспощадно заговорщиков, как они того заслуживают, ибо король считает своим главным и священным долгом поддерживать и защищать религию и охранять добрых граждан от гнусных замыслов кучки злонамеренных”.

Вот какой вид приняла в глазах народа работа “Молодой Италии” в толковании правительства.

Первой жертвой репрессий пал молодой солдат Тамбурелли, расстрелянный за чтение и распространение газеты “Молодая Италия”. Когда королю было доложено о первой казни, он заметил: “Недостаточно крови одних рядовых солдат, подумайте о каком-либо офицере”. Тогда поспешно был наряжен суд над бывшим поручиком Тола и, конечно, был вынесен смертный приговор. Приговор гласил: 5 апреля виновный имел в руках вредные книги. Знал и не донес о намерении свергнуть существующий строй для замены его иным, объединяющим Италию. Давал читать указанные злонамеренные книги другим военным и стремился склонить их к участию в заговоре и т. д...

По выслушании приговора Тола сказал судьям: “Вы прольете невинную кровь, но я научу, как должно умирать”. Когда затем его принуждали выдать товарищей, он отвечал: “Месть под маской правосудия хочет видеть меня мертвым и я умру. Я не виноват и нет у меня соучастников, но если бы они и были, я не запятнал бы ни своего имени, ни имени сардинца трусостью и подлостью”. Тола был расстрелян, но чего не бывает [на] свете: брат его, чтоб получить какой-то орден, поспешил прислужиться, чем мог, королю и даже целовал ему руку.

Между тем аресты не прекращались. У арестованных всеми способами старались вынудить сознание. Само собой, что был применяем и

тот старый и в то же время вечно новый способ, который, несмотря на свою известность тем, к кому применяется, так часто достигает цели. Допрашиваемому рассказывали, что его товарищи уже сознались и выдали его. Тот в гневе и отчаянии рассказывал сам, что знал, и предавал товарищей из мести за мнимое предательство. Показывали даже показания сознавшихся, за их подписями, конечно, поддельными. Иногда также впускали в камеру шпиона под видом товарища по делу и заключению, который стремился залезть в душу и раздобыть признания. Иной раз он достигал своей цели. Измученный, упавший духом, истосковавшийся в одиночестве узник, думая, что перед ним в самом деле товарищ, раскрывал душу.

Но правительству и этого казалось мало. Начали применять настоящие пытки — физические и нравственные. Иногда под окнами арестантов раздавались крики: “сегодня расстреляны ваши товарищи, завтра ваша очередь”. Или переводили в камеру напротив двери узника кого-то из его самых близких друзей и намекали, что этого последнего ждет страшная участь. Через несколько времени являлись солдаты, шумно уводили нового соседа, громко разговаривая о предстоящем ему близком конце. Узник тревожно прислушивался и в самом деле через некоторый промежуток времени до него доносился ружейный залп. Все эти мучения придумывал губернатор Галатери, достигший виртуозности в этом страшном деле. Например, арестованным ежедневно уменьшали порции пищи, по ночам им не давали спать зловещий шорох и шум, а когда они, лишенные пищи и сна, доходили до крайней степени физического и нравственного изнеможения, являлся следователь для допроса. Узникам подмешивали к пище яды, вызывающие душевное расстройство (белладонна) с расчетом, что они проговорятся в бреду. Измученный пытками Яков Руффини, боясь проговориться в бреду, проколол сонную артерию гвоздем, вырванным из двери и, умирая, написал кровью на стене: “Мое завещание — месть”.

Тщетно пытаюсь всеми этими способами вынудить признание у одного из арестованных — Наккьери, губернатор прибегнул, наконец, к побоям. Но вместо того чтобы сознаться, выведенный из терпения Наккьери плюнул в лицо мучителю. Галатери сумел отомстить. Он приказал, чтобы к месту казни Наккьери провели мимо его дома, где находились его беременная жена, сестра и двое детей. Сестра сошла с ума. Присутствуя при совершении казни, Галатери закусывал, расположившись с удобством на одной из окружающих место казни пушек.

Процесс шел за процессом, казнь за казнью. Судили беспощадно, без милосердия, без справедливости, но зато не забывали никогда пред открытием судебного заседания совершить молебствие. Все приговоры начинались призывом имени Бога. Засудили цвет страны. Но зато су-

дья и их приспешники были осыпаны наградами и почестями. Галатери король пожаловал наивысшим орденом, дававшим право называть короля кузеном. Говоря об этом, поэт и публицист Кавалотти пишет в своем "Martirologio Italiano": "Список получивших награды, появившийся в 1832 г. в "Gazz[etta] Ufficiale", это список палачей. Ценный документ для потомства".

В числе осужденных на смертную казнь был также и Гарибальди, но ему удалось бежать. Нетрудно представить, что переживал в эти времена Мадзини. Из писем видно, что сначала он надеялся ускорить восстание. Он пишет о своих планах, о приобретении денег и оружия, об организации дела. Но уже в сентябре (письмо от 18 сент.) он потерял всякую надежду на немедленную революцию. Скорбь о погибших товарищах, о разбитых надеждах, чувство ответственности за пролитую кровь, ибо она пролилась за поднятую им идею,— все это кончилось тем, что он заболел. Кроме того, сюда присоединилось еще личное горе. Во время пребывания в Марселе Мадзини познакомился с некой Джудиттой Сидоли, горячей итальянской патриоткой. Она была вдова одного из осужденных на казнь в 1821 г., бежавшего за границу и здесь умершего. Она и Мадзини полюбили друг друга, но счастье не было им суждено. У него было столько работы, столько ответственности за дело и жизнь тысяч людей, что личная жизнь была для него невозможна. История этой несчастной любви малоизвестна, ее разъясняет отчасти новоизданная переписка.

В июне 1833 года Мадзини выехал из Марселя, говоря, что едет в Женеву, с ним поехала и Сидоли. В течение некоторого времени после этого товарищи не получали никаких известий от него и начали даже думать, что он покинул их и дело. Наконец, он прибыл в Женеву и написал им. Почему он не сделал этого раньше, неизвестно. Из письма Сидоли к матери Мадзини можно заключить, что он был тяжело болен. "Не писала вам потому, что не могла сказать всю правду о его здоровье — он не позволял мне сделать это — и не решалась нарушить доверие, которое вы ко мне питали, говоря вам неправду. Теперь он, хотя еще очень слаб, чувствует себя лучше. За ним нужен хороший уход. Выздоровит любовь друзей, которых он называет братьями, и любовь матери заменят ему иные чувства... И мне легче оставлять его, видя, что он не один".

Товарищи, не зная всей правды и не спрашивая о ней, сначала даже не отвечали Мадзини на его письмо. Наконец, Мелегари ответил, но, по-видимому, очень жестоким письмом, как можно заключить из ответа Мадзини: "Получил твое письмо от 13-го. Начинается горько, очень горько, но ничего. Я столько уже перенес за этот месяц, что ничто не может уже поразить меня. Я простился со всеми радостями

жизни и уже навсегда... Какое-то проклятие тяготеет надо мной. Я должен и хочу страдать один. Для меня жизнь более тяжела, чем для тебя. Мне теперь так тяжело и больно, что ты и представить себе не можешь. Но не хочу говорить об этом, для других не интересны мои личные чувства. Буду спокоен. Мадзини умер. Впредь будешь иметь дело только со Строщи”¹. (18 июля 1833 г.).

Сидоли уехала в Италию, где были ее дети, чтобы и там быть полезной народному делу. В письмах Мадзини к Мелегари часто встречаются упоминания о ней, грустные, нежные, полные любви и тоски. Но никогда не мог он оторваться от политики, чтоб уделить хоть немногие минуты отдыха и личной жизни.

Работа, которую он вел тогда, была громаднa. Нужно было с величайшей осторожностью снова организовать Италию, и он снова стал рассылать в различные места ее своих “путешественников”. Это было труднее, чем прежде, потому что нелегко было найти людей, которые решились бы взять на себя эту, теперь еще более опасную, миссию, и которым можно было бы довериться во всем и быть уверенным при этом, что они ни при каких обстоятельствах не изменят и не проговорятся. Но как ни искусно велось дело, как ни осторожен был глава “Молодой Италии”, все-таки случались печальные инциденты. Некоторых из “путешественников” арестовали, некоторые при этом изменяли, как, например, Ре, который считался одним из самых лучших и толковых. Будучи арестован, он рассказал все, что знал о Пьемонте и Ломбардии, и благодаря ему было арестовано около трехсот душ. Когда его выпустили на свободу, Ре стал говорить, что все сообщенное им полиции неправда, что он лгал в своих показаниях. Затем он явился к Мадзини и рассказал всю правду, что и кого он выдал. На Мадзини он произвел впечатление почти душевнобольного и вызвал у того скорее чувство ужаса, чем презрения и ненависти. Конечно, Ре не был нигде принят и уехал в Америку.

Все это принуждало принимать самые крайние меры осторожности и, посылая агитаторов, нужно было устраивать так, чтобы они выполняли как следует поручения и вместе с тем не были посвящены во все дела организации. Еще труднее, чем выбрать надежных “путешественников”, была другая сторона дела — раздобывать деньги на оружие, печатание газеты и прокламаций, на жизнь эмигрантов. Среди членов “Молодой Италии” были и богатые люди, но они, если и давали на дело, то очень малые суммы, отделяясь часто одними обещаниями. Было что-то смешное, непонятное и отвратительное в этом — люди были готовы принести в жертву родины свою жизнь, но не могли рас-

¹ Конспиративное имя Мадзини. (Прим. автора статьи).

статься даже с незначительной частью своих богатств, как будто надеясь унести их с собою на тот свет. Меж тем от недостатка средств дело очень страдало: не было самого необходимого, нельзя было начать вовремя и благоприятный момент бывал потерян. Попытки восстания кончались неудачами, в которых гибла масса народа, в том числе и те, которые, придя вовремя на помощь деньгами, могли бы спасти жизнь свою и товарищей.

“Дело странное, а меж тем это факт, что сторонники освободительного движения, когда нужно отдают жизнь, но не решаются расстаться с деньгами, которые могли бы спасти ее им”.

Мадзини поручал “путешественникам”, чтобы они понуждали везде давать деньги, писал кому мог, отдавал, что мог, но не хватало на самое спешное, на самое необходимое. Видя, что все дело может погибнуть из-за этого, Мадзини доходил до отчаяния и грозил бросить все.

“Между всеми теми, которые за границей и у себя дома громко говорили о свободе, о революции, не нашлось никого, кто бы сказал: “Я отдаю треть своего имущества, чтоб приобрести себе бессмертие, родину, свободу и благодарность родного края”. На той самой земле, где сторонники рабства находили предложение тысяч и десятков тысяч на постройку храма св. Петра или еще что-нибудь худшее, партия святого дела не может найти и малой суммы. Нам возразят, что мы говорим нехорошо, мы докажем фактами. Мы бросаем упрек в подлости не родине, а одному только классу, испорченному и запятнанному непреодолимым эгоизмом. Начиная наше дело, мы много раз говорили, что нужна будет помощь деньгами, что мы найдем и организуем людей, а дело богатых дать на оружие. Мы исполнили свой долг и чтоб доказать это, умрем. Да будут прокляты те, которые отшатнулись, когда пришла их очередь”.

Видно, что Мадзини дошел в это время до пределов отчаяния, потому что вот что он пишет далее:

“Мы твердо решили начать. Когда нам отказали во всем, с чем можно было бы выполнить наш план, если нет возможности сделать то, что действительно полезно, начнем мы в числе двадцати, сорока, пятидесяти — начнем. Мы устали. Хотим выполнить то, в чем поклялись. Кровь жертв тяготеет на нашей совести, может быть, для других это ничего, но не для нас. Но, решивши начать и умереть, мы тем самым приобретаем себе право свободного слова, не обращая внимания ни на кого. И мы воспользуемся этим правом во всей полноте, которую дает предстоящая нам неизбежная смерть. Мы воспользуемся и скажем свое свободное слово в лицо тем, которые могли бы помочь нам и не захотели. Мы воспользуемся этим словом так, чтобы никто не надеялся избежать кары своего правительства, не надеялся избежать

ссылки и беславия. Они знают, к чему мы способны, и что для людей, решивших умереть, нет причины молчать. Мы напечатаем и обнародуем о своих планах и намерениях и об обещаниях тех, кто обещал помочь нам, и об их клятве. Многие нам это поставят в упрек. Пусть! Мы делаем настоящее заявление и не беспокоимся о том, что подумают о нас. Нам велит поступать так наша совесть. Средство, к которому мы прибегаем против инерции, может быть слишком сильно, но от этой инерции зависит судьба нашей родины. Судьба эта вручена нам и мы ни перед чем не поколеблемся!” (Мадзини — к Мелегари, 8 сент. 1833 г., Женева).

В тот же день он пишет снова: “Скажи ему (Каттанео) ясно и вразумительно, что речь идет об опубликовании во всеобщее сведение их имен как имен подлецов в тот самый день, когда мы, двадцать или тридцать, перейдем границу. Скажи ему спокойно, но категорически. Также и Кампанелла может помочь. Каттанео имеет 40–50 тысяч ежегодного дохода. Тысячу раз писал ему, тысячу раз он обещал и не давал никогда. Дай ему понять, что от обещания само собой нельзя отделаться двумя—тремястами франков”.

Были и такие, которые верили в успех “Молодой Италии” и думали извлечь из этого выгоду. Один из патриотов предлагал Мадзини сто тысяч по 25% с уплатой через два года и с условием, чтобы вексель был подписан вождями итальянских революционеров, а если возможно, то и французских. Обстоятельства были таковы, что Мадзини готов был согласиться даже на эти условия, но дело почему-то не состоялось.

Сколько приходилось работать Мадзини в то время, показывает одно из писем. Письмо очень длинное, в нем Мадзини делает распоряжения, что и когда делать. “Не мог раньше сказать об этом, только вчера узнал новость и не имел ни минуты отдыха. Теперь 6 часов утра, и представь себе, что не вставал из-за стола с половины девятого вечера”.

В Женеве Мадзини сталкивался с передовыми людьми других национальностей — поляками и немцами, и те тоже решили примкнуть к итальянским революционерам и принять участие в готовящемся восстании. Как эти последние, так и итальянские патриоты ставили условием, чтобы во главе восстания стал военный по профессии с именем и опытом. Таких лиц, которые соединяли бы в себе эти три качества, долго не находилось. Было, наконец, названо имя Раморино и встретило одобрение большинства. Раморино родом из Генуи, получил воспитание во Франции. Опытom обладал достаточным, потому что принимал участие в боях при Дрездене, Москве и Ватерлоо и уже в 23 года имел орден Почетного легиона. Принимал участие также в польском восстании 1831 года, но Мадзини приходилось слышать от польских повстанцев, что поведение его в Польше возбуждало сомнения и по-

ляки ему не доверяли. Поэтому Мадзини высказался против Раморино, но все комитеты отделов заявили, что без него не удастся ничего сделать, так как имя Раморино единственное, которое может привлечь большинство, и это единственный человек, опытный в военном деле. Мадзини должен был согласиться, ибо видел, что протест будет бесполезен; кроме того, начались намеки, что он не хочет принимать Раморино из личного честолюбия, боится конкурента по славе и претендует на первенство и в чисто военных вопросах. Когда эти сплетни дошли до Мадзини, они так поразили его, что он заплакал. Никогда до тех пор не приходило ему в голову, что свои же могут заподозрить чистоту его мыслей и поступков по отношению к делу, которое было для него наибольшей святыней. Впервые пришлось ему столкнуться с толпой, которая иногда бывает беспощадна в своем, доходящем до издевательства, скептическом отношении к чистоте мыслей и намерений и любит хвататься немытыми руками за самые чистые вещи. Мадзини пригласил Раморино стать во главе восстания, и тот согласился. При обсуждении вопроса, откуда наиболее удобно начать восстание, наилучшим пунктом была признана Савойя. Начались сборы. Мадзини условливался с немцами и поляками, которые должны были присоединиться к итальянцам особыми отрядами. Начались также обсуждения насчет знамени. Мадзини придавал громадное значение лозунгам, которые должны быть на знамени, хотел вложить в них все принципы, на которые должна была опираться революция. Но тут оказалось, что не для всех они были одни и те же, и приходилось спорить даже с Мелегари.

“*Равенство!* Смотри, если не напишем этого, отступим назад в прошлое. Принцип равенства — основной признак революции XIX века. Народ не знает иного и мы должны дать ему слово” (1 сент. 1833 г.).

“Ты хочешь написать *единство* или *объединение*, *независимость* и *свобода*, одних этих слов недостаточно для характеристики нашей революции, они не отличают нас от других, они означают революцию лишь политическую, в то время как мы объявляем социальную, хотим создать народ” (7 октября).

Переписка по этому поводу велась долго и пылко, но это было напрасно. Обстоятельства сложились так, что никакого знамени не удалось пронести через границу Италии. Пока шли последние приготовления, французское и швейцарское правительства заметили их и начали так преследовать эмигрантов, что положение их становилось с дня на день труднее. Нужно было спешить, чтоб и на этот раз дело не поггло, и Мадзини условился с Раморино, что восстание должно быть начато не позже октября. Тот согласился и попросил у Мадзини сорок тысяч, которые и были ему вручены. Наступил октябрь, а Рамо-

рино не двигался, как будто и не должен был ничего предпринимать. Напрасно Мадзини писал ему письмо за письмом, тот даже и не отвечал. Мадзини уже стороной узнал, что Раморино увлекся карточной игрой, наделал долгов и даже не думал об условленном. Так прошел октябрь и даже ноябрь. В организации творилось что-то ужасное. Измученные, изнервничавшиеся, доведенные до отчаяния непонятной и опасной проволочкой времени, а также репрессиями правительств, эмигранты жили, точно в кошмаре. Они все, даже и Мадзини, как будто потеряли сознание окружающего, как бы ослепли, и не видели ничего. Раморино, проиграв тридцать тысяч из сорока, данных ему Мадзини, притиснутый¹.

От утомительной бездеятельности начались раздоры между самими эмигрантами, и многие стали выходить из организации. Мадзини всеми силами старался поддержать и довести до конца дело, от которого, как он был убежден, зависела будущность “Молодой Италии” и родины. Он тогда уже очень подозревал Раморино, но вместе с тем видел, что на него возложены все надежды и что в случае его отхода организация может распасться. Очень хорошо изображено это настроение и время дочерью Мелегари в ее пояснениях к письмам: “Каждое дело, если оно доведено до известной степени, овладевает человеком и не позволяет ему вернуться. И потом как сказать тем, которые дали деньги, после того как 4/5 из них уже истрачены: “То была только мечта”. Это значило бы подписать смертный приговор партии, от которой одной только он ожидал спасения Италии”.

Правда, что известные обстоятельства могут отуманить самый светлый ум, так что из-за мелочей, стоящих на первом плане и бросающихся в глаза, он просмотрит скрывающиеся за ними более важные и крупные вещи, и что человек, устремившийся изо всех сил к какой-либо цели, не может остановиться, чтоб спокойно осмотреться, но для незаинтересованного наблюдателя в данном случае было бы совершенно ясно, что на Раморино уже нечего рассчитывать и что все-таки было бы лучше не тратить понапрасну сил, не расходовать до конца денег и не подрывать веры в дело напрасной попыткой.

Как бы то ни было, но, наконец, всеми способами принудили Раморино приехать в Женеву. Это было уже 31 января 1834 года. С первого же разговора с ним Мадзини заметил в нем что-то подозрительное и решил, когда начнется дело, все время наблюдать за ним. 1 февраля на улицах началось движение, стали собираться отряды и садиться на суда. Полиция стала препятствовать этому и хотела захватить суда, но швейцарский народ принял сторону восставших, и она не могла ниче-

¹ В оригіналі — фраза не закінчена.

го сделать. Мадзини руководил всем движением и отплыл последним на старой дырявой лодке. Он был счастлив и полон надежд. Но скоро им суждено было разбиться. Немецкий отряд был окружен и рассеян; польский, который на одном корабле вез оружие, а на другом плыл сам, был отрезан швейцарскими властями от оружия и захвачен. Таким образом, силы повстанцев уменьшились на три четверти. По условленному заранее плану Раморино должен был вести отряд прямо на С. Жюльен, где были собраны все делегаты отделов. Они должны были сейчас же по прибытии отряда дать сигнал восстания по всей Италии. Раморино же вместо того предпринял утомительный и бесполезный марш вдоль берега под предлогом встретить поляков, чем только утомил отряд и ослабил дисциплину в нем. Мадзини с самого начала во избежание всякого повода заподозрить его в желании оспаривать или разделить врученную Раморино власть, что могло бы послужить причиной деморализации в отряде, взял ружье и пошел в рядах солдат как простой рядовой. Но он едва мог идти и товарищи должны были поддерживать его по временам с обеих сторон, чтобы он не упал.

Целая неделя труда и бессонных ночей (в последнее время он спал, сидя за рабочим столом, спал какие-то полчаса в сутки и снова брался за работу, пока обессиленный организм не требовал нового минутного отдыха) — все это могло обессилить даже и его. Кроме того, у него начиналась лихорадка, бред; был страшный холод, а в суете он забыл даже взять плащ.

Когда, наконец, он заметил, что идут не в Сен-Жюльен, он подбежал к Раморино, умоляя его вести отряд, куда было условлено. Но тот ответил, что нужно ожидать поляков, которых будто бы освободили швейцарцы.

“Припоминаю,— писал потом Мадзини,— что тогда во время этого разговора, когда Раморино решительно отказал мне, выстрел, раздавшийся со стороны нашего маленького авангарда, заставил меня броситься к ружьям, благодаря от всей души Бога, что он послал нам какое бы ни было решение. Потом я уже не видел ничего. Глаза мои покрылись туманом и я потерял сознание. Эта ночь была самая страшная в моей жизни. Едва только Раморино узнал, что случилось со мной, он, видя, что некому больше препятствовать ему, сел на коня и прочитал постановление, которым распускал отряд, объявлял план восстания не осуществившимся и слагал с себя обязанности. Очнувшись, я увидел себя в незнакомой комнате, вокруг были чужие солдаты. Возле меня стоял товарищ Уччилио. Я спросил у него, где мы. С невыразимой мукой ответил он мне: в Швейцарии.— А отряд? — В Швейцарии.— Первый период “Молодой Италии” кончился” (Сочин. Мадз., 1862, т. 3, стр. 355).

После этого Мадзини скрылся в окрестностях Женевы, вел дела, посылал распоряжения, но никого не хотел видеть. Его письма в этот период носят печать утомления, кажется, что видишь человека смертельно измученного, но который тем не менее все-таки идет к своей цели, идет потому, что не в силах остановиться и старается утешить себя надеждой, что не все еще погибло. Ему еще оставалась надежда на саму Италию, где было многое подготовлено и укрылось от взоров полиции, где силы еще не были израсходованы. В каждом письме Мадзини распоряжается, на что израсходовать оставшиеся деньги, посылает “путешественников”, но в каждом же неизменно отказывается решительно видеть даже самых близких друзей.

“Не могу видеть никого. Почалеса в особенности не могу видеть. Чувствую себя скверно при одной мысли об этом. Мы взяли у него большую часть его состояния, и все ушло напрасно. Он для меня живой укор совести. Обними его от меня, когда увидишь, ничего ему не говори. У меня большое сердце, болит голова, мне нужно побыть одному много дней, а там увидим. Я не могу теперь ничего отдать ему, но отдаю все, что могу. Уважение и любовь, на какую я только способен. День награды наступит, и я покажу его итальянцам как единственного среди богатых”.

Между новоизданными письмами нашлось также письмо Раморино к Мадзини, которое, очевидно, было написано прежде, чем Раморино напечатал свое известное письмо в “Europe Centrale”. В своем письме, писанном по-французски, Раморино старается оправдаться и опровергнуть обвинение в том, что он продался французскому правительству. Он долго распространяется о жертвах, которые принес на пользу Италии. Тон письма заносчивый и крикливый, чересчур крикливый, чтоб быть правдивым и искренним. Раморино негодует на женеvские газеты и на членов “Молодой Италии” за их отношение к нему и все это пишет так, как будто считает, что Мадзини должен ему верить и уважать его. Письмо носит следы огня. Очевидно оно так раздражило Мадзини, что он бросил его в огонь, но сейчас же спохватился и вытащил обратно. Должно быть, он не отвечал на это послание и разозлившийся Раморино напечатал тогда письмо в “Europe Centrale”.

По этому поводу Мадзини пишет: “Видел письмо Раморино в одиннадцатом номере “Europe Centrale”. Путь к отступлению уже отрезан. Нужно поднять перчатку. Мне это очень неприятно. Я думал, что можно будет похоронить в молчании все обстоятельства этого дела”.

Ему было очень тяжело и грустно подымать вопрос об этом печальном инциденте, обнажать и выставлять на издевательство врагов язвы на теле организации, но пройти молчанием письмо Раморино было невозможно. Мадзини посвящает этому ряд писем и обсуждает ответ.

Раморино долго не хотел уговориться, писал и подымал шум, и все это очень волновало и расстраивало Мадзини¹.

Вида настроение Мадзини, товарищи просили его поселиться с ними, он сначала не хотел, потом согласился, но только поставил условия.

“Хочу поселиться в “Hotel de la Navigation”, но с условием. Ты скажешь, что я боюсь, но ты ошибаешься. Как бы там ни было, кроме тебя и Розалеса, не хочу никого видеть. Не приму теперь никого в мире. Мне нужно быть одному, мне нужно (здесь не разобрано), чтобы не убить себя или и в самом деле не сделаться мошенником”.

Мадзини переселился к товарищам, но ненадолго, потому что 28 фев[аля] покинул Женеву и переехал в Лозанну. Тут он начал настоящую войну с карбонариями, желая поставить дело освобождения Италии вне всякой зависимости от Франции. Его национальное самолюбие было оскорблено тем, что Италия как бы подчинялась Франции и как бы только от этой последней могла получить свободу и независимость. В письмах этого периода столько огня и гнева против карбонариев, сколько может быть только в борьбе с партией как никак родственной. Со временем война разгорается. “Как говорить об единении? Может быть, мы разрываем его. Но существует ли оно? Уже год, как у нас смертельная война. Если единение существует — хорошо, я молчу. Но для нас единение — в сотрудничестве, а ожидать его было бы безумием” (3 мая 1834 г.). В это время под влиянием Мадзини начали возникать организации по образцу “Молодой Италии” и среди других наций. Мадзини хотел соединить их в один братский союз, который имел бы целью освобождение всего человечества от деспотизма правительств. Но тут узнал, что и карбонарии, работая против “Молодой Италии”, тоже намереваются основать отделы своей организации между другими национальностями. Мадзини это очень встревожило: “В Италию, как змея, ползет “братство истинных итальянцев”, да разразит их гром. Их принцип не делать ничего серьезного, однако они имеют влияние на посредственность. “Молодая Италия” тоже принцип. Принцип движения против неподвижности. Принцип инициативы, против возведенного в закон раболепства перед Францией”.

Между тем готовилась революция и в самой Франции. Мадзини не радовался, скорее чувствовал себя недовольным. Национальное чувство превозмогло другие. Он боялся, что французские революционеры победят и помогут Италии освободиться? Боялся, значит, что Италию спасут французы, а не сами итальянцы и предпочитал видеть свою родину еще Бог знает сколько лет в рабстве, лишь бы спасение ее не досталось чужим.

¹ Что касается дальнейшей судьбы Раморино, то позже, в 1859 г. он был сардинским генералом, был обвинен в измене и расстрелян (*прим. автора статті*).

“Да будет проклято французское движение — все равно удастся ли оно или не удастся. Все наши радуются и ты также” (13 апр. 1834 г.).

Но когда начались события в Лионе и Париже, Мадзини увлекается и забывает свою странную национальную гордость. Он начинает обсуждать, как бы и итальянцам прийти на помощь Лиону, но с этим не успели, так как революция вскоре была подавлена.

“В Париже было, кажется, восстание и продолжалось от 13 вечером до 14 утром. Кажется, уже подавлено. В Лионе, кажется, сражаются и сейчас. Нет письма от 14-го. Идет бойня беспрецедентная — избивают не только мужчин, но женщин и детей!” (письмо к матери).

“Лион пал. Сон или подлость — это молчание всей Франции. Ужасно поведение солдат. В Лионе и Париже дикая свирепость ирокезов. Не будем говорить об этом, а то я готов рвать на себе волосы, кататься по земле и кричать как безумный. Не могу говорить об этом...

Мы развлекаемся тем, что воюем с аристократией, которая только смешна. Аристократия — кастовый дух, существующий там в войсках. Уже сорок раз проповедовалось солдату, что он брат наш, что мы хотим видеть в нем брата. Видеть, как он отвечает на призыв к братству” (к Мелегари).

Когда прошло наиболее тяжелое время, Мадзини снова взялся за свою работу. Из писем видно, что вопреки собственному желанию радуется, что сигнал освобождения уже не может исходить из Франции и что карбонарии потеряли почву. Но те между тем не дремали. Они перетягивали на свою сторону итальянцев и сеяли вражду, благодаря чему в самой “Молодой Италии” начались распри и стали раздаваться требования перемен в центральном комитете организации, увеличения и обновления его состава. Мадзини был против этого, доказывая, что производить перемены и вводить в комитет новых людей, неопытных и которым еще нужно будет войти в курс дела, не может быть полезно. Но успокоение не наступало и начали составлять проекты желательных изменений. Были составлены два, но оба не вызвали одобрения Мадзини. Чем кончился этот вопрос, неизвестно. Меж тем Мадзини приводил в исполнение свой план организовать молодежь Польши, Германии и Швейцарии. 14 марта он пишет: “Молодую Польшу” можно считать уже существующей. Через 2–3 месяца будем иметь “Молодых поляков” до самой [одне слово не розбір.]”.

Вскоре основалась и “Молодая Германия”, но с “Молодой Швейцарией” дело шло не так успешно: “Работаю над “Молодой Швейцарией”, имею обещания из нескольких мест, но ни одной строчки, в которой заявлялось бы формально: мы объединяемся в комитет “Молодой Швейцарии” (23 мая).

Тем временем европейские державы, заметив новую организацию, встревожились и со всех сторон налегали на Швейцарию, чтобы она

приняла меры к подавлению организации, возникшей в ее пределах и распространявшейся по всей Европе. Швейцарское правительство испугалось и стало преследовать эмигрантов, в особенности Мадзини, против которого более всего были озлоблены европейские власти. Меттерних выразился о нем: “Я боролся с самым славным в мире солдатом, мне удалось помирить между собой императоров, королей, султана и папу. Но никто не доставлял мне столько хлопот, как этот итальянский разбойник, бледный, тощий, оборванный, но красноречивый, как буря, пылкий, как апостол, хитрый, как вор, беззастенчивый, как комедиант, неутомимый, как влюбленный,— тот, что носит имя Мадзини”.

Тут еще, на свою беду, “Молодые итальянцы” задумали напечатать в Берне воззвание к народу и германским войскам. Когда они собрались в типографии, туда явилась полиция и арестовала четырех членов комитета; хотели также арестовать и Мадзини, но не успели захватить его. Мадзини радовался тревоге, поднятой правительствами, видя в этом доказательство возрастающего значения “Молодой Италии”.

“Все правительства, и в особенности сардинское, бьют тревогу, эта тревога, которую все видят, нам полезна сейчас и в будущем. Суета полиции служит доказательством, что “Молодая Италия” существует и действует” (25 июня).

Мадзини не мог и не хотел покинуть Швейцарии, как раньше Марсель, и оставался здесь, скрываясь от полиции. Репрессии, видно, напугали швейцарцев и охладили их симпатии к эмигрантам. Около 20 декабря 1834 г. Мадзини пишет к Мелегари:

“Европа суха и мертва, как кладбище, а ты еще жалуешься, что мои письма сухи. В Брюсселе говорят,— конечно итальянцы,— что я Бог знает с какого времени проданся австрийцам. Доказательства: свобода, с которой “молодые итальянцы” циркулируют по Европе, деньги, которые они имеют в своем распоряжении, мои сочинения и война, которая ведется с карбонариями. Последние доказательства самые главные”.

Далее он говорит о неблагоприятном для освободительного движения настроении Европы, о тяжелых условиях, в которых приходится жить и работать, но в конце сообщает, что получил приятную новость об основании кружка “Молодой Европы” даже в Константинополе. Затем идет ряд писем, отражающих тогдашнее тяжелое настроение Мадзини.

Наступил как бы перерыв в жизни “Молодой Италии”. Напряженным силам не было выхода, неудачи и мелкие неприятности раздражали ее членов, делали их подозрительными; внимание, благодаря отсутствию деятельности, сосредоточивалось на мелочах. Таким образом начали вырастать сплетни. Мадзини был более всех на виду, привлекал наибольшее внимание, а потому на его счет пришлось больше всего и сплетен. Кроме обвинения в том, что проданся то тем, то другим, его

обвиняли еще и в недобросовестном отношении к общественным деньгам. С клеветой нельзя бороться, она обвивает кругом тысячью нитей, можно оборвать одну нить, другую, но оборвать все — вне пределов сил человеческих. Мадзини понимал это хорошо и не хотел даже защищаться.

“Тебе нечего бояться, что тебя обвинят в недобросовестности в счетах или другом чем-либо, потому что всякий раз, как возникают обвинения, они все падают на меня. Как это и должно быть, я отвечаю за все относящееся к фонду и всегда скажу все всем. Тебя не обвиняют в воровстве, эти обвинения они берегут для меня и [я] смеюсь над этим и не скажу им ни слова в защиту... Люблю Италию, но не итальянцев; человечество, но не людей, за исключением, конечно, некоторых. Я поступаю так, а не иначе, потому что так мне диктуют совесть и сердце, но совсем не для людей. Ну да поговорим о другом. Не говори мне никогда, что чистое имя зависит от человека. Что такое хорошая репутация? Я не знаю ничего. Делаю добро для добра и не ищу ничего другого. Каждый порядочный человек думал бы так. А если я и заставлю замолчать кого-нибудь, кто будет говорить вблизи, это будет аналогично тому, как заставляют замолчать назойливую осу или комара, надоедающего своим жужжанием”.

В то время Мадзини более, чем когда-либо, был без денег и терпел нужду. В одном из писем 1834 г. он пишет: “У меня масса долгов и нечем расплатиться — того, что я могу достать, не хватит даже и на теперешние мои расходы. Искал и ищу заработка и тебе может быть покажется странным — не могу найти... Неприятностей нравственных и материальных уже слишком много и я не знаю, чем это кончится”.

Или дальше в мае: “Я стараюсь найти, но до сих пор тщетно, какой-либо заработок для себя и других. Я кругом в долгах, ничего не имею и должен был переменить квартиру единственно потому, что нечем платить. В таком же положении и другие. Это ужасно. Я теперь в каком-то экзальтированном настроении и стремлюсь поддержать его, потому что в самом деле не знаю, что будет дальше”.

Меж тем меры швейцарск[ого] правительства против эмигрантов становились все более решительными. Двести душ были выпровожены из пределов Швейцарии, с тем чтобы они уезжали в Англию или Америку. Но, как бывает обыкновенно везде и всегда, репрессии, вместо того чтоб потушить пожар, раздували его еще сильнее. Дело основания “Молодой Европы” наладилось и пошло успешно. Были основаны кружки в Женеве и других городах, а с 1-го июля 1835 года стала выходить газета “Молодая Швейцария” под редакторством Мадзини.

Когда уже наладилось с “Молодой Швейцарией”, обстоятельства сложились так, что Мадзини должен был покинуть страну. Ему страш-

но не хотелось уезжать, потому что, кроме политических дел, которые его там держали, он уже свыкся со страной, природой и, кроме того, ждал мать, которая должна была приехать, [чтобы] увидеться с ним. Но делать было нечего и приходилось уезжать. Накануне отъезда он писал матери: “Завтра выйду, чтоб увидеть еще раз, если будет хорошая погода, далекие Альпы”.

“Если б ты знал, как мучительно для меня покидать Швейцарию, если б ты знал, что за пустыня вокруг меня, если б ты знал, что творится в моей душе. Если б я был осужден жить целые века, я никогда не мог бы забыть конец этого года и ту бурю и вихри, которыми была охвачена моя душа” (к Мелегари).

Мадзини начало мучить сомнение: не была ли только ошибкой вся его предыдущая деятельность? Воспоминания о казненных вставляли пред ним, он считал себя виноватым в их смерти как основатель “Молодой Италии”, за дело которой они погибли. Доходило до того, что он ночью вскакивал и подбегал к окну, потому что ему казалось, что его зовет погибший в тюрьме Руффини.

Но его могучая натура преодолела все сомнения и он до конца жизни остался верным своему делу.

Последнее письмо к Мелегари из Швейцарии писано Мадзини ночью накануне выезда: “Получил все, завтра утром еду. Одному Богу известно, что у меня на сердце. Расстаюсь с этими Альпами так неохотно, что готов видеть в этом какое-то предчувствие... “Молодая Европа” как организация почти мертва. Но не как идея. Она проявит себя, когда начнется война... Инициаторская миссия Франции кончилась. Эпоха социализма начинается. Три народа — итальянский, польский и немецкий — инициаторы этой эпохи. Народу изгнанников суждено апостольство новой религии...”

Нет времени сделать что-либо. Прошел целый день, который я хотел посвятить тебе. Прошел среди людей, которые плакали, пили, возглашали тосты и не знаю что еще. Сердце и голова устали. Уже 4 часа ночи и не могу написать больше этих строк. Люби меня, как я тебя люблю”.

Есть еще несколько писем из Англии. Видно, что туманная и холодная Англия не понравилась Мадзини, и тоска за солнцем овладела им. “Если б ты знал, что в Лондоне я не видел ничего, кроме двух улиц и дыма... Мы в страшной нужде”.

Последние письма интересны тем, что в них выясняется подробно история с одной швейцарской девушкой, которая полюбила Мадзини. Мадзини был очень тронут ее чувством, но не мог разделить его, потому что любил Сидоли. Да и не для него была любовь. В общем, опубликованное Мелегари-дочерью дает много ценного материала.

К сожалению, размеры статьи не дают возможности использовать его вполне. Кой-чего пришлось коснуться только слегка, кой-чего и совсем не касаться. Для желающих ближе ознакомиться с эпохой, деятельностью и психологией Мадзини стоит перечитать письма, составляющие том в 340 страниц мелкой печати.

Н. К.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 78, № 266 (рукопис).

№ 13

1908.— Видання в Одесі товариством “Просвіта” книги Івана Бондаренка “Про Гарібальді, борця за волю італійського народу” з розповіддю про його “святого учителя” — Мадзіні.

[...] Перша подорож Гарібальді була в нашу Одесу, а скоро після того йому довелося побувати і в Таганрозі, що над Азовським морем лежить. Тут, у Таганрозі, Гарібальді вперше здибався в одному з шинків з гуртком патріотів італійських, які розмовляли проміж себе про гірке становище Італії. Тут палка промова одного юнака сильно вразила Гарібальді. І до цієї зустрічі Гарібальді не кидав думки про визволення Італії, але до сього часу він самотужки шукав певних шляхів до здійснення своїх ще дуже туманних мрій. Отож, вперше в Таганрозі, коли йому було всього 24 роки, Гарібальді стрінувся з людьми, які вже витворили собі план визволення Італії. Промовець належав до партії “Молодої Італії”, був, значить, республіканцем — мащіністом і з запалом, звичайним для юнака, висловлював думку, що повстання — то єдиний спосіб вирятувати Італію від самоволі своїх, від тиранії чужих. Про цю зустріч так писав потім Гарібальді у своїх спогадах: “Колумб не був щасливіший, коли, блукаючи в океані, не знаючи певного шляху, слухаючи погрози своїх товаришів, яких він благав ще три дні потерпіти, почув через 3 дні такий радісний крик: “земля, земля!” Колумб, кажу я, не був щасливішим од мене, коли я почув крик “батьківщина!”. Значить, були люди, які думали про визволення Італії!”

І Гарібальді віддається цілком справі визволення Італії. Він підпадає впливу “Молодої Італії”. Він тепер знає не тільки те, що треба робити, а й як саме треба прямувати до тієї високої цілі, якою він захопився. Скоро після того, як Гарібальді повернувся з подорожі, він знайомиться з ватажком республіканців Мащіні, “святим учителем”, як були прозвали його тоді всі, що коло нього гуртувалися. Близько до серця приймає Гарібальді плани Мащіні, який вмів своєю непохитною вірою в діло визволення влити в серця людей рішучість іти на смерть.

Скоро Гарібальді береться й за працю. Року 1833—1834-го мащіністи мали на думці викликати в королівстві піємонтському повстанський рух, і Гарібальді бере жваву участь підготовкою цього повстання. Йому пошастило згуртувати чимало прихильників повстання серед флотських людей. Але ж піємонтське правительство довідалося про змову, натрапило на нитки організації, захопило, кого встигло захопити, і жорстоко покарало ненависних йому республіканців. Мащіні і Гарібальді чекала смертна кара. [...]

Бондаренко І. Про Гарібальді, борця за волю італійського народу.— Одеса, 1908, с. 21—23.

№ 14

1908, липень.— Публікація львівським журналом “Літературно-науковий вістник” статті Петра Карманського “Поет третьої Італії” з нотатками про революційну діяльність Мадзіні.

[...] “Італійський народ має вулканічну вдачу так, як його півострів”,— каже Альберт Маріо. І справді. Дивитися на сей народ за останнє століття, то просто начудуватися не можна його титанічним зусиллям і майже божевільним подвигам. Цілий безконечний ряд героїв підіймає прапор боротьби, а за ними іде народ; іде на ворожі кулі, багрить кров'ю рідні поля, вмирає з кличем: “проч тирани!” Альберт Маріо, Мамелі, Филип Де Боні, Медічі, Сірторі, Бертані й чимало других — все те полонінні постаті, огнисті борці, поети, що ідуть на поле бою з гімном побіди; Маестрі, Русконі, Мордіні, Ревере, Меццокапо, Пізакане і др.— се пропагатори, окопчені димом пороху, ідеально енергічні герої, що серед посвисту куль співають весело:

*Stringiamci a coorte,
Siam pronti alla morte
L'Italia chiamò!*¹

Кожде місто стає горном, в якому перетоплюються плуги на списи; цілій Італії присвічують дві звізди: Італія ірредента і Рим без тіари. А на чолі сих зревольтованих мас стає згаданий Мащіні.

Вже 20-літнім молодцем хапає в руку перо і зачинає трудитися над підготовленням загальноіталійського повстання: видає “*Indicatore genovese*”, а потім “*Indicatore livornese*”, та обі сі проби політичного журналу здавлює поліція. В [році] 1830, себто 24-літнім молодцем, попадає

¹ Згуртуємось у когорти, готові ми до смерті: Італія покликала! (Італ.).

в тюрму, а вийшовши звідсіль по 2 місяцях, гуртує політичний кружок “Giovine Italia” та мріє про третю Італію і про “Рим італійського народу”. В сім намірі пише до Карла Альберта лист, в яким говорить: “Ціла Італія дожидає лиш одного слова, а стане вашою... Проголосить волю думки, проголосить себе оборонцем і речником народних прав, обновителем Італії”. Вірять кріпко в відродження рідної країни і всі сили жертвує на зреалізованню сеї віри. “Ми,— пише іменем “Молодої Італії”,— не лише конспіратори, але і віруючі; змагаємо до того, аби бути не лиш революціонерами, але по всякій змозі обновителями. Наша проблема — передовсім національне виховання”. А в формулі присяги, яку складав кождий член згаданого гурту, читаємо ось що: “В ім’я Бога і вітчизни. В ім’я усіх мучеників за святу італійську справу, що упали під ударами тиранії чужосторонньої і домової,— на обов’язки, що в’яжуть мене з землею, на якій Бог мене поставив, і з братами, яких мені Господь дав,— на любов, вроджену в кождім чоловіці, до місць, де вродилася його ненька і де житимуть його діти, — на нелюбов, вроджену в кождім чоловіці, до зла, несправедливості, насильств, самоволі,— на сором, що палить моє лице, на вид горожан інших націй, тому що в мене немає ні імені, ні горожанських прав, ні народного прапора, ні вітчизни,— на бунт моєї душі, зродженої до свободи, якій заборонено її виконувати; сотвореної до творчості для добра, якій заборонено се робити і яку запроторено на нидіння в тиші і в рабськім обмеженні,— на пам’ять колишньої могутності, на свідомість теперішнього занепаду,— на сльози італійських матерів, на синів, що згинули на ешафоті, в тюрмах, на заточенні, на терпіння мільйонів — я Н. Н.” і т. д.

Вже з сеї формули присяги, якої автором був Мацціні, бачимо, що він лучив у собі два елементи: завзяття і огонь конспіратора та романтику палкого патріота. У нього була кріпка віра в будучність Італії, аж до своєрідного суевір’я і се його головна заслуга: тим він Мацціні. Та з другого боку романтика поета і патріота вбивала в ньому політика — і се його хиба. Його повстання кінчилися фатально. Та все-таки годі відмовити йому імені серця цілого революційного руху Італії в добі найзавятішої її боротьби. Він витворив культ пожертвоування за вітчизну і його поезію. А дитиною сего культу являється Гарібальді.

І не дивниця, що сам Кардуччі¹ називає його “батьком вітчизни, творцем нової Італії, апостолом свободи”, бо з нього, по словам поета, ссуть італійці “перше молоко волі”. [...]

Карманський І. Поет третьої Італії // Літературно-науковий вістник, Львів, 1908, липень, с. 59–61.

¹ Видатний італійський поет, лауреат Нобелівської премії.

№ 15

1965.— Нарис італознавця Євгена Онацького про Дж. Мадзіні, виданий у його книзі “Портрети в профіль” у Чикаго заходом української діаспори.

**Джузеппе Мацціні — апостол свободи
пригнічених націй**

12 серпня 1956 року італійська колонія Буенос-Айреса закінчила вшановування 150-літніх роковин із дня народження Джузеппе Мацціні, вмурувавши на площі його імени, недалеко від його гарного пам’ятника, бронзову дошку з написом:

Італійці Апостолові Єдності Італії і всього Людства в стор’ятдесятиліття його народження.

А тим часом те 150-ліття вже давненько минулося, бо народився Джузеппе Мацціні в Генуї в родині лікаря 22 червня 1805 року. Ота бронзова дошка була лише останнім актом цілої низки інших актів, що в них згадувалося великі діла цього великого італійського патріота, який підноситься над багатьма іншими своєю моральною чистотою і величчю.

За часів Мацціні Італія була поділена між кількома маленькими державами — Віденський конгрес 1815 р. розділив Італію на 9 держав,— і головну ролю грала між ними Австрійська імперія. Джузеппе Мацціні вже в 1821 році захопився ідеалом незалежної Соборної Італії і здійсненню цього святого ідеалу присвятив усе своє життя. Вступивши в таємне товариство “карбонарів” (“вуглярів”), він скоро здобуває в ньому ступінь “маестра” з правом приймання на своє ризико до товариства нових членів із дорученням поширити товариство в Тоскані. Але тут, зражений одним з нових членів, що виявився пізніше перебраним жандармом, був заарештований і ув’язнений 1830 року в Савонії. Єдиною особою, яку він тут бачив, був сержант Антоніетті, який поводився з Мацціні дуже чемно і кожного разу, відвідуючи в’язня, питав його:

— Чим вам можу служити, пане?

І Мацціні невідмінно:

— Каретою, щоб відвезла мене до Генуї.

Під час двомісячного ув’язнення в Савонській фортеці здобув він дозвіл читати Біблію, Тацита і Байрона.

Суд у Торіні звільнив змовника, але уряд короля Карла Альберта заборонив йому перебувати в П’емонті і в Лігурії. Він виїхав у 1831 р. до Парижа, але по дорозі зупинився в Женеві, де зустрівся з іншими італійськими емігрантами, що підготовляли похід на Савойю. Він узяв у ньому участь, але з того походу нічого не вийшло. Тоді він виїхав на Корсику, щоб узяти участь у повстанні, яке вибухло в середній Італії,

але коли воно було здавлене, опинився в Марселі, де в 1831 р.¹ створив революційну організацію “Молода Італія”. Французький уряд відмовив йому як небезпечному змовникові права побуту на французькій території, а уряд Сардинії засудив його заочно до ганебної смерти (в 1833 р.). Виїхавши з Франції до Швейцарії, Мацціні зорганізував був другий похід на Савойю, в якому взяв участь як прапорonosець. Але легіон було розбито, Мацціні виїхав до Лондона, де перебував на еміграції з перервами 34 роки, працюючи в різних журналах та провадячи далі свою революційну діяльність. В 1847 р. написав він відомого листа до Папи Пія IX, в якому закликав його:

— Об’єднайте Італію, вашу Батьківщину!

Взяв активну участь разом із Гарібальді в революційних рухах 1848 р., для яких зорганізував і озброїв новий легіон добровольців, але після перемоги австрійців мусив тікати до Лугано в Швейцарії. 1849 року з’являється він у Ліворно, де населення триумфально його приймає. Звідти відвідує він Флоренцію, а з Флоренції їде до Риму, де стає на чолі новоствореної Республіки. Але Франція Наполеона III висилає свої війська до Риму, й після героїської оборони Римська республіка падає (30 червня 1849 р.). Мацціні знову виїздить на еміграцію. В Швейцарії організує Італійський національний комітет, а в Лондоні Європейський революційний комітет. В 1859 р. відвідує знову потаємно Італію і поширює свої революційні відозви. Поліція розшукує його по всіх усядах, ретельно, але без успіху.

Мацціні любив гратися з небезпекою. Одного разу поліцію повідомлено, що Мацціні знаходиться в Генуї, в палаті маркіза Парето. Негайно вирушив туди комісар разом із численними поліцаями. Палату окружено і переведено докладний трус: відкрито всі шафи, комоди, обшукано всі закутки, поліцаї навіть шукали штиками у матрацах ліжок — та Мацціні не знайдено. Нарешті поліція відходить і старший камердинер (локай) дуже чемно відводить її до дверей. То був Джузеппе Мацціні.

Кілька днів пізніше він залишає гостинну палату маркіза під ручку з панею і, зустрівши жандарма, що вартує біля палати, спокійно просить у нього сірника, щоб запалити сигару.

В одному репорті поліція так описала Мацціні:

“Характер цього молодого ентузіаста з найбільш небезпечних, бо він не має ніяких особистих інтересів. Він робить змови тільки задля відродження Італії, готовий, коли б це було потрібно, на будь-яку небезпеку, включно з самопожертвою життям...”

В іншому поліційному репорті читаємо: “Славний Мацціні ходить завжди в чорному, носить синє пальто, говорить дуже гарно чистою

¹ У статті помилка: 1832 р.

англійською вимовою, високий, темної цери лица, волосся дуже чорне і низько підстрижене, чоло високе, виразисте, поважне, і в загальному — гарний мужчина...”

У 1834 році Мацціні зорганізував у Женеві “Молоду Європу” як дальший логічний розвиток “Молодої Італії”. Сімнадцять людей різних націй, мало кому відомих і без належного запілля, зібралися на чужині, щоб створити в Європі, поділеній і войовничій, союз народів проти союзу тиранів. Це не був Інтернаціонал, що його пізніше намагався створити Карл Маркс, заперечуючи батьківщину інших народів (але не батьківщину німців!), це мала бути вільна спілка вільних націй, в роді тої, що про неї в ті дні мріяли українські братчики Кирило-Методіївського братства у Києві. Тим часом, як Маркс турбувався тільки економічним станом пролетаріату, Мацціні намагався піднести життя народів на вищий моральний рівень; він заперечував потребу класової боротьби, і настоював на національній солідарності. І в той час, як Маркс був повний ненависті і вживав усіх заходів, щоб ту ненависть плекати й ширити, Мацціні кермувався в усій своїй діяльності тільки високо розвиненим почуттям любові. Він не вмів ненавидіти навіть тих тиранів, можновладців землі, яких поборював. Він говорив:

— Я поборюю установи, а не людей.

Мацціні дуже любили діти, які охоче його слухали, хоча й мало розуміли. Одного разу запитали одного хлопчика, чому він так захоплюється Мацціні та так його любить. Він відповів:

— Бо він ніколи не забуває запитатися про мої забавки.

Це була, отже, повна протилежність сухому й безсердечному Марксові, який недолюблював Мацціні і кпив собі з нього і з його “Молодої Європи”, що в ній Мацціні визнавав за кожною нацією право на вільне життя і вільний розвиток.

“Я італієць, — писав Мацціні, — але одночасно я європеєць і взагалі людина. Я люблю мою батьківщину, бо я взагалі люблю батьківщину, люблю нашу свободу, бо я взагалі вірю в свободу, люблю наші права, бо взагалі вірю в право. Національність для мене свята, бо я вбачаю в ній знаряддя добра для всіх, поступу всіх: географічні обставини, історичні традиції, мова, спеціальні нахили — для мене тільки показники, але місія, яку вона виконує, виявляє мені її посвячення. Нація має бути для людськості тим, чим родина для батьківщини. Якщо вона зле поводить, якщо вона пригнічує інших, якщо виявляється носієм несправедливості задля тимчасових інтересів, вона втрачає право на існування і копає собі яму...”

Нація для Мацціні, як і родина, вияв Божої волі (в тому глибока релігійність доктрин Мацціні) і людської любові, що творить єднання між людьми для досягнення вищої цілі — місії, визначеної від Бога. То-

му для Мацціні нація, в протилежність багатьом теоретикам державного права і в повній згоді з тим, що думаємо ми, українці, існує, може існувати і тоді, коли ще немає держави, але коли існує вища спільна ціль. Малі нації часто губляться на перехрестях історії. Трудно їм мати якусь традицію, якусь місію, якусь вічну ціль. Бо нація — це не те, що існує, а те, що постійно здійснюється. І для того, щоб була її вічна вартість, мусить тривати вічна боротьба і жертвенність. Життя нації, як і окремих людей, — це апостольство і жертвенність. Історія — це трагічне виховання людей і народів.

Виходячи з цих засад, Мацціні мріяв про загальну європейську революцію, яка звільнила б поневолені народи і дала б кожному з них можливість вільного розвитку в гармонійній співпраці з іншими. Ясно, що ця революція не могла мати нічого спільного з тою, що почали, саме за часів Мацціні, намагатися викликати комуністи з Карлом Марксом на чолі. Уже в 1844 році з приводу “Подорожі в Ікарію” Кабе, в якій описувалося уявну країну, що в ній в комуністичному режимі люди жили в мирі і свободі, Мацціні писав:

“Ця думка абсурдна, нездійснима, вона знищила б усяку ініціативу до діяльності, заступила б ідеєю деякого матеріального добробуту кожен ідею морального поступу, унерухомила б суспільство і перетворила б його у твір бджіл чи бобрів ...”

У 1850 році Мацціні знову писав в лозанському “Італія дель Пополо”:

“Комунізм заперечує одночасно суспільство і особу й заперечує їх у життєвому змісті — в свободі, в поступі, в моральному розвитку. Вагаючись між сенсимонізмом і фур’єризмом, він бере в першого нахил до тиранії і неминучі порушення особистої свободи, а в другого — закон задоволення нахилів, марно обмежених до потреб, бо кожний нахил, сильно відчутий, творить справжню потребу. Але він перевищує один і другий в абсолютній зневазі минулого, кожного історичного вияву попереднього життя людства. Тиранія знаходиться в коріні комунізму і заповнює всі його формули. Як у холодній, безплідній, недосконалій теорії економістів, людина зводиться в комунізмі до механізму продукції. Її свобода, її відповідальність, її особисті заслуги, постійне змагання до удосконалення життя в ньому зникають...”

Тим, хто знає, що зробив комунізм в “советському раї”, ці слова Мацціні не можуть не видатися пророчими.

Два роки пізніше, отже, ще до створення марксистської “Інтернаціональної асоціації робітників”, Мацціні кидає проти прихильників Маркса палке обвинувачення:

“Я обвинувачую їх за те, що вони перекреслили людину і зробили з неї сектанта, перекреслили вільний розум і заступили його формулою, заступили концепцію повного життя одним тільки (економіч-

ним.— Є. О.) виявом життя... Я обвинувачую їх, що вони висушили джерела віри, озвірили людину, штовхнули робітника на шлях буржуазного егоїзму, зосередковуючи всю його увагу на проблеми матеріальної користі, роблячи з неї головну мету, коли вона мала б бути тільки засобом... Обвинувачую їх за те, що вони разом із Бентамом і Вольнеєм повторюють, ніби життя — це шукання щастя, замість того, щоб повторювати зі всіма великими трансформаторами світу, що життя — це місія, сповнення обов'язку. Я обвинувачую їх за те, що вони ширять віру, ніби нарід може відродитися, товстіючи; за те, що вони заступили проблему людства проблемою кухні людства; за те, що вони твердять: “Кожному згідно з його здібностями, кожному згідно з його потребами”, тим часом, як треба твердити: “Кожному згідно з його любов'ю, кожному згідно з його жертвенністю...”

Коли ж, нарешті, Інтернаціонал Карла Маркса був створений у Лондоні в 1864 році і почав діяти, Мацціні писав:

“Ви, як і я, знаєте, що ніяка сила не здібна тривати, якщо не спирається на Правду і на Справедливість. Інтернаціоналові суджено розпастися... з Інтернаціоналу не може бути спасіння...”, бо марксистський комунізм підриває всякий суспільний лад, обезпліднює продукцію, перешкоджає поступові, перекреслює свободу людини і забиває її в кайдани тиранічного, солдатського ладу”.

Перший Інтернаціонал Карла Маркса справді вже в 1876 році розлетівся, але Мацціні тоді вже не було серед живих — він помер у Пізі в 1872 році. Проте йому ще прийшлося дожити до першої Паризької комуни, що виникла внаслідок поразки Франції у війні з могутньою Німеччиною Бісмарка 18 березня 1871 р. і тривала до 28 травня того ж року, визначившись жадливими жорстокостями, включно з розстрілом закладників. Після її розгрому французький уряд не менш жорстоко покарав усіх її учасників. А Мацціні писав з цього приводу:

“Дії Комуни, як і дії Асамблеї, мені однаково огидні: одні французи супроти французів же виявляють таку охоту до жорстокої боротьби, якої вони зовсім не виявляли у відношенні до чужинецької ворожої армії. Це — ніби сутичка між дикими звірями, що вихопилися з клітки укоськувача...”

І перед самою смертю свідомість тої смертельної загрози, що несуть усім народам провідники класової ненависті і диктатури пролетаріату, вихоплює з-під пера великого ідеаліста, апостола свободи всіх поневолених, трагічну фразу:

“Краще вже хай вертаються австрійці, аніж закоріняться облудні й підривні доктрини, що поділили б самих італійців на гнобителів і пригноблених...”

Присвятивши все життя справі звільнення свого народу з-під чужинецької тиранії, не міг він знести думки про можливість виникнення

“диктатури пролетаріату”, в якій незначна групка колективних диктаторів запровадила б тиранію над власною, шойно звільненою нацією...

10 березня 1872 року Мацціні не стало. На вістку про його смерть Монкьюр Конуей, великий американський борець проти рабства, виголосив у каплиці Сауд Плейс промову, в якій сказав:

“Віра в Бога була в ньому надто глибока, щоб виявитися інакше, як в житті, Йому відданому. Життя Мацціні було уособленням обов’язку. Легко підносити до Бога хвали й молитви, яких Він не потребує, але не так легко служити людству, що так потребує справжньої відданості. Світ для Мацціні був тільки ілюзією. Справді ж реальною й намацальною річчю був для нього тільки обов’язок”.

Онацький Є. Портрети в профіль.— Чикаго, 1965, с. 75–82.

З політичної спадщини Джузеппе Мадзіні

Роздуми про демократію в Європі¹

I

Зростаючий рух народних класів, які прагнуть брати участь у політичному житті, що досі належить привілейованій верстві, засвідчує: демократична тенденція нашого часу не є відтепер ані утопічною мрією, ані сумнівним передбаченням. Це — факт, факт великої європейської ваги, який опановує умами, впливає на діяльність урядів, викликає всіякий спротив. Можна було б сказати інакше: нині ніхто не вбачає у все міцнішому голосі пробуджених народів і поколінь, які хочуть закласти основи кращого майбутнього, та у голосі пригноблених рас, які вимагають свого місця під сонцем, примарну уяву письменника або клич агітатора, кинутий навмання у натовп. Ні, це щось серйозніше. Це сторінка неунікної долі світу, написана рукою Бога в серці цих поколінь, хода яких наздоганяє нас. Це вияв того закону, де ми є лише його виконавцями, закону невинного поступу, без якого не було б ні життя, ні руху, ні релігії, так само як не було б і Провидіння. Друзі й вороги починають визнавати це. І все ж, якщо перші вітають такий розвій подій радісними гімнами, то останні вперто вважають його чимось ненормальним, наче невідворотною карою, проти якої людське серце змушене будь-що протестувати. Вони, скажу вам, зурочені й керуються егоїзмом. Це стосується багатьох, але в їхніх лавах мають знайтися і чесні люди, чуйні серця, які, напевно, перебувають під тягарем помилкових переконань. Навіть серед друзів демократії є такі, які неохоче

---

¹ Друкуються I та VI розділи праці.

Politica e storia
 Nuova serie
 Le forme di governo

Giuseppe Mazzini

Thoughts upon Democracy in Europe

(1846-1847)

Un «Manifesto» in inglese
 a cura di Salvo Mastellone

Джузеппе Мадзіні.
Роздуми про демократію
в Європі (1846–1847).
Флоренція. 2001 р.
 (Перевидання
 англomовного оригіналу).

I

докладають рук до праці і часом, здається, охоплені якимсь побоюванням. Дехто може сказати, що саме відлуння навіженого вигуку “Варвари біля наших воріт!”, кинутого стосовно трудящих класів майже десять років тому державним діячем, доволі загрозливо звучить для їхніх вух.

Звідки усе це? Чи усі ми аплодуємо, як робили римляни, коли чули у своєму театрі пророчий вірш вільноотпущеника: “Homo sum, nihil humani a me alienum puto”¹, коли крізь призму історії ми бачимо рабство та його язичницьку теорію двох рас, що впала перед священними словами Ісуса: “Всі люди є діти Бога”? Чи не вітаємо ми як ще одне велике завоювання божественного духу, котрий нуртує в душі людства, ту іншу еру історії, коли перед християнською догмою “ми всі брати” рабство зникло і поступилося місцем вільним громадам? Чому тоді замість радості, викликані добрими новинами про прагнення мільйонів наших братів об’єднатися з нами для здійснення всесвітньої роботи, багато хто з нас полотніє від страху перед ознаками сподіваного майбутнього? Чи не називають ці люди себе християнами? Чи не повторюють вони як формулу своєї віри саме слова молитви, вивченої у нашого Господа: “Нехай прийде твоє царство, Святий Отче, нехай звершиться твоя воля як на небесах, так і на землі”? Тож чи не є сучасний демократичний рух спробою практичної реалізації цієї молитви?

¹ “Я людина і ніщо людське мені не чуже” (лат.). Цитата з твору римського комедіографа Теренція “Сам себе караючий”.

Зараз ми працюємо, щоб розвиток людського суспільства був якомога більше схожий на божий світ, на рай, де всі рівні, де панують сама любов, саме щастя для всіх. Ми шукаємо шлях до раю на землі, оскільки знаємо, що ця земля була нам дана для праці, що завдяки цій праці ми можемо піднятися в рай і що нас оцінюватимуть по наших ділах: скільком бідним ми надали допомогу, скількох нещасних втішили. Божий закон не знає двох терезів і двох вимірів. Христос прийшов для всіх, він промовляв до всіх, помер за всіх. Як діти Бога ми не можемо водночас бути рівними перед Богом і нерівними поміж собою. Ми не можемо бажати, щоб наш безсмертний дух зрікся на землі того дару свободи, який є джерелом добра і лиха у наших вчинках і завдяки якому людина є добродійною або злочинною в очах Бога. Ми не можемо бажати, щоб східці, які ведуть до неба, розбилися вщент перед живою історією, щоб душа, яка прагне до раю, сконала у незнанні своїх прав, своїх сил і своїх шляхетних витоків. Не можна погодитися з тим, щоб люди замість братерської любові між собою, були розділеними, ворогуючими, егоїстичними, заздрісними, щоб місто виступало проти міста, народ проти народу. Ми протестуємо, отже, проти будь-якої нерівноправності, проти всякого гноблення, хоча б де воно чинилося. Тому ми й не визнаємо чужоземців. Ми розрізняємо лише справедливість і несправедливість, друзів і ворогів Божого закону. Це становить сутність того, що люди погодилися називати демократичним рухом. І якщо мене щось глибоко дивувало, то це те, що досі так багато людей були сліпими перед запалюючим характером релігійного руху, яким він вирізняється і рано чи пізно дасться взнаки. Чи не звідси, отже, йде інтуїтивна недовіра і навіть ворожнеча, які тут¹, так і повсюдно супроводжують кожен крок цього руху? На мою думку, це йде почасти від страху перед минулим, почасти перед анархією сьогодення, а найбільше — від хибної і принаймні недосконалої теорії, яку сама демократична партія поклала головним чином за основу своєї діяльності.

Є люди, які, почувши слово “демократія”, одразу бачать перед собою примару 1793 року. Для них демократія — це гільйотина, увінчана червоним беретом². Це те ж саме, якби ми судили про монархію лише за страхіттями, недавно вчиненими австрійським урядом у Галичині³, або про християнство — на підставі Варфоломіївської ночі чи холоднокрівно вчинених жорстокостей інквізиції. Дехто посилається на заворушення, що час від часу вибухали у середовищі невеликих італійських демократій середньовіччя, начебто може бути якась історична аналогія

¹ В Англії.

² Згадується якобінська диктатура Французької революції кінця XVIII ст.

³ Йдеться про антипоміщицькі погроми та інші ексцеси, пов'язані з селянським повстанням у Галичині 1846 р.

між представницькою демократією прийдешніх часів з її політиками, налаштованими на застосування й розвиток конституційного закону, і демократією міст, де демократичний принцип виявлявся лише у виборах керівників, де не існувало конституції, що спрямовувала і об'єднувала разом городян і керівників, і де, отже, повстання були єдиним засобом боротьби проти зловживань влади. Завдяки поєднанню демократичного принципу з представницьким урядуванням, а це цілком сучасний факт, усуваються з поля діяльності усі попередні системи, які могли б називатися демократичними. Вони мають лише спільну назву, але їхня сутність цілком різна. Що ж до жахів, які позначили початок (жодним чином не організацію, а початок) демократії у Франції, то вони являли винятки, які не можуть повторюватися. Вже не згадуючи про досягнутий за минулі п'ятдесят років прогрес і зміни у поведінці людей, котрі сьогодні відстоюють справу демократії, зазначимо, що саме тоді було зруйновано феодальну систему. Її характерні риси вже більше не проявляються на півночі Європи; в усіх облаштованих державах посіла місце боротьба між федералізмом і принципом національної єдності; нині неможлива війна всієї Європи проти країни, яка першою підняла прапор демократії.

Те, що сьогодні насправді є перешкодою для розвитку демократичного принципу, це — анархія, яка переважає у таборі його апостолів. Демократична партія, мабуть, єдина в Європі, яка позбавлена урядування, не має ані керівників, ані моральних центрів, що репрезентують її в Європі. Ми — віруючі без храму. Від минувшини ми одержали у спадок великий страх перед владою. Ми постійно боїмося бути в оточенні полків, які крокують головною вулицею, кожен з нас кидається на манівці, де є велика небезпека заблукати. Свободу, яка є нічим іншим, як *засобом*, перетворено на *мету*. Ми розірвали великий і чудовий прапор демократії: “прогрес усіх через усіх під проводом найкращих і наймудріших”. Кожен вирвав з нього шмат і, визнаючи або не визнаючи погляди інших, гордо крокує з ним, начебто несе цілий прапор. Один захопився *політичною* ідеєю і пропонує десять фунтів стерлінгів для визволення або п'ять пунктів зі своїх роздумів чи щось інше, залишаючись лише з цією ідеєю. Він дивиться часто неприязно і завжди з презирством на тих, хто пропонує інше рішення, навіть якщо воно здається йому гарним, бо побоюється, щоб це рішення не відволікало увагу від викоханого ним власного плану. Другий, займаючись тільки *економічною* частиною проблеми, вважає за прогрес кількість збудованих залізниць і пароплавів, що надають нові можливості для розвитку транспорту, а також кількість нових ринків, здобутих для національної індустрії. Він називає себе практичною людиною і глузує з політичних питань та пошуків ідей. Третій — незадоволений станом нашого *соціального* устрою, але поводить

себе як дитина, котра ламає іграшку, тому що забилася об неї головою. Він хоче знищити, скасувати все, що вважає шкідливим. Він малює умоглядну модель республіки бобрів і бджіл, закликає людство прямувати до неї, розбудувати її, залишаючись там назавжди. Разом з тим інші, які інтуїтивно відкрили істину, не завдаючи собі багато клопоту, щоб передати її масам, висловлюють великий жаль з приводу всього цього: “Людина зараз хворіє. Вона передовсім має поспішати творити добро, бо є егоїстичною. Їй слід бути жертвовною і благочестивою, адже вона вражена скепсисом, втратила світло віри. Людина має якнайшвидше знайти віру під страхом смертної кари: коли вона вилікується, просвітлення прийде до неї неодмінно”. І так далі. Бог знає, як багато різних планів і точок зору я міг би перелічити у партії, до якої маю честь належати. Тим часом під нами народ, позбавлений вільного часу, щоб порівнювати, вивчати і вибирати серед суперечливих ідей ближчу йому, правдивішу. Та незаперечним для народу є одне — його страждання і викликане ним почуття зневіри, яке не може послабити навіть картина, змальована вчителями народу.

Серед угруповань демократичної партії не існує жодного, яке б мало цілковиту рацію або взагалі не мало її. Є лише фрагменти демократії, але немає Демократії. Надайте загальне виборче право народові, не готовому до нього, і він, піддавшись огидним реакційним почуттям, торгуватиме цим правом або скористається ним на зло; у всіх частинах держави виникне нестабільність, пусткою обернуться великі об’єднавчі заповіді й турботи про майбутнє, яке обіцяє сильне і прогресуюче життя нації. Ви можете скільки завгодно розвивати матеріальні інтереси, але якщо моральний поступ не випереджає їх, то, напевно, збільшите уже занадто великі багатства небагатьох, а маса виробників не відчує поліпшення свого становища. Більш того, зросте егоїзм, фізичні насолоди придушуть все, що є шляхетним у людській натурі. Суто матеріальний прогрес може завершитися виключно суспільством китайського зразка¹. Що ж до утопістів, то вони забувають, що ми є тут, на землі, для того, щоб не створювати людську природу, а вдосконалювати її. Вони забувають, що всі складники людської діяльності, приватна власність, багатства тощо самі по собі не є ні добром, ні лихом. Вони — засоби, завдяки яким ви можете робити добро або лихо. Вам не слід проклинати їх. Ми повинні знайти, у який спосіб їх правильно застосовувати. Що ж до моралістів, письменників-філософів, які мріють розпочати трансформування людської душі, то вони, безперечно, теоретично мають рацію. Але трудяща людина, яка працює не покла-

¹ У цей час Китай вважали за приклад законсервованого суспільства, позбавленого будь-яких змін.

даючи рук чотирнадцять або шістнадцять годин на добу, аби вижити, і невпевнена у завтрашньому існуванні, не має часу читати і розмірковувати, якщо навіть припустити, що вміє читати. Вона пиячить і спить. Дуже важко знайти *ubi consistat*¹ важіль, пропонований Карлейлем, Емерсоном і всіма схожими на них шляхетними умами, щоб вплинути на ткача Глазго, *caput*² Ліона або галицького кріпака.

Навіть загальне виборче право, промисловий прогрес, зростання добробуту, партнерство праці з інтелектом і капіталом — усе це увійде в майбутнє у вигляді застосування або наслідку великої демократичної ідеї, яка управляє світом. Погано те, що кожен з нас, окресливши одну проблему людини — одну грань багатогранника, намагається підняти нею проблему в цілому. Ви вперто наполягаєте на поліпшенні деталей, не переймаючись принципом, який керує нами. Незважаючи на спроби поліпшити засоби і примножити, якщо можна так сказати, інструменти життя, ви схожі на економіста, який задля забезпечення матеріального добробуту націй повчає їх, як збільшити виробництво, але не думає про реалізацію самої продукції. Тому зв'язки, які мають формувати суспільну тканину, стають схожими на павутиння, що рветься і заплутується й, зрештою, розвіюється вітром.

Я часто думаю про стан справ у Європі, де кожен шляхетний і чесний інтелект, переконаний у необхідності єдиного кредо — спільної доктрини, яка відповідала б незаперечно існуючому зараз рухові, котрий просуває Європу, а разом з нею світ до нових дороговказів, міг би діяти на ґрунті зобов'язань, складених внаслідок такого переконання. Але тоді замість усіх тих об'єднань, організованих для однієї гілки навчання або діяльності, відокремленої від інших не тільки у різних країнах, а й всередині однієї країни, одного міста, має зажити єдина велика філософська асоціація, де могли б об'єднатися всі на зразок родовідного дерева. Кожна гілка передаватиме до центру результати своєї праці, своїх відкриттів, своїх оцінок майбутнього. Тим часом ті навчальні організації — академії, університети, лекційні курси, які позбавлені місійної діяльності, програм і загальноприйнятих поглядів, вносять сум'яття й анархію в саму систему виховання. Матеріаліст, професор медицини намагається відштовхнути містика-метафізика, курс приватної політекономії витісняє курс історії або державного права, заснованого на принципі асоціації. Але ж має існувати одне справжнє апостольство знання, починаючи від невеликої кількості фундаментальних істин, потрібних людству і викладених небагатьма духовно обдарованими особистостями, яким ще належить здобути визнання. Виховання має

¹ “Де перебуває” (лат.).

² Робітник шовкоткацької фабрики у Франції (фр.).

провадитися за планом. Треба негайно підбити баланс наших набутків у формі узагальнюючого зведення і швидко зі щирим бажанням перетворити їх на програму, якої всі ми прагнемо. Та зараз ми дуже далекі навіть від консультацій між інтелектуалами Європи. Але, на мою думку, настає час нагадати тим, хто жадає загальної користі, про деякі загальні фундаментальні принципи, що їх вони ризикують втратити, поринувши у другорядні питання і дух партійності.

Загальне виборче право, політичні гарантії, індустріальний поступ, впорядкування соціального устрою — усі ці речі, повторюю, не є Демократією, а лише тим, що сприяє прилученню до неї. Вони є її засобами, частковими застосуваннями і наслідками. Проблема, яку ми прагнемо розв'язати,— проблема виховання, одвічна проблема людської природи. Тільки з настанням кожної великої епохи, з кожною сходинкою, якою піднімаємося вгору, зі зміною відправної точки зору відкривається перед нашим поглядом нова мета, якої маємо досягти.

Ми бажаємо, щоб людина була кращою за ту, яка вона є. Ми бажаємо їй більшої любові, почуття краси, сили, правди, щоб ідеал, якого вона прагне, був найчистішим і сповненим високих устремлінь, щоб людина відчула власну гідність, більшу повагу до своєї безсмертної душі. Ми бажаємо людині, яка добровільно прийняла віру, знайти маяк, котрий освітлював би їй шлях у поступі до неї.

Щодо своєї прокламованої мети Демократія каже нам: “Якщо ви хочете досягти її, дайте людині змогу спілкуватися в атмосфері відвертості і з найширшим колом своїх друзів”. Демократія дотримується слів Ісуса: “Коли серед вас трое або більше зібралися під моїм іменем, до вас спуститься дух правди і любові”. Демократія говорить: “Працюйте всі заради об'єднання. Запрошуйте всіх на бенкет життя. Ламайте бар'єри, що розділяють вас. Долайте, керуючись розумом і мораллю, усі привілеї, які перетворюють вас на ворогів і заздрісників. Будьте між собою рівними, наскільки це можливо”. І це не тільки тому, що людська натура всюди має ті ж самі права, а й тому, що ви зможете робити кращими людей, лише роблячи кращою Людину, розширюючи її уявлення про життя, картину якого погіршує саме нерівність. Зі зростанням будь-якої нерівності пропорційно зростає тиранія. Де б не був раб, там також є пан, обидва спотворюють і затьмарюють ідею життя. Ця ж ідея має бути цілком чистою й цілісною. Взята в усіх її аспектах, вона не пропонує нічого принизливого, нічого руйнівного. Спартанці відволікали виховання від його справжніх цілей і тим прирекли свою республіку на загибель. Під час навчання своїх дітей тверезості вони показували їм сп'янілого раба. Так само і ми відволікаємо виховання від його цілі, коли, навчаючи недоторканності життя, показуємо нашій молоді вбивцю, страченого суспільством на ешафоті.

Коли всі люди будуть пов'язані одне з одним найчастіше через родини, свою власність, виконання політичних функцій у державі, суспільство набуде більшої святості, ніж зараз. Коли руки Христа, прикуті до хреста, будуть вільними, щоб стиснути в обіймах весь людський рід, коли більше не буде ні паріїв, ні брамінів, ні панів, а тільки люди, ми вклонимося перед великим іменем Бога з ще більшою любов'ю і вірою, ніж тепер. Це і є демократія в її сутності, якщо вона не є дрібним повстанням, протидією, спроможною хіба що руйнувати, але неспроможною творити. Я не знаю нікого, хто був би настільки безсоромним і продажним, щоб зміг виступити проти такої програми. Та коли вона — програма демократії, то, отже, є тоді й програмою більшості демократів? Але чи перебувають вони взагалі на висоті своїх завдань стосовно кінцевої мети? На мою думку, ні. Я пропоную показати це, розглянувши діяльність головних шкіл, які спрямовують цей рух. Було б добре після п'ятдесяти років боротьби і жертв хоча б стисло з'ясувати, де ми зараз перебуваємо, воскресити у пам'яті пройдений шлях, щоб пересвідчитися, чи не ризикуємо ми заблукати.

VI

Сенсимонізм, проголосивши метою суспільства щастя, зруйнував індивідуальність, тоді як фур'єризм, прагнучи створити щастя для індивіда, відкинув власні заяви про суспільство, про призначення держави. Після цього, заперечуючи одне і друге, було зроблено інший крок на шляху матеріалізму, щоб організувати суспільство, як у бджіл і бобрів, за незмінною моделлю, на засадах абсолютної рівності. Державі, отже, не залишається нічого, як постійно вдаватися до низки одних і тих самих заходів, а індивіду займається тяжкою виробничою діяльністю.

Цей крок було зроблено, і його наслідком став комунізм. Найсучасніша фракція європейської демократії — комунізм — набув певного значення завдяки чисельності своїх лав. У Франції, частині Швейцарії, Німеччині він схилив на свій бік значну кількість людей здебільшого з робітничого класу, які, природно, інтелектуально малорозвинені через відірваність від мислителів демократичної партії. Робітники вітали комунізм як дуже просту систему, здатну безпосередньо зарадити лихові, на яке вони ремствують. Зовсім недавно він проник у Польщу. Чисельність його прибічників навмисно перебільшена європейською поліцією і всіма зацікавленими противниками демократичного принципу. Проте, хоча б яким численним був комунізм, він ніколи не спроможеться набути честі революції, хіба що сягне не вище за *émeute*¹. Лише ін-

¹ Заколот (фр.).

телект спричиняє революції, тим часом комунізм не може залучити до своїх лав жодного авторитетного мислителя. Своїм існуванням, повторюю, комунізм зобов'язаний демаркаційній лінії, що фактично розмежувала в нашому таборі інтелектуалів і людей практики, призвела до ізоляції, в якій демократи-інтелектуали залишили робітничий клас. Але того дня, коли провідники об'єднуються з рядовими членами, коли демократичні письменники замість зосередження своєї думки лише у книжках, яких маса не читає, поширюватимуть її в дружніх бесідах на заводах, де працюють і страждають їхні брати, комунізм відступить. Сьогодні, однак, він існує, розділяє нас, кидає незаслужені звинувачення усій демократичній громадськості. Він залучає до своїх лав людей, відданих вірі й добродійності, чії серця завжди готові до самопожертви. Разом з тим він опановує не тільки їхні уми, а й уми і душі багатьох тих, хто відчуває до цих людей презирство. Нарис, яким я насмілюся окреслити ідеї, що борознять там і тут поле демократії, не був би повним, якби я обійшов мовчанкою комунізм. До того ж є завжди певна користь від дослідження, яке дає можливість спостерігати ці спалахи у демократичній партії, будь то тільки масовий протест проти потворного соціального становища чи беззастережна повага до великого принципу, так довго і досі хибно усвідомлюваного,— принципу братерства й асоціації. Не слід забувати, що в іншу велику епоху відродження, серед останніх потрясінь язичництва і первісного християнства, комуністичні тенденції спрямовували нові соціальні уявлення нових віруючих.

Я говорив, що комунізм заперечує і індивіда, й суспільство. Бо він заперечує життєві складники першого і другого — свободу, прогрес, моральне вдосконалення особи. Хитаючись поміж сенсимонізмом і фур'єризмом, комунізм запозичує у першого його тиранічні тенденції й неминуче насильство над свободою особи, а у другого — право на задоволення потреб, зведених до бажань, не рахуючись з тим, що будь-яка подиктована сильним почуттям потреба викликає бажання до її реального задоволення. Комунізм перевищує сенсимонізм і фур'єризм у своїй цілковитій неповазі до минувшини, до всіх історичних традицій, до будь-якого вияву попереднього життя людства. Сенсимонізм, визнаючи принаймні релігійне питання, пропонує свою власну доктрину як продовження вчення Ісуса, тоді як фур'єризм у своєму надмірному й винятковому поклонінні перед свободою особистості визнає принаймні святість цієї історичної складової людини. Але комунізм скасовує разом і релігію своєю байдужістю до неї, і свободу непохитним абсолютизмом, типовим для його організації. У такий-то день і рік він знайшов під подушкою одного зі своїх вождів таємницю світу — єдиний план, призначений для практичного облаштування комуністичного суспільства. Від того дня людство має датувати свій початок,

не раніше. Той день визначив долю людства, оскільки насправді немає нічого більш потрібного, ніж колективний поступ. Ці вожді мають конструювати дім для людства, окреслити його функції, підготувати клітки, в які кожен член має поселитись і перебувати там завжди. Те, що досі становило життя і сприяло розвитку людства, тут щезає, а всі великі проблеми, якими людський розум переймався ймовірно впродовж століть, виявляються цілком зайвими.

Комунізм повторює вислів Омара: “Або все, що ти кажеш, є в Корані й тому воно корисне, або, якщо його там немає, воно небезпечне”. Одним розчерком пера комунізм викреслює всі досі визнані складові людства, всі прояви людського життя від початку світу. Ми вивчаємо в історії послідовні трансформації інституту власності і, стаючи на відповідну точку зору, осягаємо через досвід століть великий принцип: власність має бути ознакою праці. Та, виявляється, ми займалися марною студією, бо невдовзі власність припинить своє існування. Ми говоримо про батьківщину, прагнемо довести, що нація, коли вона перестає бути власністю королів, власністю окремих правлячих династій і стає найбільш згуртованим об'єднанням частини людства, може з допомогою властивих їй методів досягти спільної мети — покласти край ворожечі й заздрісності між народами. Ми стверджуємо, що цій спільній меті, яка є прогресивним розвитком усіх моральних, інтелектуальних, фізичних сил людського існування, мають сприяти всі, що великий альянс має охопити усі країни й організувати їх відповідно до притаманних їм тенденцій так само, як ми намагаємося узгодити уподобання індивідів у майстерні. Марна праця! Скасування батьківщини, національності є фактом, якщо не здійсненим, то вже декретованим.

Від права на життя і смерть, наданого батькові у родині минулих століть, до законодавства, породженого великою мірою Французькою революцією, ми наслідуюмо розвиток принципу рівноправності у родині. Ми втішаємо себе, сподіваючись на момент, коли здійсниться рівноправність жінки, і тоді мати та батько однаково відповідатимуть за дітей, а родина стане розсадником громадян для держави. У свою чергу остання зробить їх активними працівниками для людства. Як скористатися цим? Однак за комуністичного режиму не буде родини, будуть лише самки, породілля малюків, і, нарешті, буде перетворена сама спільнота. Перетворять усе.

Я знаю, що чимало комуністів не заходять так далеко у розгляді цього питання. Зруйнувавши батьківщину і власність, вони, стримані певною благопристойністю, зупиняються на порозі святилища родини. Тут їм бракує сміливості або логіки. Вони забороняють націю і власність, оскільки у сучасній суспільній організації панує принцип егоїзму. Та чи є він менш прихованим біля домашнього вогнища, аніж за ого-

рожею, де розміщується приватна власність, або біля підніжжя фортеці, яка захищає кордон нації? Чи не є цей принцип ще небезпечнішим з огляду на те, що прикривається більш священною завісою і кличе до інстинктів предків? Але якщо ви у війні, яку вам належить вести проти принципу егоїзму не на життя, а на смерть, визнаєте не засіб лікування хвороби, а засіб знищення, то чому потрібно в одному випадку бути нещадним, а в іншому — милосердним і нерішучим? Чи не існує між цими трьома поняттями — родина, нація, людство — тісного й нерозривного зв'язку? Чи не є родина зародком держави, як держава зародком людства? Чи це не три сходинки драбини, що веде від людини до Бога, три послідовні прогресивні ознаки людської природи, три стадії тієї ж самої ідеї, тим більш-менш повним здійсненням провіденціального задуму, який керує нами? Усі ці речі також священні, в іншому разі жодна з них не є такою. Якщо вони пов'язані між собою, ви не можете знищити якусь одну з них, не вчинивши так само з іншою, котра становить сутність її існування і передує в ієрархічній будові суспільства тій, задля якої існує.

Отже, у цій пустелі, де зникло те, що спричиняло людству нещастя, і те, що було джерелом його слави і поступу, пропонується влаштувати комунізм? Але яким чином він даватиме людям щастя?

Існують різні види комунізму, тут я спинюся на їхніх загальних наслідках. За комунізму уряд є водночас господарем, власником і розподільцем усього — запасів, капіталу, засобів виробництва продукції. Кожна людина, працюючи у тій чи тій галузі протягом певної кількості годин, одержує або все те, що задовольняє її потреби, або бере з того, що є і можна вимагати. За іншою системою, людина одержує частку продукції, рівну тій, яку має кожен з її товаришів. Це сутність комуністичної теорії, решта — деталі.

Зрозуміло, що система абсолютної рівності у розподілі продукції праці не може бути справедлива й реалізована, вона неминуче веде до свого скасування, бо підриває основу будь-якої поваги до таланту, до сумління, активності й самовідданості працівника, до якісної праці. Вона передбачає рівність, яка не існує у жодних результатах праці на землі і в галузях промисловості. До того ж ця система неефективна з огляду на ціль, яка постає перед нею. Адже той, хто заощаджує у своєму споживанні сьогодні, завтра стає багатший і завдяки цьому знову виникає нерівність.

Не менш нездійсненою є й теза про розподіл за потребами. Чи можна уявити собі уряд, який був би спроможний робити облік потреб усіх членів суспільства, правильно визначати професію, здібності кожного, оплату кожному за його роботу? Чи можна уявити появу тієї кількості чиновників, рівної за кількістю самим працюючим? Нам ка-

жуть, що кожен має одержувати відповідно до його потреб. Але про які потреби йдеться? Чи не про ті, що декларуватиме їх сама особа? Стає очевидним, що від обов'язку працювати можна ухилитися, посилаючись на безліч штучних потреб, таких, як, наприклад, поїздки. Або влада буде уповноважена брати на себе виносити присуди? Чи можете ви уявити жадливішу тиранію?

Тиранія! Вона від кореня до верхівки пронизує комунізм. Як у холодній, сухій і недосконалій теорії економістів, людина тут — не більш ніж машина для виробництва. Її свобода волі, її особисті заслуги, її неугавне прагнення до оновлення життя і прогресу зводяться нанівець. У цьому суспільстві, скам'янілому за своєю формою, зарегульованому в кожній дрібниці, особистості немає місця. Подібно до плану, який Франц I приготував для свого королівського користування, людина поступається місцем цифрі: вона стає номером один, два, три і т. д. Це — життя в монастирі без релігійної віри. Це середньовічне кріпацтво без надії звільнитися від нього фізично. Найкращі з комуністів заперечують: “Ви повинні жертвувати собою”. Віддавати себе в жертву кому? Чи не пропонуєте ви пожертвувати свободою? Якщо не всім, то тоді ми маємо касту господарів-директорів і касту працюючих?

Слово “жертва” є свого роду фатальним для всіх шкіл, які вважають, що мета нашого земного існування — щастя. Вони марно намагаються відкинути його вже з порога як вороже прагненням людської природи. Та щастя знову з'явилось як обов'язкова, неминуча мета всіх їхніх утопій, як усвідомлення безмежного піднесення над виднокругом усіх наших радощів і сумувань. Розуміння власного безсилля веде комуністів одного за одним, так би мовити, до нашої лави, до глибоко релігійної ідеї, яку ми сповідуємо і яку вони так вперто відкидають од свого серця. Реально ж комуністи можуть організувати громади з людьми продажними, егоїстичними, жадібними, які завжди напохваті, коли пропонуються принади щастя, даються обіцянки задовольнити всі їхні потреби. За цих обставин перша ж посуха, перший неврожай, перша хвороба рослин, яка вражає картоплю, зруйнує утопію, а громада для людини перетвориться на громаду страждань. Людина не захоче нічого, відсторониться від інших, та, маючи силу, розпочне відкриту боротьбу проти суспільства, котре не додержується власних зобов'язань. Той же, хто позбавлений такої сили, займатиметься крадіжкою. Або ще: з одного боку, комуністи припускають, що завдяки сутності громади, кожен принесе туди ідею самопожертви, віру в те, що людина існує не задля власних насолод, а для виконання роботи, дотримання закону. Але ж тоді чи не зобов'язана особа іти до нас, щоб починати відроджувати людину, займатися вихованням і, зрештою, звернутися до вищого принципу всіх, хто складає суспільство? І що вважати за вищий принцип для всіх інди-

відів, якщо він не є релігійним принципом? Як ми можемо закликати людей визнавати їхнє братерство без звернення до спільного батька? Як можна звертатися до вищого закону, не згадуючи законодавця?

Так, ми маємо розв'язувати саме проблему виховання, яка відродить людину в її думках і почуттях, підніме і розширить сферу її життя. Саме у забутті цієї проблеми — фатальна омана комуністів, як і всіх сект, помилково названих соціалістичними, так наче принцип асоціації не належить усій демократії. Комуністи беруть за об'єкт своїх студій та інших заходів світ, а не людину, дім, а не живу істоту, яка мусить мешкати у ньому. Вони латають, штукатурять або поновлюють його. “Наше житло, всесвіт,— кажуть вони,— погано облаштоване, погано пристосоване, з одного боку до нього надходить надто багато повітря, з іншого — надто мало. Є дуже багато прикрас нагорі і дуже багато наготи внизу. Тож ми зробимо краще”. І вони взялися до роботи, кожен за власним планом, власною програмою. За помахом чарівної палички зводяться розкішні палаци, чудові парки, галереї, що замилюють¹. Та, ой леле, для кого ви будете все це? Можна було б захоплюватися вашими галереями, але де та художня душа, яка матиме насолоду від них? Ваші парки, мабуть, новітнього стилю, але дикун, якого ви приведете зайняти там місце, зруйнує їхню красу — не встигнете й оком змигнути.

Немає поета, чия уява не змогла б за певний час народити десяток утопій, схожих на ваші. Але вони залишаться нездійсненими, поки людина передовсім сягне їхнього рівня. Я чую голос Кампанелли, що пролунав у сімнадцятому столітті в його “Місті сонця”, чудовій утопії, в якій містяться зародки сенсимонізму, фур'єризму і комунізму. Я не помічаю, щоб його брати-італійці, зіпсовані рабством і макіавеллізмом, скористалися нею. Я досі вивчаю із захопленням і повагою ту дивовижну республіку, про яку мріяв Платон у той час, коли греки давали отруту Сократу. Але які сліди залишило це в Греції за панування римлян, у Східній Римській імперії або імперії півмісяця?

Саме людина, людство будують свій дім. Утопіст не може нічого розгледіти тут. Соціальний устрій зовнішнього світу є лише відбитком внутрішнього світу людини, морального та інтелектуального стану людства у певний час, виявом насамперед його віри. Суспільство таке, яке воно сьогодні,— наслідок браку активної цілеспрямованої віри, наслідок пануючої в умах та інтересах анархії і егоїзму, що неминуче впливає з цієї анархії. Доки все це не буде змінено поширенням принципів і асоціацією умів, ми не побудуємо нічого міцного і ефективного. Змініть це — і все швидко зміниться, і людина, повірте мені, не відчуватиме труднощів у облаштуванні свого місцепроживання.

¹ У цій частині тексту розглядаються проекти Фур'є, Кабе та ін.

Для найкращого облаштування свого житла людині не треба, я впевнений, руйнувати ані батьківщину, ані родину, ані власність подібно зображеному у Монтеस्क'є дикуну, що рубає дерево, аби зірвати з нього плід, не треба уподібнюватися до дитини, котра у гніві ламає іграшку, коли з нею стався негаразд. Людина задовольнятиметься трансформацією батьківщини, родини, власності у правильному напрямі, розширяючи простір для просування вперед, долаючи егоїзм, який все роз'їдає з коріння. Це те, що світ робив у всі часи, і ми в ньому займаємо місце, повторюю, щоб продовжити існування світу, поліпшувати його трансформуючи, а не зводити його від початку або перебудовувати. Такий шлях визначено тим, хто сильніший за нас і не приймає порад утопістів.

Існує й друга велика помилка комуністів. Чому вони не бачать, що речі, які прагнуть заборонити, є лише засобами і не обов'язково містять більше лиха, аніж добра? Це інструменти, здатні сприяти і добру, і лихові відповідно до мети, на яку вони спрямовані. Мені не подобається егоїстична родина, яка засновує добробут своїх членів на ворожості або байдужості до благополуччя інших. Таїна кохання, на мій погляд, тут деградована до рівня тварини. Але хто не любитиме родину, що є зародком, першим ядром нації, яка, беручи участь у виховній роботі людства, стиха, поміж цілунком матері і ласкою батька, дає дитині перший урок громадянства?

У мене викликає відразу нація-узурпатор і монополіст, яка вбачає власну велич і силу у підпорядкуванні і нещасті інших. Але хто не вітав би палко й приязно той народ, який, усвідомлюючи свою місію у світі, засновує власну безпеку на поступі всіх, хто його оточує, і готовий відстоювати потоптані гнобителем право й одвічну справедливість пригнобленого. Звичайно, я не ставлюсь прихильно до власності нероби — капіталу чи або чогось іншого, створеного плодами чужої праці, тоді як справжній виробник потерпає від голоду. Я не схвалюю і політичні привілеї, що майже повсюдно пов'язані виключно із земельною власністю або капіталом, немовби гроші є синонімом гідності й розуму. Але я вірю у власність як ознаку і результат праці — плідної і корисної. Я вбачаю в ній вияв людської індивідуальності в матеріальному світі. Я вважаю її не тільки стимулом до праці, а й гарантією вдосконалення самої праці. Я бачу певною мірою головний моральний фактор не у володінні шматком землі або самим деревом, а в почуттях, які природно зміцнюються разом з культивуванням або зростанням їх у серці людини, у численних асоціаціях ідей, у тій цінності, закладеній почуттями у предмети. Тому я можу пишатися маленькою квіткою, якій нема діла до матеріальних благ і яку я не віддам нікому.

Тож чому не намагатися модифікувати устрій всіх цих речей, не привести їх у гармонію з великими ідеями благочестя, рівноправ'я, гу-

манного і соціального прогресу на противагу брутальному бажанню заборонити їх? І чи не ясно, що, скасовуючи їх (якщо це вдасться колись зробити), вам слід скасувати усі засоби, в яких виявляється сама діяльність людини, — змагання, будь-яке бажання й імпульс до поступу, все те, завдяки чому ми просуваємося вперед, а також саму мрію про майбутнє, а отже, людину? Чи не вважаєте ви, що у вашому умовному, стереотипному суспільстві, позбавленому почуттів, творчої фантазії, натхнення, існує місце лише для тварини, для задоволення потреб її низької натури, для однієї й тієї ж монотонної роботи? Не наблизивши людину до щастя, ви залишили їй горе і смерть; усвідомлення цього отруюватиме її маленькі радості, коли вона не зможе більше ні потопити їх у нескінченній праці, ні подолати почуттям своєї обов'язкової участі у колективному прогресі.

Були, як я казав, на початку християнства люди, сповнені доброї волі, милосердні, ширі ентузіасти, які повірили у те, що ідеал нового життя — в громаді. Це були ченці. Вони теж забороняли батьківщину, родину й приватну власність, засновували свої монастирі, свої громади, взявши на себе обов'язок завоювати світ. Де зараз ці ченці й де світ? Ченці залишилися малопомітною частиною людства і прагнуть злитися з ним. Світ рушив уперед, не спиняючись перед їхніми монастирями, і має здобутки. Батьківщина, родина, власність — усе змінилося, трансформувалося, проте ніщо не було скасовано. Батьківщина трансформувалася, бо не було більше варварів, власність — бо не стало більше рабів, родина — бо діти перестали бути рухомим майном. Всі, хто одержав святий символ хрещення, є особами. Дещо аналогічне готується в наш час. Але у цій трансформації комунізм відіграватиме ще більш ефемерну і обмежену роль, оскільки він виростає не на ґрунті релігійних почуттів, а виключно на ґрунті матеріальної спокуси.

Важка відповідальність покладається не на тих, хто сприймає ці абсурдні теорії, а на півмислителів, які, я дуже боюсь, спонукані дрібною амбіцією виокремитись у великій демократичній течії, пропонують і намагаються надати своїм теоріям подобу філософії. Народ, який має діяти для свого визволення згуртованими колонами, комуністи поділяють на класи. Таким чином вони послаблюють цінні для нашої віри сили, спричиняють суперечки серед тих, кому належить іти до нас, та дають привід для злісних наклепів з боку наших противників. Демократія, цей надихаючий принцип організації, стала для них предметом звичайнісінького заперечення і анархії. Релігійна віра, яка керує нами, цілком зeszла. Проте, відновлюючи її, ми в кінцевому підсумку переможемо.

Слов'янські листи¹

I

Друже!

Відтоді, як хитрощі Австрії, нерозумна легковажність Єлачича² і помилки угорського повстання³ постали на перешкоді поширенню національних змагань, що пробуджували південних слов'ян десять років тому, в італійській пресі запала мовчанка про цей рух, найважливіший, після італійського, для прийдешньої Європи. Та вважати, що ці поривання згасли, було б такою само помилкою, як і те, що в Італії забули народні марення 1848 р., не помітивши в них програму реальних перетворень у певний період. Слов'янський рух поволі зростає. Коли в народі з'являється ідея вільної батьківщини, тобто національне піднесення, жодна сила не спроможна загасити або придушити її більш-менш неквапну ходу до перемоги. Національності непереможні, як і свідомість: ви зможете зупинити їх на короткий термін, але не перекреслити. Тенденція, що кличе слов'янську расу до її перетворення в націю, просувається прихованими шляхами, які я не можу вам відкрити. Але, як на мене, буде корисним нагадати вашим читачам про недавнє минуле, невідомі або забуті його витoki. Італія, яка вже стала нацією, повинна принаймні мати власні союзи і цілком власну міжнародну політику. Для з'ясування основи згаданої політики, яка мусить природно спиратися на нові нації, що постануть внаслідок неминучого розпаду Австрійської імперії, слід обов'язково вивчати ознаки цього процесу. Отож я спробую, торкаючись побіжно цієї першооснови, відповісти на ваше запитання.

Я кажу “торкаючись побіжно першооснови”, бо праця про рух слов'янських рас, яку я хотів би, але не можу розпочати, має обійняти минуле, сучасне і майбутнє; минуле, щоб зібрати у ньому докази, що слов'янські поривання — не швидкоплинне шумовиння, викликане причинами, які відійшли у минуле, а природний результат великих історичних традицій; сучасне, щоб окреслити здобуті ними сили; майбутнє, щоб досягнути можливі наслідки і вказати, в який спосіб Європа може допомогти слов'янам скористатися цим. Слід було б простежити розсіяні й не завжди виразні сліди слов'янського паломництва в Європі, починаючи від небагатьох свідчень, залишених нам письмен-

¹ Друкуються I і III листи.

² Намісник Хорватії.

³ Повстання 1848 р.

LETTERE SLAVE.

I.

AMICO.

Da quando l'arti dell'Austria, l'imbecille credulità di Jellachich e gli errori dell'insurrezione ungherese interruppero lo sviluppo visibile delle tendenze nazionali che agitavano gli Slavi meridionali dieci anni or sono, s'è fatto silenzio nella stampa italiana intorno a quel moto, il più importante, dopo l'italiano, per l'Europa futura. Se ciò mai dipendesse da credenza che quel moto d'animi fosse spento, sarebbe errore eguale a quello dei tanti che hanno dimenticato i miracoli popolari del 1848 in Italia e non veggono in essi un programma da tradursi in realtà infallibilmente un di o l'altro. Il moto slavo dura lentamente continuo. Quando una idea di libera patria, una aspirazione nazionale s'affaccia ad un popolo, nessuna forza può spegnerla o contenderle, più o meno lento, sviluppo progressivo sino al trionfo. Le nazionalità sono invincibili come la coscienza: potete sopirle per breve tempo, non cancellarle. La tendenza che chiama la razza Slava a ordinarsi in nazioni precede oggi innanzi per vie sotterranee, che io non posso svelarvi. Ma non parmi inutile di ricordarne ai vostri lettori il recente passato e le origini neglette o dimenticate. L'Italia fatta Nazione

Дж. Мадзіні.
Слов'янські листи.
Перша сторінка.
 (Національне видання
 творів, т. XX, 1931 р.).

никами двох перших християнських століть, до спільних і чітких ознак устрою, коли життя раси вийшло за межі родини і громади; далі перейти від часу, за який у зіткненні з кавказькими племенами тісне коло слов'ян було зруйноване і вони створили багато невеликих держав і князівств, до іншого періоду, де слов'яни, зазнаючи більш потужного, монгольського тиску, зійшлись у три великих об'єднання — польське, руське і чеське, або богемське; дійти до сучасності, коли після повалення старої Польщі слов'янський дух, придушений відтоді в Росії деспотизмом царя, приспаний у Богемії, на берегах Дунаю і Адриатичного моря австрійською та турецькою тираніями, занімілий у Польщі через монополію касты аристократів, звернувся одразу ж до мрій про братерство, до усвідомлення необхідності нового життя і спільної долі, що засвідчують слов'янські справи на обширі від Ельби до Камчатки, від Льодовитого океану і до Рагузи. Далі, вивчаючи, з одного боку, літературний, археологічний рух, за яким у Богемії, серед словаків Угорщини, у сербсько-іллірійських провінціях приховуються національні прагнення, нагадуючи, з іншого боку, про виразно політичний рух, який своєю героїчною стійкістю, незнаною досі в Європі,

врятував від турецького ярма слов'ян Чорногорії, майже повністю визволив Сербію і тихо торує шлях до босняків та болгар, торкаючись доби Польщі й нездійсненого російського панславізму, ми покажемо зростання спільного руху слов'янської сім'ї. Нечисленна періодична преса, історичні студії Лелевеля, Шафарика, Палацького та інших, поширення в Німеччині поглядів деяких польських філософів, зокрема Чешковського і Круліковського, й передусім натхнення поетів Міцкевича, Гошинського, Залеського, Пушкіна, Милутиновича відкривають нам особливості руху і характер того, що слов'янська раса, досі мовчазна, за виразом "Слова" Коллара, зверненого до Європи, одного дня зблизиться з тими, хто віднині репрезентує активний центр цивілізації. Було б вельми корисним мати таку цінну багатогранну працю, але обмежені рамки "Народної Італії" не дають змоги її здійснити. Тому тут я маю намір лише привернути увагу до іншої студії про народи та їхні змагання, які колись змінять становище європейського світу, а італійське повстання під належним керівництвом, безперечно, приведе до відкритої боротьби.

Ні в кого не викликає сумніву, що для згуртування національного руху в різних групах слов'янської раси мають значення і матеріальна сила, і географічне положення. Я кажу тут не тільки про Росію і Польщу. Я маю на увазі майже 79 мільйонів людей, які мешкають на просторі від Архангельська до Фессалії, від гирла Ельби до гирла Волги. Йдеться про населення Росії, Польщі, Болгарії, Іллірії, Сербії, Богемії, Моравії, словацьких земель тощо. Ваші читачі мають знайти або, можливо, відтворити в Італії загальну карту Слов'янщини, опубліковану 1841 р. Шафариком: на ній місцевості, зайняті слов'янами, позначено різними кольорами відповідно до мов, діалектів і політичних кордонів. Усі ці народи, серед яких одні належать до європейської цивілізації, інші перебувають між цивілізацією і первісним варварством,— хоробрі, фізично міцні, енергійні й вольові. Ім'я, які вони мають, є синонімом слова "слава".

Пісні їхнього дитинства, їхні поетичні "письма" сповнено палкого прагнення до дії, невідомого у піснях наших народів. У тих піснях відлунює досі незнана мені глибока печаль, та частіше вони містять прихований виклик недолі, протест, подібний до протесту Прометея, потяг до великої таїни майбутнього, усвідомлення непереборної сили, яка високо здійметься одного дня над усіма тираніями у природі й серед людей. Європі відома польська мужність. Але, звертаючи свій погляд на інший край великого простору, населений досі не пізнаними нами південно-східними слов'янами, ми помічаємо всюди, при вивченні історії останнього шестидесятиріччя, приклади подібної мужності і героїчної боротьби, хоча про це не згадує жоден історик; обриси су-

ворої, дикої, неприступної гірської природи, де ця боротьба розгортається; гасла, суспільний устрій, непохитні, часом жахаючі звичаї; племена, для яких найбільшою ганьбою є звернуті до людини слова: “Я знаю твій рід, усі твої предки померли в ліжку”; хори і народні пісні, де співають: “Ніхто, крім Бога, не може зігнути нашу вільну душу й хто знає, чи не сам Бог облишив би, стомившись, таку справу”; події, які можна порівняти хіба що з грецьким повстанням,— повстання чорногорців проти французів у 1813 р. і сербів проти турків, розпочате 1804 р., коли Карагеоргій захопив Белград. Такою є раса, про діяльність якої ми починаємо дізнаватися тепер і яка з року в рік виступає в ім’я спільної батьківщини — слов’янського союзу.

Якщо ознайомлення з кількісним складом і силою племен великої слов’янської сім’ї дає можливість побачити їх місце в Європі, то їхнє пробудження надає їм ще більшої ваги. Цю расу, мабуть, можна поділяти на чотири групи — імовірно колиску чотирьох великих майбутніх націй. Перша група — поляки — покликана знову зібрати навколо себе те, що складала Польща напередодні свого поділу; вона заглиблюється в Пруссію через Познань та Лемберг, а нині в Австрію через Краків. Друга — Росія; її найбільш раціональна політика, яка не є політикою сучасних урядів, поживить життя в Азії, де тільки таким чином можна виконати цивілізаційну місію. Третя, розміщена майже на протилежній стороні слов’янської раси, включає Богемію і Моравію, до яких ймовірно приєднуються словацькі племена Угорщини. Четвертій групі, мабуть, доведеться об’єднати у політичний союз сербів, чорногорців, болгар, далматинців, словенців і хорватів. Перша з двох останніх груп, формуючись, зруйнує Австрійську імперію, друга, пробуджуючи еллінські племена, підвладні сьгодні туркам, відкине магометанство в Азію і цілком змінить погляд на проблему Сходу.

Можливо, третя група розділиться ще на дві, і Угорщина, перебудована слов’янська потуга, здобуде прямий вихід до Чорного моря, братаючись із нашими, латинськими молдаво-волоськими провінціями, доволі пов’язаними зі слов’янами від часів Дакії. Але хоч яким би було майбутнє, важливість руху слов’янського елемента незаперечна. Завдяки йому зміниться карта Європи.

11 червня [1857 р.]

III

Друже!

Роздратована поведінка Австрії, ряд поступок, зроблених султаном, та спроби Росії поширювати серед слов'янських племен безглузді плани панславізму, в центрі якого має бути цар, саме підтверджують мої висновки про важливу роль слов'янського руху. Занепокоєння правителів викликає не примара; так само й висловлені ними розрахунки покладаються не на небіжчика. Хто згадував про слов'ян двадцять років тому? Хто помітив у події такого масштабу, як польське повстання 1830 р., іскру загального полум'я? Лише Наполеон у ході великих європейських воєн часом здогадувався про значення подібних явищ і побачив мало не пророчу ознаку прийдешнього у спричиненому завдяки польським легіонам Домбровського¹ поширенні дезертирства австрійських солдат слов'янського походження, яких було відірвано від рідних країв. Він направив своїх агентів для спостереження в Чорногорію та Сербію й доручив генералові Домбровському розробити план зі статистичними відомостями щодо слов'янського населення і вказівками про заходи його підбурювання. Цей план, гадаю, зберігається до сьогодні у військовому архіві в Парижі. Заклопотаний більш терміновими справами і, головне, бажанням узаконити своє династичне існування серед королівських родів Європи, Наполеон невдовзі облишив цю ідею. Нині слов'янське питання — предмет уваги політичних письменників. Навіть в Австрії, де замовчується політичне право, час від часу друкують твори, в яких визнається небезпека слов'янського руху і з'ясовуються засоби її усунення, спрямувавши ідеї цього руху в русло легальних місцевих питань. У своїй праці про Богемію граф Лео Тен спробував відокремити справу богемських чехів від справи інших слов'ян імперії. Багато років тому цей автор "Австрії та її майбутнього" визнавав, говорячи про Богемію, що дедалі активніші наміри окремої національності й усвідомлення нею своєї єдності та внутрішньої сили зміцнюють її ненависть до чужоземного панування. Він визнавав також, що Угорщина почала швидко просуватися до свого повного визволення. Те, що він передбачав, підтвердили пізніші події.

Отже, слов'янський рух є реальністю, що визнається діячами, яких він найбільше зачіпає. Брутальна сила, котра запанувала після придушення повстань 1848 р., сьогодні забороняє говорити про рух слов'ян. Але чому мовчить Ломбардо-Венеція, яка перебуває в аналогічних умовах: хіба там згасла італійська ідея?

¹ Легіони Домбровського перебували у складі наполеонівської армії.

Раніше я говорив про чотири групи великої слов'янської сім'ї, які тепер привертають до себе увагу. Відповідно існують чотири центри руху. З двох північних центрів російський, на мою думку, відіграє найменшу роль, бо тамтешній рух досі не набував такого виразно національного спрямування, як в інших центрах; він іде не зсередины народу, а від самодержця держави і прагне нав'язати іншим центрам хибну яву про свою могутність. Ініціатива слов'янського руху на Півночі належить, як і раніше, польському центру, незважаючи на його пасивність у 1848 р. Разом з тим у Польщі певну об'єднуючу роль відіграє бойове ядро північної слов'янської церкви. З Польщі пролунає закличне слово, яке допоможе прискорити ходу великого руху братніх племен, спрямувавши їх на розгортання боротьби. Не випадково там, у самій гушавині народу, вирує очишене від тьмяних плям слов'янське життя, а поезією Півночі є польська: поляками є Міцкевич, Залеський, Красінський.

Тим часом рух південно-західних слов'ян, який ми раніше не помічали, має два центри: Хорватію — для сербів та іллірійців, Богемію — для чехів, а також словаків Угорщини.

З історії ми дізнаємося про грецьку Іллірію, а також римську. 1810 р. виникла французька Іллірія. Сьогодні маємо адриатичну Іллірію, утворену з двох адміністративних частин — Лайбаха і Трієста. Проте я веду мову не про це. Я говорю про Іллірію майбутнього, як її усвідомлюють південні слов'яни, ту, що пов'язана з назвою Великої Іллірії або Іллірійсько-сербської держави і об'єднує певною мірою у спільному прагненні Хорватію, Карінтію, Сербію, Чорногорію, Далмацію, Боснію, Болгарію. У всіх цих провінціях розмовляють, за неминучими відмінностями, мовою, яку можна вважати здебільшого однаковою. Їхні традиційні спогади про минувшину, їхні легенди зачаровують своїм національним почуттям. Вважаючи Іллірію колискою слов'янської раси, всі ці народи досі зберігають оповіді про те, як три брати Чех, Лех і Рус, спустившись із гір Загорії поблизу Карніоли, пішли різними шляхами і заснували Богемію, тобто землю чехів, Лехію, тобто Польщу, і Руссію. Але короткий спалах національного політичного життя, який майнув серед них в XIV ст.— період, коли формувалася сербська імперія, згас внаслідок турецької навали під час битви в Косово. Від того спалаху лишилася сама тінь у вигляді невеликої республіки Рагуза. Але у красномовному відлунні літератури, розділеної принаймні двадцятьма різними орфографіями і місцевим марнословством тих провінцій, зберігся спомин про єдність, ігнорований, однак, більш освіченими верствами. Народна поезія, арка єднання, за висловом Міцкевича, мандрувала у давні й нові часи базарами і ярмарками. Її носіями були нужденні сліпці, які у супроводі гуслів (вид ліри) виконували імпровізовані пісні про іс-

торичне минуле, варті того, щоб зібрати їх і перекласти нашими мовами. Втім, знайшлися люди, які двадцять п'ять років тому спромоглися цю спонтанну народну поезію втілити у літературну форму.

Від самого початку це пробудження набуло політичного спрямування: 1830 р. обурені хорватські слов'яни виступили проти спроб мадярів нав'язати їм свою мову. Цей виступ найвиразніше репрезентувала політична діяльність графа Драшковича. Але ті, хто прагнув до ширших планів, усвідомлювали небезпеку з боку стривоженої Австрії і, трактуючи народний вибух як муніципальні суперечки між іллірійцями і мадярами, доклали зусиль, щоб той рух розвивався виключно у літературній сфері. Найбільш активним серед них був доктор Гай.

Я маю на увазі не його персону, а роботу, яку він здійснював. Гай дійшов рішення стати агентом Росії або невідомо якимсь іншим чужорідним елементом у національному русі. Та не це головне. Залишилися результати його праці, що були й є корисними після його втечі, як називає республіканець Гверрацці¹ його негідну і вбогу тактику на догоду владі й герцога і п'ємонтської монархії. Це не перекреслює добрі плоди діяльності, яку він здійснив на користь “Молодої Італії”, перебуваючи впродовж двох років у Тоскані. Я розцінюю працю Гая як втілення народних потреб і прагнень, все ще відчутних від тих часів.

Людевіт Гай, син народу саме тієї долини, звідки пішла легенда про трьох братів — батьків слов'янської раси, відзначався талантом, глибокою ерудицією, великою працездатністю, поєднаною з обережністю, яка надалі вилилась у боягузтво. Я кажу про нього у минулому часі, тому що не знаю зараз, чи помер він фізичною смертю або лише духовною. Здається, він брав за девіз слова Коллара: “Праця пастиря в його тьмяній хатині часом більш ефективна, ніж накреслення, зроблені командувачем цілого війська у таборі”. Перші ж його зусилля позначились успіхом. Гай розпочав свою діяльність із випуску кількох брошур; пізніше, в 1835 р., заснував часопис, який назвав скромно “Хорватська газета”, а трохи згодом — “Іллірійська національна газета”, яка майже повністю присвячувалася політиці. Інша, суто літературна, мала назву “Ранкова зірка іллірійська”. Обидві виходили у Загребі (Аграмі), столиці Хорватії. Прагнення прищепити читачам ідею національної єдності, посилаючись на різні точки зору, знайшло настільки відверту підтримку, що сприяло збільшенню числа передплатників удвічі. Кількість їх сягнула тисячі — цифра значна з огляду на тодішні інтелектуальні умови на тих територіях і молодість самого руху. Майже одночасно Гай заснував Національну друкарню і Національну бібліотеку, ставши власником першої і директором другої. Він наполегливо працював над

¹ Письменник, діяч італійського національного руху.

створенням на ґрунті південнослов'янських діалектів — хорватського, далматинського, карінтського та інших — спільної писемної мови і, зрештою, єдиної орфографії. Після тривалих студій рівнозначних письмових знаків він пропонує єдиний алфавіт для всієї Іллірії, щоб замінити ним два — латинський і кирилівський, які розділяли віруючих католиків і віруючих грецького обряду. Гай створив Наукове товариство і спільно з Драшковичем та іншими заснував в Аграмі найбільш поважну асоціацію під назвою “Іллірійська матиця”, яка ставила за мету всіма можливими засобами відроджувати національний дух південних слов'ян, публікувала книжки, відновлюючи народні традиції й пошановуючи народну поезію. Заснована 1842 р., ця асоціація вже в 1847 р. налічувала від 800 до 900 членів. Було також відкрито Національний театр. Гай написав першу книгу з національної історії — “Дзеркало Іллірії”. Саме її, гідної поваги, не вистачало Іллірії.

Перед 1848 р. цей рух охоплював широкий загал. Розвою національної ідеї своєю працею і грошима сприяла молодь. Поряд з Хорватією пробуджувалися Далмація, Південна Штірія, Карінтія, яку правильно називати Словенією, і значно повільніше — провінції, прямо або опосередковано підлеглі Туреччині. Слов'янські публікації з'являлися у Пешті та Белграді, двох центрах угорських слов'ян, і тих, які були данниками турків. Іншими осередками слов'янських видань були Нойзац, Зара, Грац, Лайбах, Пресбург. За прикладом хорватського товариства була заснована “Матиця” і в Сербії. І всю цю роботу оповівала, надихаючи асоціацію, іллірійська народна поезія.

Поезія, традиція якої охоплює творчість від рагузьких поетів XVI і XVIII століть до сербських сліпих старців, від стародавнього епосу Гундулича до “Писем” Чорногорії, є достатнім доказом майбутності, нової долі пригнобленої раси. Вона сповнена печалі й надії, як місяць і ранкова зірка, зображені на корогвах Іллірії. Ця поезія не має сяйва квітучої краси подібно до літератури націй, місія яких визначилася здавна. Вона не переймається формою, зате володіє найбільше тим, чого потребує наша література, — силою духу, зв'язком з реальним життям. Наша поезія є неповноцінною, коли вона копіює, а не сповнена власного почуття, і є чудовою, коли відтворює дух особистості. Тим часом у творчості слов'янської раси знаходить вираз дух боротьби закутого в кайдани народу. Наша поезія намагається відсторонюватися від суспільства, від народу, слов'янська — ототожнює себе з ними. Якщо майже всі ми повторюємо “*odi profanum vulgus*”¹ старика Горация, то слов'яни могли б обрати своїм девізом чудові вірші поета Залеського: “Мати моя, Україна, покликала годувальницю — німфу

¹ “З презирством ставлюся до темної юрби” (лат.).

степу і мовила до неї: зроби, о німфо, щоб напилася моя дитина, зроби, щоб вона пила сік квітів степу та була нагодована божественною їжею козацьких поем, як личить ангелу у високому польоті; простягни свою руку, німфо, до всіх скарбів моєї старовинної слави і вибери з них найбільш осяйні для розваг і радості моєї дитини; наверни на неї сон, а колиску, де вона спить, огорни золотавими і блакитними народними оповідями. Нехай історії мого народу розлілються навколо дитини моєї любові”.

Ця чиста духмяна поезія благородних споминів про рідний край могла б наповнити подихом нового життя наше, тоді й до нас перейде той високий дух історії.

1837 р. в Чорногорії за владики, тобто правителя, було опубліковано загальне зібрання пісень. Інші побачили світ у газеті “Гусла”. 1839 р. поет Станко зібрав народні пісні Штірії, Карніоли, Карінтії і західної Угорщини. Том іллірійських народних пісень, опублікований 1842 р. Топаловичем, завершив серію матеріалів, з яких можна було б скласти антологію, що розкрила б найкраще, ніж будь-що, характер і прагнення південних слов’ян.

16 червня [1857 р.]

Mazzini G. Lettere slave // Italia del Popolo, 1857, 15, 20 giugno. Переклад з італійської.

Іменний покажчик

Авеццана (Avezzana) Джузеппе	176
Агостіні (Agostini) Чезаре	53
Аллеон	233
Альф'єрі (Alfieri) Вітторіо	24
Амі-Буе (Ami-Boue)	168
Андрузький Георгій Львович	157, 158, 162, 165, 166
Антоньєтті (Antonietti)	265
Антоніні (Antonini) Джакомо	33, 144
Ардуїні	176
Армелліні (Armellini) Карло	55, 56, 60, 176
Ашерст (Ashurst) Вільям	40, 83
Ашерст (Ashurst) Емілія	40
Байрон (Byron) Джорж	24, 265
Бакунін Михайло Олександрович	195, 199, 200
Бандієра (Bandiera) Аттіліо й Еміліо	16, 43
Бармбі (Barmby) Джон Гудвін	131
Бекман Яків Миколайович	114, 115, 183–185, 187
Бенкендорф Олександр Христофорович	144, 154
Бентам (Bentham) Ієремія	269
Бенца (Benza) Джузеппе Еліа	23
Беранже (Béranger) П'єр Жан	98
Бернетті (Bernetti) Тіберіо	31
Бертані (Bertani) Агостіно	186, 263
Берті (Berti) Джузеппе	18
Бестужев-Рюмін Михайло Павлович	166
Бібіков Дмитро Гаврилович	188
Бібіхін В. В.	16
Біггс (Biggs) Матильда	83
Білозерський Василь Михайлович	158, 160, 165
Бісмарк (Bismarck) Отто	269
Блан (Blanc) Луї	13, 14, 110, 171, 172
Богуцька Олена	209
Бондаренко Іван	209, 262
Бопре А.	150
Боурінг (Bowring) Джон	101, 107
Братковський	174

Браун (Brawn) Георг, псевд. Дж. Мадзіні	. 92
Брідзі (Bizzzi) Еудженіо	. 68
Бучинський Мелітон Осипович	. 205
Б'янко (Bianco) Карло	. 103, 150, 151
Вейнберг П.	. 183
Велужинський Адам	. 201
Верді (Verdi) Джузеппе	. 13, 48
Верцинський Еразм	. 146
Верцинський Людвіг	. 146
В'єссе (Vieusseux) Джован П'єтро	. 25
Віктор Еммануїл II (Vittorio Emanuele II)	. 78, 83, 185
Вілламаріна (Villamarina) Емануеле	. 247
Вінницький С.	. 152
Водовозов Василь Васильович	. 17
Вольней (Volney) Костянтин Франсуа	. 269
Вольтер (Voltaire)	. 23
Воронцов Михайло Семенович	. 145, 175
Ворцель (Worccell) Станіслав	. 13, 110, 156
Гавацці (Gavazzi) Алессандро	. 175
Гай (Gaj) Людевіт	. 292, 293
Галатері (Galateri) Габріеле	. 248, 249
Галеацці (Galeazzi) П'єтро	. 174
Галло Вінченцо	. 155
Ганка (Hanka) Вацлав	. 168
Гарібальді (Garibaldi) Джузеппе	. 13, 29, 55, 58, 60, 75, 76, 83–85, 116–118, 143, 176, 178, 185, 186, 188, 190–193, 195, 196, 199–201, 206–209, 211–213, 223, 227, 231, 236, 237, 249, 262–264, 266
Гарібальді (Garibaldi) Менотті	. 116, 198, 199
Гарні (Harney) Джордж Джуліан	. 43, 122–124, 135, 136
Гасперетті (Gasperetti) Ф.	. 92
Гверрацці (Guerazzi) Франческо Доменіко	. 193, 292
Гверцоні (Guerzoni) Джузеппе	. 83
Ге Микола Миколайович	. 196–198
Гегель (Hegel) Георг Вільгельм Фрідріх	. 164
Гербель Микола Васильович	. 197
Герцен Олександр Іванович	. 13, 16, 63, 65–67, 83, 108, 110, 111, 171, 177, 178, 189, 194–197, 200, 202, 205, 213
Гете (Goethe) Йоганн Вольфганг	. 24
Гільйоне (Ghiglione) А.	. 103
Гоголь Микола Васильович	. 191
Гонта Іван	. 146
Горацій (Horatius)	. 293
Гордачинський Василь	. 209
Гордашевський (Gordaszewski) Францішек	. 148, 156
Гордон В.	. 152
Гошинський (Goszczyński) Северин	. 146, 288
Градович	. 233
Грамші (Gramsci) Антоніо	. 21
Григор'єва Ірина Володимирівна	. 16
Грінченко Борис Дмитрович	. 206
Гулак Микола Іванович	. 158, 159, 165, 223, 227
Гундулич (Gundulić) Іван	. 293

Гус (Hus) Ян	157
Гюго (Hugo) Віктор	103, 110
Д'Адзельо (D'Azeglio) Массімо	208
Даеллі (Daelli) Джіно	82
Далль'Онгаро (Dall'Ongaro) Франческо	176
Данте Аліґ'єрі (Dante Alighieri)	24, 42
Дараш (Darasz) Альберт	65
Дафф Гордон (Duff Gordon)	40
Де Амічис (De Amicis) Едмондо	208
Де Боні (De Boni) Філіппо	46, 47, 263
Де Губернатіс (De Gubernatis) Анджело	197, 207
Делла Паче (Della Pace), псевд. Дж. Мадзіні	71
Делла Перута (Della Peruta) Франко	18, 105
Деморо Джакомо	155
Денаро Джузеппе	155
Депре (Desprez) А.	160
Де Пуле Михайло Федорович	183
Де Санктіс (De Sanctis) Франческо	21
Джакото Бенедетто	155
Джевицький	201
Джанноне (Giannone) П'єтро	148
Джільйолі (Giglioli) Джузеппе	27, 98, 241
Джоберті (Gioberti) Вінченцо	13, 46, 168, 235
Дибовський (Dybowski) Йозеф	156
Дідро (Diderot) Дені	23
Діккенс (Dickens) Чарлз	13, 80, 107
Добролюбів Микола Олександрович	74, 177
Додеро Андреа	155
Додеро Лука	155
Додеро Томмазо	155
Дольфі (Dolfi) Джузеппе	193–195, 198, 199
Домбровський (Dąbrowski) Ян Генрік	290
Доніцетті (Donizetti) Гаєтано	36
Дорія (Doria) Раймондо	25
Дохерті (Doherty) Хью	131
Драгоманов Михайло Петрович	160, 163, 181, 199, 200, 204–207, 223, 224, 228, 234, 235
Драшкович (Drašković) Янко	292, 293
Дюма (Dumas) Александр	191
Емерсон (Emerson) Ральф Вальдо	276
Енгельс (Engels) Фрідріх	16, 32, 67, 109, 111, 112, 122, 124, 127, 128, 133, 136, 138
Єлачич Йосип	286
Жабицький (Żabicki) Тадеуш	146, 147
Жіго (Gigot) Філіпп Шарль	125
Жірап (Girard) Жозеф	37
Жірдот Ф.	152
Забіла (Забелло) Пармен Петрович	197, 198
Залеський (Zaleski) Костянтин	148, 156
Залеський (Zaleski) Юзеф Богдан	112, 148, 288, 291, 293
Збишевський (Zbyszewski) В.	199, 200
Зверковський (Zwierkowski) В.	148, 156
Зєга (Zega)	200, 233

Іванов (Ivanov, Ivanoff) Микола Кузьмич	36
Кабє (Cabet) Етьєн	44, 268, 283
Каваллотті (Cavallotti)	249
Кавур (Cavour) Камілло Бенсо	74, 76, 79, 185, 206
Кампанелла (Campanella) Томмазо	283
Кампанелла (Campanella) Федеріко	88
Канделоро (Candeloro) Джорджо	18
Карагеоргій (Karahophe)	289
Кардуччі (Carducci) Джозує	80, 208, 210, 264
Карл Альберт (Carlo Alberto)	47, 49, 64, 236, 241–244, 264, 265
Карл XII (Karl XII)	203
Карлейль (Carlyle) Джейн	39, 42
Карлейль (Carlyle) Томас	13, 18, 38, 42, 276
Карманський Петро Сильвестрович	18, 210, 211, 236, 263
Каронті (Caronti) Філіппо	72
Катерина II	203
Каттанео (Cattaneo)	252
Каттін	238–240
Каховський Петро Григорович	166
Каченовський Дмитро Іванович	181–183
Квадріо (Quadrio) Мауріціо	194, 202
Кемпбелл (Campbell) Томас	40
Кесс (Kass)	58
Кибальчич Надія Костянтинівна	18, 211, 212
Кірова Кіра Еммануїлівна	16
Козловський Іван	212
Коллар (Kollár) Ян	112, 168, 288, 292
Колумб (Colombo) Христофор	21, 262
Конарський (Konarski) Шимон	105, 146, 148–153, 155, 156, 166
Контесіні (Contesini) Антоніо	155
Конуей Монк'ю	270
Косенцо Джакомо	155
Костомаров Микола Іванович	156–160, 164, 198, 223, 227
Кошут (Kossuth) Лайош	13, 70, 75, 109, 110, 205, 213
Кравчинський (Степняк) Сергій Михайлович	209
Красінський (Krasinski) Зигмунд	291
Красовський Андрій Опанасович	177–180
Кріг	145, 146
Круліковський	156, 288
Куліш Пантелеймон Олександрович	158, 167, 168, 223, 227
Кунео (Cuneo) Джамбаттіста	142, 143
Куручкін Микола Степанович	189
Лакаїта (Lacaita) Джакомо	182
Ламартін (Lamartine) Альфонс	38, 47
Ламбускіні (Lambruschini) Луїджі	31
Ламенне (Lamennais) Фелісіте	13, 38, 65
Левашов Василь Васильович	144
Ледрю-Роллен (Ledru-Rollin) Огюст	13, 47, 65, 75, 109, 139, 205, 213
Лелевель (Lelewel) Йоахім	13, 100, 112, 146, 149, 156, 288
Леопарді (Leopardi) Джакомо	235
Леопольд II (Leopoldo II)	50, 193
Леру (Leroux) П'єр	38
Лессепс (Lesseps) Фердінан	58, 59

Лінтон (Linton) Вільям	13, 40, 83, 107, 136
Лобода Віктор Васильович	181
Лугинін Володимир Федорович	70, 77
Луї Філіпп (Louis Philippe)	115, 241
Мадзіні (Mazzini) Джакомо	22, 239
Мадзіні (Mazzini) Марія	22
Маестрі (Maestri) П'єтро	263
Мазепа Іван Степанович	203
Мальчевський (Malczewski) Йозеф	156
Мамелі (Mameli) Гоффредо	48, 60, 263
Маміані (Mamiani) Теренціо	182
Мандзоні (Manzoni) Алессандро	154
Манін (Manin) Даніеле	74
Манчіні (Mancini) Паскуале Станіслао	182
Маріо (Mario) Альберто	263
Марія Миколаївна, вел. княгиня	195
Маркович Опанас Васильович	158
Маркс (Marx) Карл	13, 16, 17, 32, 67, 69, 88, 109–111, 122, 127, 128, 133, 139, 267–269
Мароскі Агостіно	155
Мастеллоне (Mastellone) Сальво	18, 122, 134
Махді (Мухаммед-Ахмед)	206
Мегмед-паша	206
Медзокапо (Mezzocapo)	263
Медічі (Medici) Джакомо	50, 263
Мейер (Meyer) Йоганн Генріх	72
Мелегарі (Melegari) Луїджі Амедео	41, 86, 87, 103, 148, 182, 211, 237, 238, 242, 245, 246, 249, 250, 252–254, 258, 259, 261
Меттерніх (Metternich) Клеменс	37, 259
Мечников Левко Ілліч	117, 118, 189–203
Микола I	70, 158
Милутинович (Милутинович) Сима	288
Мієвіль Давид	153–155
Міланта (Milanta) Гаєтано	144
Мілліковський Іван	146, 147
Міллер (Mill) Джон Стюарт	13, 40
Мілнер Гібсон (Milner Gibson) Томас	40
Мільбіш	190, 191, 194
Мінін Козьма	206
Міхалік Йоганн	145, 146
Міхальська Емілія	152
Міцкевич (Mickiewicz) Адам	13, 38, 112, 158, 164, 168
Мішле (Michelet) Жюль	38, 168
Млодецький Ігнатій	152, 153, 155, 156
Модена (Modena) Густаво	14, 61
Мольєр (Molière) Жан Батіст	80
Монтанеллі (Montanelli) Джузеппе	175, 193
Монтеккі (Montecchi) Маттіа	67
Монтеск'є (Montesquieu) Шарль Луї	130, 283
Мордіні (Mordini) Антоніо	263
Мореллі (Morelli) Емілія	18
Моркіо (Morchio) Нікколо	144

Моссаковський Євген Михайлович	180
Мошковський Каспер	150, 153
Муравський Митрофан Данилович	184
Муравйов-Апостол Сергій Іванович	166
Муссоліні (Mussolini) Беніто	21
Муханов Володимир Олексійович	178
Мясоедов Григорій Григорович	196, 197
Навроцький Олександр Олександрович	158
Накк'єрі	248
Наполеон Бонапарт (Napoléon Bonaparte)	102, 113, 204, 290
Наполеон III (Луї Наполеон, Napoléon III)	57, 58, 74, 76, 77, 78, 85, 87, 266
Натан (Nathan)	90
Натан (Nathan) Джузеппе	86
Невлер (Вілін) Володимир Юхимович	18
Нікотера (Nicotera) Джованні	79, 189, 190
Новосельський (Nowosielski) Фелікс	151, 156
Ножин Микола Дмитрович	195
Ноццоліні (Nozzolini) Карло	174
Огарьов Микола Платонович	195, 200, 202
Озані Джованні	155
О'Коннор (O'Connor) Фергюс	125, 136
Олександр II	178
Олів'є (Ollivier) Демосфен	29, 99
Омар	280
Онацький Євген	15, 265
Орлов Олексій Федорович	158
Орсіні (Orsini) Феліче	74, 75
Оуен (Owen) Роберт	128, 136
Палацький (Palacký) Франтішек	112, 288
Пантелеев Лонгин Федорович	179
Парето (Pareto) Лоренцо	266
Парріні	155
Пелліко (Pellico) Сільвіо	154, 208
Пестель Павло Іванович	166
Петкевич (Pietkiewicz)	148
Петро I	203
Пильчиков Дмитро Павлович	181
Пирогов Микола Іванович	185
Пізакане (Pisacane) Карло	55, 75, 76, 190, 263
Пій IX (Pio IX)	45, 57, 64, 234, 266
Піронді (Pirondi) П.	26
Піструччі (Pistrucci) Шіпйоне	61
Платон	283
Подлевський Владислав	185
Потебня Андрій Опанасович	194
Почалес	256
Прудон (Proudhon) П'єр Жозеф	88
Пряничников	196
Пушкін Олександр Сергійович	112, 288
П'ядоніо Емануеле	155
Райчич	168
Раморіно (Ramorino) Джероламо	32, 252–257
Ревєре (Revere) Джузеппе	263

Рилєєв Кіндрат Федорович	166
Римаренко Сергій	179
Рігельман Микола Аркадійович	168
Річардс (Richards) Альфред Бейт	110
Робер (Robert) Кіпріан	160, 161, 168
Розалес (Rosales) Гаспаре	103, 105, 257
Рокка (Rocca) Карло	186
Роміно Джузеппе	155
Росселлі (Rosselli)	90, 92
Россо Джованні	155
Руге (Ruge) Арнольд	65
Ружицький (Rózycki) Самуель	148
Русконі (Rusconi) Карло	263
Русова Софія Федорівна	208, 209
Руссо (Rousseau) Жан Жак	23
Руффіні (Ruffini), брати	33, 247
Руффіні (Ruffini), Агостіно	103
Руффіні (Ruffini), Джованні	23, 24, 103
Руффіні (Ruffini), Якопо	23, 172, 248, 261
Савич Микола Іванович	167, 172
Садик-паша (Чайковський М.)	233
Сала Іван	145
Салтиков-Шедрін Михайло Євграфович	201
Самбук (Sambuc) Жюль Теофіль	99
Санд (Sand) Жорж	13, 38, 40, 177, 231
Сандерс (Sanders)	109
Сандерс (Sanders) Джон	125
Сарнецький (Sarniecki) Зигмунд	198
Саффі (Saffi) Ауреліо	18, 54, 55, 59, 60, 63, 67–70, 83, 176
Сгарелліно (Sgarellino)	200
Сен-Симон (Saint-Simon) Анрі	44, 127, 128
Серватовський Альберт	154
Синьогуб Володимир Сілович	180
Сідолі (Sidoli) Джудітта	30–32, 34, 35, 249, 250, 261
Сірторі (Sirtori) Джузеппе	263
Сісмонді (Sismondi) Жан	13, 26
Скальковський Аполлон Олександрович	143
Слепцов Олександр Олександрович	178, 179
Сміт (Smith) Адам	18
Сократ	283
Сорен Елі	32
Сорон Осип	153–155
Сосновський	152
Станко	294
Стансфілд (Stansfield) Джемс	40
Стольцман (Stolzman) Кароль	148, 156
Страттезі (Strattesi) Вінченцо	195
Стронін Олександр Іванович	181
Строцці (Strozzi), псевд. Дж. Мадзіні	250
Тазі Антоніо	155
Тамберлік (Tamberlick) Енріко	70
Тамбуреллі	247
Тацит (Tacitus) Публій Корнелій	265

Тен Лео	290
Теренцій (Terentius) Публій	272
Тойнбі (Toynbee) Арнольд	18
Токвіль (Tocqueville) Алексіс	168
Тола (Tola) Е.	247
Толстой Лев Миколайович	16, 80
Томмазо (Tommaso) Нікколо	182
Топалович (Topalović) Мато	294
Тюрр (Türr) Стефан	117
Уайт (White)	190
Удіно (Oudinot) Нікола Шарль Віктор	57, 59, 60
Українка Леся (Косач Лариса Петрівна)	207, 208, 223, 228
Федоров Павло Іванович	175
Феррара (Ferrara) Франческо	182
Фосколо (Foscolo) Уго	82
Франко Іван Якович	213, 223, 228
Франц І (Franz I)	282
Фур'є (Fourier) Шарль	44, 127, 128, 136, 283
Харрінг (Harring) Харро	109
Хейс (Hays)	40
Хемерлінг (Hemerling) Давид, псевд. Дж. Мадзіні	31
Хмельницький Богдан	106, 203
Христос	92, 163, 272, 273, 277–279
Челліні (Cellini) Бенвенуто	154
Чернишевський Микола Гаврилович	177, 179, 193
Чешковський	288
Чижов Федір Васильович	160, 168
Чинський (Czyński) Ян	151
Чівініні (Civinini)	199
Чорний	152
Шалоя (Scialoja) Антоніо	182
Шаппер (Schapper) Карл	133
Шарньєр (Charnière) Ернест	168
Шафарик (Šafárik) Павел Йосеф	112, 157, 288
Шевченко Тарас Григорович	157, 168, 177, 223, 227
Шекспір (Shakespeare) Вільям	24, 80
Шіллер (Schiller) Фрідріх	24, 80, 157, 158
Шрейдер Г.	17
Штур (Štúr) Людевіт	168
Яворський Адольф	209

Список скорочень

- ВРТ ІЛ** — Відділ рукописів і тектології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.
- Герцен** — Герцен А. И. Собрание сочинений в 30 т.— М., 1954—1965.
- ДАКО** — Державний архів Київської області.
- ДАРФ** — Державний архів Російської Федерації.
- Драгоманов** — Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці.— К., 1970, т. 1—2.
- КМТ** — Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т.— К., 1990.
- ЦДІАУК** — Центральний державний історичний архів України у Києві.
- ASF** — Archivio di Stato di Firenze (Державний архів Флоренції).
- AST** — Archivio di Stato di Torino (Державний архів Туріна).
- BNCF** — Biblioteca nazionale centrale, Firenze (Центральна національна бібліотека у Флоренції).
- BSMC** — Biblioteca di storia moderna e contemporanea, Roma (Бібліотека нової і сучасної історії у Римі)
- MCRA** — Museo centrale del Risorgimento, archivio (Центральний музей Рісорджименто, архів, Рим).
- MRMA** — Museo del Risorgimento di Milano, archivio (Музей Рісорджименто у Мілані, архів).
- SEI** — Mazzini G. Scritti editi ed inediti.— Imola, 1906—1943, voll. 1—106 (Мадзіні Дж. Опубліковані і неопубліковані твори.— Імола, 1906—1943, т. 1—106)

Наукове видання

ВАРВАРЦЕВ
Микола Миколайович

Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна

Редактор *С. В. Цушко*
Художнє оформлення *В. М. Кушніренка, Н. В. Михайличенко*
Технічний редактор *Т. М. Мацапура*
Коректор *Л. Г. Філіпченко*
Комп'ютерний набір *Н. М. Шайда*
Комп'ютерна верстка *О. Є. Кочубей*

Переклад з української проф. *Дж. Седіна*
Редактор італійського тексту докт. *М. Арменцоні*

Підписано до друку 15.12.2005 р. Формат 70x100 1/16. Гарнітура "Таймс". Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 26,6 + 0,5 вкл. Обл.-вид. арк. 22,8. Наклад 1000 пр. Зам. 06-06.

Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ.
Адреса видавництва: 04071, Київ-71, вул. Межигірська 7/16 д.
Тел. (044) 425-12-75, 425-04-96.
E-mail: mail@pulsary.com.ua <http://www.pulsary.com.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції,
серія ДК № 585 від 5.09.2001 р.

Виготовлено ТОВ "Новий друк"
02660, Київ-60, вул. Магнітогорська, 1

Варварцев, М. М.
В18 Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монографія.— К.:
Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005.— 304 с., [8] арк. іл.: іл., портр.—
Парал. тит. арк., анот., зміст італ.

ISBN 966-8767-29-2

У монографії висвітлюється життя і діяльність вождя італійського Рісорджименто, його боротьба за побудову незалежних національних держав і союзи народів, розглядаються концепції щодо створення демократичного суспільства та погляди на роль слов'янства в історичному поступі. Відтворено широку панораму зв'язків і впливу мадзінізму на формування та розвиток українського національного руху. Серед документальних додатків вперше подано переклади із спадщини Мадзіні — "Роздуми про демократію в Європі" та "Слов'янські листи".

ББК 63.3(4ІТА)-8

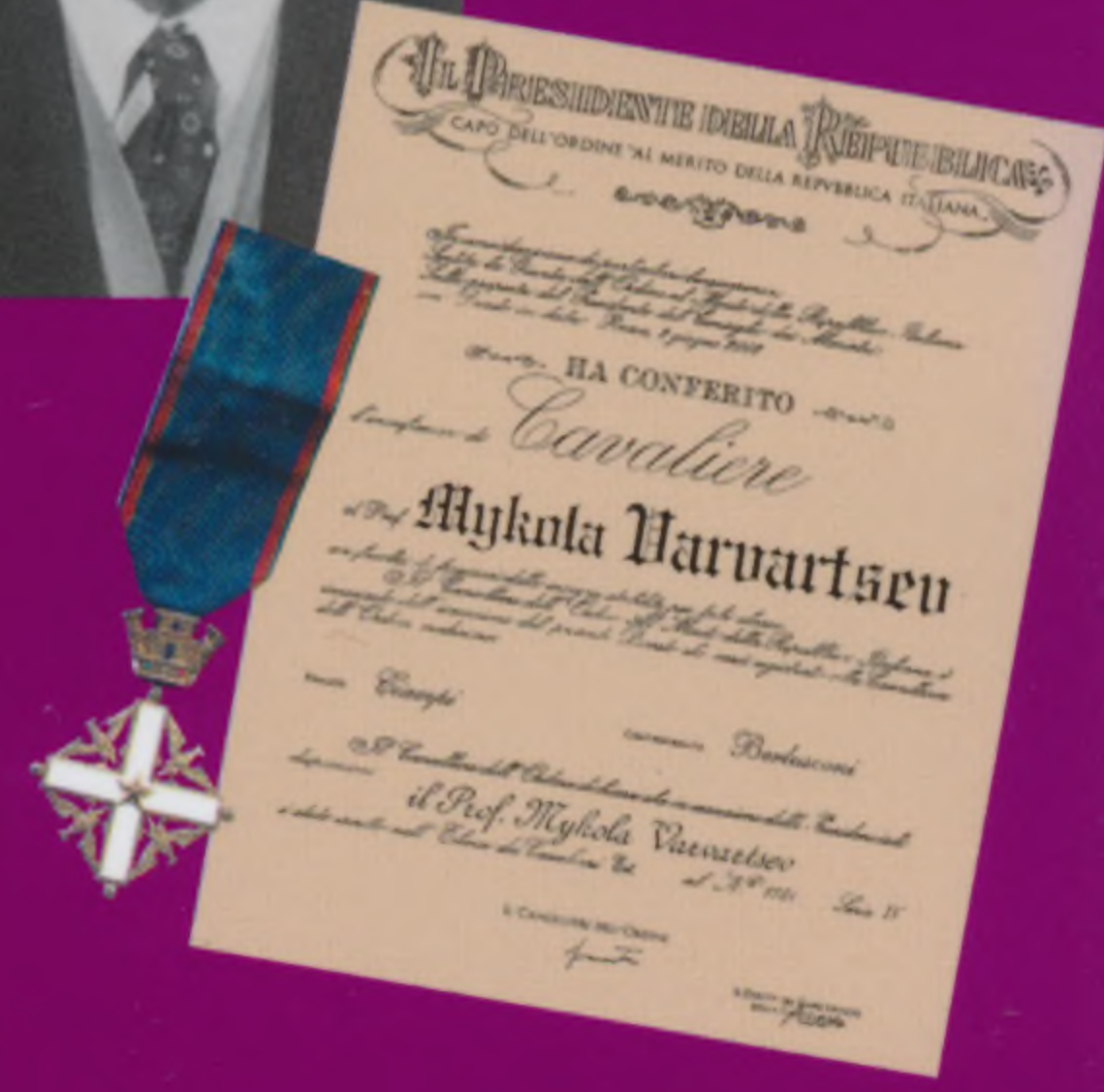

Микола Варварцев

Джузепе
Мадзіні
мадзінізм і Україна

Микола Миколайович Варварцев — доктор історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, кавалер ордена «За заслуги перед Італійською Республікою».

Після закінчення Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка займався журналістикою. Від 1968 р. працює в Інституті історії України Національної академії наук України, головний науковий співробітник. Опублікував близько 300 студій з проблем всесвітньої історії та історіографії.

Українсько-італійським відносинам присвячено його монографії: *Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.)*. Київ, 1986; *Італійці в Україні (XIX ст.)*.

Біографічний словник діячів культури. Київ, 1994; *La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottocento*. Pisa, 1996; *Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX— початок XX ст.)*. Київ, 2000; *Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.)*. Київ, 2000; у співавторстві — *Італійці та італійська культура в Україні. Gli Italiani e la cultura italiana in Ucraina. The Italians and the Italian Culture in Ukraine*. Київ, 2005.

ISBN 966-8767-29-2

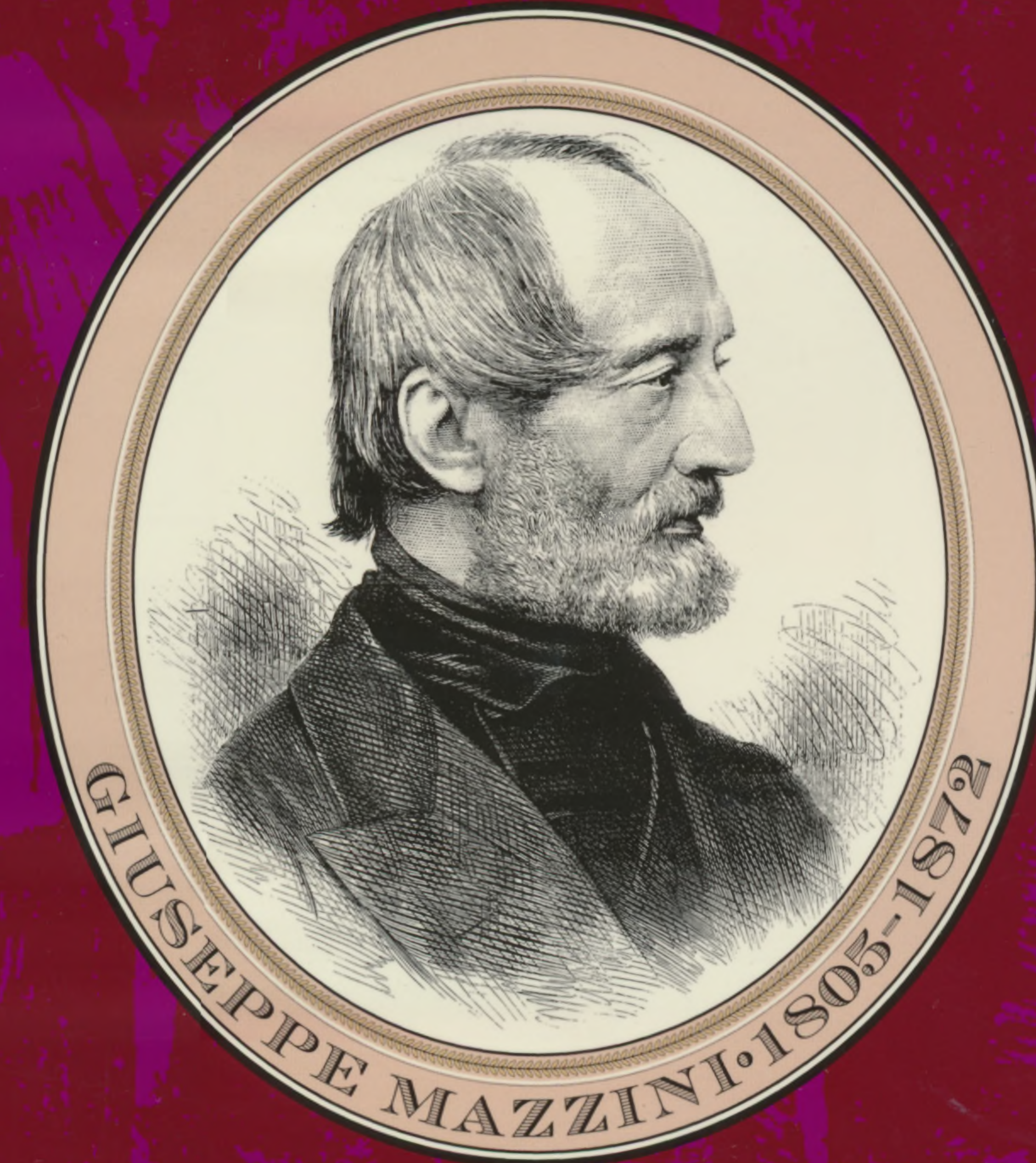
9 789668 767296

Микола Варварцев

Джузепе
Мадзіні
мадзінізм і Україна

Микола Варварцев

Джузепе
Мадзіні
мадзінізм і Україна

Коли ще був юнаком і мав лише невиразні прагнення, я шукав людину, яка б могла бути мені дороговказом, порадником моєї юності, шукав її, як спраглий шукає воду. Я знайшов її. Вона одна пильнувала, коли все спало довкола. Вона стала моїм другом і залишилася ним назавжди, у ній ніколи не згасав священний вогонь любові до батьківщини і до свободи. Ця людина — Джузеппе Мадзіні.

Джузеппе Гарібальді

На суперобкладинці відтворено портрет Дж. Мадзіні з газети «The Illustrated London News» від 23 березня 1872 р.